

С.В. Алексеев, О.А. Довбня, Є.П. Ляшенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
КОРОТКИЙ КУРС ЛЕКЦІЙ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНБАСЬКА ДЕРЖАВНА МАШИНОБУДІВНА АКАДЕМІЯ

С.В. Алексєєв, О.А. Довбня, Є.П. Ляшенко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
КОРОТКИЙ КУРС ЛЕКЦІЙ
(для студентів вузів усіх форм навчання
всіх спеціальностей)

Затверджено
на засіданні Вченої Ради ДДМА
Протокол №.....від.....2006

Краматорськ 2006

**ББК 63.3 /4 Укр/
УДК 94(477)
А 47**

Рецензенти:

Беспалов Н.Є докт. істор. наук, проф., зав. кафедрою історії славян ДонНУ

Кондратенко О.В. канд. істор. наук, доцент кафедри історії і культурології КЕГІ

Включає лекції з історії України до основних тем курсу та літературу.

С.В.Алексєєв, О.А. Довбня, Є.П. Ляшенко

А 47 Історія України: Короткий курс лекцій (для студентів вузів усіх форм навчання всіх спеціальностей). - Краматорськ: ДДМА, 2006. - с.

ISBN

Включает лекции по истории Украины к основным темам курса и литературу.

ББК 63.3 (4 Укр)
УДК 94(477)

С.В.Алексєєв,
Є.П.Ляшенко,
О.А.Довбня, 2006

ISBN

©

© ДДМА, 2006

ЗМІСТ

Передмова.....	
Лекція 1 Вступ.....	
Лекція 2 Праісторія	
Лекція 3 Київська Русь.....	
Лекція 4 Феодальна роздрібненість Київської Русі. Галицько-Волинське князівство.....	
Лекція 5 Литовсько-польська доба в історії України.....	
Лекція 6 Виникнення козацтва. Утворення Запорізької Січі.....	
Лекція 7 Визвольна війна українського народу 1648-1654 рр.	
Лекція 8 Україна в 2-пол. XVII ст. Руїна.....	
Лекція 9 Україна в 1-пол. XVIII ст.	
Лекція 10 Україна в 2-пол. XVIII ст.	
Лекція 11 Україна у складі Російської імперії в 1-пол. XIX ст.	
Лекція 12 Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії в 1-пол. XIX ст.	
Лекція 13 Україна в 2-пол. XIX ст.	
Лекція 14 Національно-визвольний рух і утворення політичних партій в Україні (кінець XIX – поч. XX ст.).....	
Лекція 15 Україна на початку XX ст.	
Лекція 16 Україна в революції 1905-1907 рр.	
Лекція 17 Україна у 1907-1914 рр.	
Лекція 18 Україна у I світовій війні (1914-1918 рр.).....	
Лекція 19 Україна в революціях 1917 року.....	
Лекція 20 Громадянська війна в Україні (1918-1920 рр.).....	
Лекція 21 Україна в період непу (1921-1927 рр.).....	
Лекція 22 Україна у складі СРСР. Національно-державне будівництво в Україні у 1920-х роках.	
Лекція 23 Україна в II світовій війні (1939-1945 рр.).....	
Лекція 24 Україна і процес перебудови в СРСР (1985-1991 рр.).....	
Лекція 25 Україна на шляху незалежності.....	
Література.....	

Передмова

Історія України – це шлях боротьби українського народу за свою незалежність. До її здобуття доклали зусиль багато поколінь українців-патріотів. Нині Україна є повноправним членом світової спільноти цивілізованих країн як держава, що має право не лише на самостійний поступ у майбутнє, а й на власну історію.

Історія українського народу насичена яскравими сторінками як блискучих перемог визволення, так і поразок, що повертали його до попереднього стану. Багатовікова історія українського етносу з покоління в покоління передає історичні подвиги народу в його боротьбі за свою незалежну державу, за рівність з іншими народами в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку.

Прагнення мати свою незалежну державу було стрижнем боротьби українського народу. Особливої гостроти вона набуває з кінця XIX та в XX ст. Саме на межі століть було остаточно закладено теоретичні підвалини української державності. Вони формувалися видатними діячами національно-визвольного руху, а згодом декларувалися в програмних документах національних політичних партій, що утворювалися в Україні з початку XX ст.

Звернення до історії, інтерес до далекого і близького минулого рідного краю стали важливою ознакою сучасної доби - доби творення незалежної української держави. І це не дивно, бо якраз у минулому можна знайти початок багатьох наших сучасних проблем. Крім того, історія завжди виходить на складні, гострі політичні, правові, національні та інші проблеми.

Вузівський курс історії України повинен дати студентам глибоку історичну підготовку, підвищити рівень їх загальної і політичної культури. Без достатнього рівня культури історичного мислення важко орієнтуватися в складних і неоднозначних процесах сучасного суспільного життя.

Цей посібник є спробою стисло систематизованого викладу лекційного курсу історії України в вищому навчальному закладі. Історія України нині є предметом дискусій істориків різних напрямів і шкіл. Тому при підготовці посібника були використані матеріали, які відображають позиції різних авторів. Такий добір матеріалів та їх інтерпретація авторами посібника, на наш погляд, сприятимуть не тільки закріпленню та розширенню історичного світогляду студентів, а й кращому розумінню гостроти протистоянь в історії України, причин

багатьох історичних колізій, виробленню самостійного історичного мислення.

Готуючи посібник, автори також прагнули об'єктивно переосмислити оцінки тих чи інших подій і подолати існуючі стереотипи та ідеологічні штампи.

Лекція 1

ВСТУП

1 Місце вітчизняної історії в системі вузівського навчання. 2 Предмет, завдання, методологічні принципи вивчення історії України. 3 Основні джерела вивчення історії України. 4 Наукова періодизація історії України.

1 Місце вітчизняної історії в системі вузівського навчання. Вивчення історії України розпочалося зі здобуттям нашою державою незалежності. У вищих навчальних закладах вивчення вітчизняної історії відповідає потребам сьогодення. На основі фактичного матеріалу, засвоєного головним чином у загальноосвітній школі, майбутні спеціалісти опановують у вузівському курсі новітні історичні концепції, оволодівають елементами наукового підходу до історії України, набувають навичок критичного переосмислення документів і роботи з першоджерелами.

Історія як наука служить справі людського самопізнання. Відомо, що народ, який зневажає свою історію, ставить під загрозу своє майбутнє існування. Водночас не слід забувати, що успіх державної розбудови сучасної України залежить від активної громадянської позиції. Саме український народ згідно з Конституцією є основним носієм влади в незалежній Україні. Тобто в його руках зосереджено вирішення найважливіших політичних, соціально-економічних питань розбудови держави. Тому актуальною проблемою сьогодення є глибоке знання минулого задля недопущення помилок у майбутньому. І головною проблемою є з'ясування причин, чому всі попередні спроби відновлення української державності закінчилися невдачею. Ми повинні осмислити уроки нашого державотворення і не повторювати помилок у майбутньому.

Неупереджене вивчення історії України спростовує міфи про

українців як неісторичну націю. Український народ пережив усі стадії європейської еволюції, тому можна стверджувати, що його історія повністю вписується в загальносвітову.

Однак зараз, коли у світі відбуваються інтеграційні процеси, ми не можемо стояти осторонь. Водночас слід дбати про збереження своїх національних цінностей і самобутності. На наш погляд, у цих умовах саме історія стане їхньою берегинею.

2 Предмет, завдання, методологічні принципи вивчення історії України. Приступаючи до вивчення курсу доцільно зосередитися на таких основних питаннях, як що вивчає історія України? Які її завдання, методологічні принципи, наукова періодизація та джерельна база?

Під історією України ми розуміємо історію українського народу на основних землях його поселення, а також історію його предків, від найдавніших часів до сьогодення. Це історія українських земель, історія території, на якій перебував чи перебуває український народ, інколи разом з іншими племенами чи народами, історія державної влади та її інституцій, що правили визначною територією.

В курсі “Історії України” ми будемо вивчати політичний, соціально-економічний, культурний, релігійно-церковний аспект людської діяльності, будемо розглядати соціальні верстви, стани, класи.

Однак треба зазначити, що в територіально-географічному вимірі предмет історії України визначаються сучасними державно-політичними кордонами держави, які не завжди співпадають з етнографічними кордонами розселення українців.

Таким чином, предметом вивчення курсу є генезис, закономірності становлення та розвитку процесу державотворення на території України від найдавніших часів до сьогодення

Щодо завдань курсу, то він призначений формувати національну самосвідомість, а у молоді виховувати патріотичні почуття та політичну культуру. Не слід також забувати про те, що глибоке вивчення минулого дає можливість краще пізнавати сучасне і визначати правильні шляхи руху вперед.

Оволодіння курсом “Історія України” допомагає сформувати новий тип громадянина, професіонала. Це, насамперед, гармонійна розвинена людина, наділена правом та здібністю вирішувати свою долю самостійно, однак спираючись на систему соціальних цінностей і не порушуючи права інших громадян.

Великою проблемою у викладанні історії України є те, що протягом віків змінювалися етнографічні кордони розселення українців, на її території у той самий час існували різні політично-державні формації, часто співіснували різні державні структури. Ці труднощі стосуються певною мірою західноукраїнських земель, які тривалий час існували відокремлено від інших регіонів України.

Які ж методологічні принципи вивчення історії України?

1. **Принцип історизму**. Він передбачає розгляд кожного явища з точки зору того, як явище виникло, які етапи розвитку пройшло, коли припинило своє існування або дало поштовх для виникнення нового явища. Також вказаний принцип вимагає, щоб кожне явище розглядалося у зв'язку з конкретним досвідом історії, тобто у світлі подальших подій. Водночас він вимагає аналізувати історичні явища та процеси з позицій динаміки, вивчення взаємозв'язків між ними та їхньої взаємозумовленості. Саме завдяки принципу історизму розвиток людства розглядається як природно-історичний процес.

2. **Принцип об'єктивності** вимагає, щоб людина вивчала всю суму фактів, давала правдиву неупереджену інформацію, а не підганяла й не перекручувала її під задалегідь намічену схему. Отже, історичний процес відбувається незалежно від волі і свідомості, мрій і теорій тих чи інших осіб.

3. **Хронологічний принцип** вимагає обов'язкового закріплення у пам'яті хронологічних дат. Дати – це вирішальна умова вивчення історії. Європейські народи мають два календарі: юліанський та григоріанський. Юліанський календар діє з 1 січня 45 р. до н.е. за наказом Юлія Цезаря. Григоріанський відповідно – з 1582 р. за наказом папи Римського Григорія XIII. Різниця між ними на сьогодні дорівнюється 13 дням.

Водночас європейські народи розподіляють розвиток історичного процесу на дві епохи: до нашої ери та нашу еру. За відлік часу беруть Різдво Христове.

Зазначені основні методологічні принципи реалізуються через сукупність наукових дослідницьких методів, зокрема, виділяється *метод діалектичної логіки*. Він вимагає вивчення соціально-політичних процесів від найпростіших до найскладніших, простежуючи розвиток на усіх стадіях його розвитку і в усій специфічності його перебігу.

Історія України використовує також міждисциплінарні (міжнаукові) методи, зокрема, методи соціальних досліджень, математичні,

математичної статистики. Вони відкривають можливості виявлення історичних закономірностей.

Особливу групу становлять специфічні історичні методи:

1. **Порівняльно-історичний**. Зіставляються різні стадії розвитку явища, які допомагають виявити специфічні риси, характер та напрям розвитку.

2. **Ретроспективний метод (метод ретросказання)**. Цей метод дає змогу вивчати минуле за більш пізніми ступенями його розвитку, тому що кожний наступний містить елементи попереднього. Водночас метод ретросказання реалізується тоді, коли про явища минулого судять за тими наслідками, причиною яких воно було.

Серед основоположних принципів історичного пізнання слід виокремити найбільш пріоритетні:

- **неупереджене ставлення до історичного минулого**. Історія як наука мусить бути поза ідеологією і поза політикою. Ніякі державні, національні, суспільні чи тим більше особисті інтереси в історичній науці не повинні заперечувати даного принципу, який має своє конституційне закріплення.

- неупереджене ставлення до історії забезпечує **принцип пріоритетності історичного факту над його оцінкою**. Так, однозначною може бути лише констатація історичного факту, якщо він дійсно є фактом, оцінка ж факту, уже за своєю природою, завжди суб'єктивна, до того ж вона має амбівалентний характер, коли стосовно одного і того ж факту, події чи явища можуть висловлюватися діаметрально протилежні погляди чи оцінки, які хоча і виключають один одного, проте кожний сам по собі є правильним.

- **науковий плюралізм як норма історичного пізнання**. Згідно з цим принципом ніхто не вправі нав'язувати своє бачення, розуміння історії як єдино вірне, якщо той чи інший історичний факт допускає подвійне, потрійне трактування, то „право на життя” повинні мати всі версії.

- **унікнення подвійних підходів при розгляданні однопорядкових явищ історичного характеру**. Зокрема, можна визнавати тезу „мета виправдовує засоби” або не визнавати. Якщо засуджується терор як засіб досягнення мети, то не робиться виключення ані для народників, ані для більшовиків, ані для інтегральних націоналістів, ані для сучасних терористичних угруповань.

- **історію не можна і не потрібно судити, її треба розуміти**, тобто вдаватися до глибокого наукового аналізу як основи для розу-

міння історичного процесу.

3 Основні джерела вивчення історії України. Вивчення історії ґрунтується на історичних джерелах. Джерело з історії України – це матеріальний носій інформації, які безпосередньо відображають усі сфери діяльності людей. Вилучити із джерел інформацію, реконструювати з її допомогою історичний процес допомагає розділ історичної науки – джерелознавство. Це наука про історичні джерела, теорію і практику їх використання в історичних дослідженнях.

У науці зараз виділяються п'ять основних типів історичних джерел:

1. Речові джерела – це пам'ятки матеріальної культури – археологічні знахідки (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети), а також архітектурні пам'ятники. Це головні джерела для вивчення праісторії та раннього середньовіччя. Так, археологічні у світі старожитностей допомагають вивчати розвиток господарства, побут, культуру, історію племен і народів, які мешкали на теренах нашої держави. Архітектурні пам'ятки допомагають дослідити рівень розвитку матеріальної культури. Таким чином, речові джерела допомагають простежити етнічні, соціально-економічні, культурні процеси розвитку населення, доводять наявність нерозривного зв'язку, спадкоємності матеріальної культури і досвіду, що завжди існує між поколіннями.

2. Етнографічні джерела – це пам'ятки, в яких знаходимо дані про характер і особливості побуту, культури, звичаїв народу. Зазначений тип джерела використовується при вивченні усіх періодів історії України.

3. Лінгвістичні джерела, тобто дані з історії розвитку мови. Саме мова зберігає в собі сліди історичного життя народу, що нею говорить, стадій його історичного розвитку і його історичної пам'яті, яка позначилася в назвах річок, озер, гір, лісів тощо. При вивченні нашого курсу особливого значення має дослідження старослов'янської та української мов.

4. Усні джерела – народні пісні, історичні думи, перекази, легенди, прислів'я, приказки тощо. Цей тип джерел також допомагає дослідити життя народу.

Третій та четвертий тип джерел використовують, насамперед, при вивченні культури народу.

5. Писемні джерела є основою історичних знань. Писемні джерела в свою чергу умовно поділяються на дві основні групи:

• *актові матеріали*, які є результатом діяльності різних установ, організацій та офіційних осіб: грамоти, договори, протоколи, циркуляри, накази, статистичні дані тощо.

• *оповідні пам'ятки* – літописи, спогади, щоденники, листи, публіцистична, економічна література та інші твори.

4 Наукова періодизація історії України. Розглянемо наукову періодизацію історії України. Схеми періодизації розроблялися упродовж XIX-XX ст. При цьому початкову наукову періодизацію історії України здійснив ще М. Максимович – перший ректор Київського університету, історик, фольклорист, мовознавець, громадський діяч, а успішно продовжили розробку М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Томашівський, В. Липинський. Їхні схеми були покликані відділити історію України від історії домінуючих націй, однак водночас вони розглядали її в контексті всесвітньої історичного процесу.

На нашу думку, враховуючи досвід попередників, сучасні історичні концепції та методологічні принципи, можна запропонувати наступну періодизацію історії України:

1. ***Праісторія або стародавня доба.*** Цей період розпочинається з появи первісних людей на теренах України (орієнтовно 1,5 млн. років) і закінчується появою перших державних об'єднань східнослов'янських племен у Середньому Подніпров'ї (VI-IX ст.).

2. ***Середньовічна Україна.*** В рамках цього періоду розглядається княжа доба або Київська Русь від початку заснування до роздрібненості (IX – перша половина XIV ст.), литовсько-польська доба (друга половина XIV – перша половина XVI ст.)

3. ***Україна на порозі нового часу.*** В цьому періоді виділяється доба Українсько-козацької держави, підвалини якої заклав Б. Хмельницький (друга половина XVII – XVIII ст.).

4. ***Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.).*** На цьому етапі розпочинається національне відродження, українці активно беруть участь у революціях 1848-1849 рр., 1905-1907 рр. Відбувається політизація українського національного руху, яка спричиняє появу перших українських політичних партій. Закінчується період участю українців у першій світовій війні, яка стала для багатьох братовбивчою.

5. ***Боротьба за відновлення української державності (1917-1920 рр.).*** Це період Української революції, громадянської війни та іноземної інтервенції. Саме у цей час змінили одна одну такі політич-

ні інституції, як Українська Центральна рада, Українська держава П. Скоропадського і Директорія. Також була проголошена незалежна Українська Народна Республіка.

6. Україна між двома світовими війнами (1920-1930-ті роки ХХ ст.). Більша частина українських земель була об'єднана у складі УРСР – складової частини СРСР. Українці пережили добу національного відродження. Однак з оформленням тоталітарного ладу його активні діячі були репресовані. В цю добу Україна пережила два голодомори (1921-1922 рр., 1932-1933 рр.) та “розселянювання”. Західноукраїнські землі розвивалися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини, які здійснювали колоніальну політику.

7. Україна в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни (1939-1945 рр.). Розпочався цей період включенням західноукраїнських земель до складу УРСР та проведенням “радянізації”, яка супроводжувалася репресіями. Напад Німеччини на СРСР мав катастрофічні наслідки для України. На її території встановився жорсткий окупаційний режим. У відповідь – розгортання радянського і націоналістичного партизанського руху. Утворилася УПА, яка повела боротьбу за відродження Української держави. Задля визволення України були створені радянською владою чотири Українські фронти. Упродовж 1942-1944 рр. відбувалося звільнення України Червоною армією.

8. Україна в повоєнний період, на шляху до незалежності (1945-1991 рр.). Основні ознаки цього періоду: завершення збирання основних етнічних земель українського народу в межах однієї держави, нова смуга масових репресій, третій голодомор 1946-1947 рр., хрущовська “відлига”, брежнєвський “застій”, розгортання правозахисного та дисидентського руху, горбачовська “перебудова”, катастрофа на ЧАЕС, перші вибори до Верховної Ради УРСР на альтернативній основі, створення парламентської опозиції – Народної ради, перші паростки багатопартійності, прийняття Декларації про державний суверенітет, студентське голодування та перші страйки шахтарів, державний заколот у Москві та створення ДКНС, прийняття Акту про державний суверенітет, референдум про незалежність, припинення існування СРСР.

9. Розбудова незалежної держави Україна (1991 р. – сьогодні). На цьому етапі відбулося створення правової бази розвитку України як демократичної держави, запровадження національної грошової одиниці, формування Збройних Сил, Національної гвардії,

СБУ, митної служби. Було здійснено перехід до ринкових відносин, оформилася багатопартійна політична система, прийнята Конституція 1996 р., проведена політична реформа. Водночас Україна пережила соціально-економічні і політичні кризи, остаточно не ратифіковані угоди про державні кордони з Румунією, Росією.

Україна приймає активну участь у миротворчих процесах ООН, у програмі “партнерство заради миру”, в діяльності Ради Європи, перебуває у складі СНД і є членом ГУАМ.

На основі цієї періодизації курс історії України буде поділятися на ряд тем, у яких розглядатимуться окремі етапи історичного розвитку суспільства та процеси державотворення.

Лекція 2

ПРАІСТОРІЯ

1 Передісторія українських земель. 2 Кіммерійці, скіфи, сармати на території Північного Причорномор'я. 3 Античні міста-держави Північного Причорномор'я. 4 Теорії походження слов'ян. Розселення стародавніх східних слов'ян.

1 Передісторія українських земель. Територія сучасної України стала заселятися ще в епоху раннього палеоліту – приблизно мільйон років тому. Про це свідчать чисельні археологічні знахідки. Зокрема, археологами досліджені стоянки поблизу с. Лука-Врублівецька і Сокіл на Дністрі, в печері Кіік-Коба, в Криму, біля Житомира, а також поблизу сіл Королеве, Рокосів на Закарпатті тощо.

Основним заняттям людей раннього палеоліту було збиральництво, а також полювання на тварин (нерідко великих). У своїй трудовій діяльності вони вже використовували знаряддя праці, виготовленими переважно з кременю. Постійних жител і поселень не було, первісні люди постійно переходили з міста на місто у пошуках їжі.

Про соціальну організацію цієї доби відомо небагато. Основною соціальною одиницею була дородова община (первісне стадо) з неупорядкованими шлюбними відносинами. Община ґрунтувалася на кровно-родинних зв'язках. Водночас вона виступала єдиним господарським колективом, зокрема, при облавному полюванні.

Щодо антропологічного типу людини, то до 150 тис. років існу-

вали найбільш ранні типи – пітекантропи та синантропи.

У період середнього палеоліту (150 – 40-35 тис. років тому) змінився антропологічний тип людини – з'явилися неандертальці. Це були кремезні, невисокого зросту (160 см) люди, об'єм мозку яких становив приблизно 1400 см². Вони мали дуже похилий лоб з великим надорбітальним валиком, нижню щелепу без підборідного виступу, лицева частина значно виступала вперед. Основним заняттям неандертальців було полювання на таких великих тварин, як мамонти, носороги, бізони, північні олені тощо.

Близько 100 тис. років тому клімат різко змінюється, розпочинається льодовий період. Як наслідок змінюється і спосіб життя первісних людей.

В якості одягу використовують шкіри тварин, починають заселяти печери та відкрили спосіб добування вогню. Там, де не було придатних для життя печер, виникають штучні житла округлої форми, обкладені навколо кістками мамонтів і перекриті шкірами диких тварин.

Неандертальці освоїли нові види господарської діяльності – полювання, рибальство. В цю добу триває розвиток техніки обробки кременю та виготовлення знарядь праці.

У період пізнього палеоліту (35-10 тис. років тому) клімат залишається суворим – холодним та сухим. У цей час завершується формування людини та змінюється організація суспільства. Сформувалася людина розумна (кроманьйонці та грімальдійці). Представники нового типу помітно різняться зростом, будовою черепа та кістяка. На зміну дородовій общині приходить родова, пов'язана кровноспорідненими зв'язками. Родовід ведеться по материнській лінії, тобто спостерігається матріархат. Матріархат відповідає періодові, коли панували збиральництво, мисливство і рибальство.

У період пізнього палеоліту відбуваються зміни у кліматі. Льодовик відступає на північ, що спричиняє розселення людей. Стоянки людей розумних розташовуються поблизу річок, тобто в містах, де багато їжі. На стоянках будуються довготривалі житла – землянки та напівземлянки. Декілька таких жител являли собою поселення.

Загальна чисельність населення доби пізнього палеоліту на території сучасної України не перевищувала 6 тис. осіб.

У добу мезоліту (10-6 тис. років назад) льодовик на теренах Європи остаточно розтанув, сформувався сучасний ландшафт, рослинний та тваринницький світ. У цей час була заселена вся територія су-

часної України, включаючи і північні лісові райони. Населення становило приблизно 20 тис. осіб, а середній вік складав 20-23 роки.

Природні зміни призвели до вдосконалення знарядь праці і засобів полювання. Людина винайшла лук та стріли. Були одомашнені дикі тварини (спочатку собаку, а пізніше свиня). В Україні налічується майже 1000 пам'яток мезоліту.

Відбувається перебудова соціального життя – зростає роль парної сім'ї.

У добу неоліту (VI-III тис. до н.е.) природні умови не змінилися і мало чим відрізнялися від сучасних. Однак у цей період з'являються нові форми господарства – скотарство і землеробство, а також ремісництво. Ці зміни отримали назву неолітична революція. Суть її полягає у тому, що привласнююча форма господарства поступилася місцем виробничій – відтворюючій.

Ще одним досягненням цього періоду був винахід глиняного посуду.

За характером матеріальної культури та основних видів занять неолітичні культури України підрозділяються на дві зони – землеробсько-скотарські та рибацько-мисливські.

У рамках первіснообщинної формації відбулись також два великих суспільних поділи праці. Перший характеризується виділенням скотарських племен, що зумовило значне підвищення продуктивної праці, появу додаткового продукту і обміну. Другий великий суспільний поділ праці пов'язаний з виділенням металургії як самостійної галузі виробництва, що призводить до корінних змін в економічній і суспільній структурі.

Доба енеоліту (IV-III тис. до н.е.) –це час подальшого розвитку скотарства та землеробства. Провідну роль серед племен цієї доби відіграють трипільці.

На пізньому етапі свого розвитку трипільські племена займали величезні простори Східної Європи від Слобідської України до Словаччини і Румунії, від Чернігівщини і Полісся до Чорного моря і Балканського півострова. Основою життєдіяльності трипільських племен було землеробство (вирощували кілька сортів пшениці, ячменю, просо, використовували рокові мотики і кістяні серпи) та скотарство (тримали биків, кіз, свиней овець, рідко коней). Надзвичайно розвиненими були гончарство та металообробка. Мідь не тільки кували, але й плавили.

Житла споруджували з глини, вони мали прямокутну форму, ро-

змір – 30-50 м². Покрівля була двосхила, долівка – глиняна. Забудова поселень здійснювалася по колу, в центрі якого – загін для худоби.

Антропологічний тип племен трипільської культури вивчений слабо.

В основі суспільного устрою були спочатку матріархальні, а потім патріархальні відносини. Про це свідчать знахідки чоловічих статуеток із жезлами в руках як символами влади та певного соціального стану. Лад трипільського суспільства був близький до військової демократії – перехідної ланки до держави.

Паралельно з розвитком трипільської культури на схід від Дніпра йшов процес формування скотарського господарства. Хоча східні скотарські племена стояли на нижчому рівні розвитку ніж трипільці, однак, відрізняючись войовничістю, поступово витісняють або підкоряють трипільців. З багатоманітності землеробсько-скотарських племен, які жили на великих просторах Східної і Середньої Європи в II тис. до н.е., виділяються племена культури шнурової кераміки (назва від глиняного посуду, прикрашеного характерним орнаментом з відбитків шнура). Носії цієї культури були, на думку багатьох вчених, прадавніми предками слов'ян, балтів та германців.

Доба бронзи (друга половина III – початок I тис. до н.е.) характеризується подальшим зростанням кількості населення, активізацією міграції, появою надлишків виробництва, соціальним розшаруванням, початком загарбницьких війн. На зміну матріархату приходять патріархат.

У цю добу винайшли бронзу, колісний транспорт, ткацький верстат. Відбувся суспільний поділ праці – виділення скотарських племен.

Отже, становлення і розвиток суспільних зв'язків в Україні відбувалися протягом багатьох тисячоліть.

2 Кіммерійці, скіфи, сармати на території Північного Причорномор'я. У I тис. до н.е. на теренах сучасної України відбулися докорінні зміни у розвитку тогочасного суспільства: з'явилися нові етнічні спільноти, поміж яких виділялися агресивні кочовики.

Найдавнішими кочовиками, які опанували землі Північного Причорномор'я, вчені вважають кіммерійців. Про них вперше згадується у давньогрецьких міфах, “Одіссеї” Гомера, “Історії” Геродота та “Географії” Страбона. Гомер “людей кіммерійських” розміщує поблизу входу до потойбічного світу – царства Аїда. Геродот називає то-

поніми та гідроніми, пов'язані з історією киммерійців: киммерійські стіни, киммерійські переправи, Киммерія, Киммерійський Боспор. Страбон, обстоюючи думку про давні історичні корені киммерійців у Північному Причорномор'ї, пише про Боспор Киммерійський, про місто Киммерік, киммерійські поселення, про гору Киммерій у Гірському Криму.

Археологічні дослідження довели, що існування киммерійців на території Північного Причорномор'я слід визначати періодом у вісім століть – з середини II тис. до VII ст. до н.е.

Киммерійці відносяться до племен зрубної культури. Їхньою прабатьківщиною вважається територія Нижнього Поволжя, однак у формуванні киммерійського етносу також прийняли племена, які прийшли з території Казахстану і Південного Сибіру. Однак етнічна належність киммерійців остаточно не з'ясована. Лінгвісти вважають, що за мовою, найімовірніше, киммерійці належать до іранської групи.

Ці племена раніше від інших народів Південно-Східної та Центральної Європи опинилися у безпосередніх контактах з передовими країнами Східного Середземномор'я, вони перші у досить широких масштабах оволоділи стародавньою технологією виготовлення заліза і сталі.

До речі, стародавня технологія одержання заліза з болотяної руди сиродутним засобом була досить складною і малопродуктивною. Руду промивали, подрібнювали і просушували на відкритих вогнищах (так званий агломераційний процес). Потім разом з деревним вугіллям її завантажували у горно, на дні якого розкладалося багаття. Каркас металургійного горна виготовляли з заліза і каменю та обмазували глиною. Шари руди і деревного вугілля чергувалися. У верхній частині горна залишали невеликий отвір для виходу відпрацьованих газів, у нижній – робили сопла, до яких приєднувалися шкіряні міхи. За допомогою цих міхів у горно нагніталася не підігріте, так зване “сире” повітря, а температура в горні досягала 1200° С. хоча, як відомо, при інтенсивному згорянні деревного вугілля оксиди заліза відновлюються вже при температурі 900° С. технологія сиродутного процесу полягала в тому, що залізо концентрувалося в нижній частині горна у в'язкому тістоподібному стані. За такого технологічного процесу приблизно 50% заліза залишалося в шлаках.

Після закінчення технологічного циклу давні майстри розбирали каркас горна і виймали залізну з пористою поверхнею болванку – крицю, після відповідної обробки якої на ковадлі отримували досить

високої якості залізо, з якого виготовляли знаряддя праці, побутові речі, предмети озброєння.

Кіммерійці використовували залізну зброю. Зброя була представлена: залізні кинджали, мечі з бронзовою брускоподібною рукояткою, списи та стріли з залізними наконечниками з довгою втулкою і плоскою ромбічною або овальною голівками. Це дало їм змогу у VIII-VII ст. до н.е. проникнути на територію Передньої й Малої Азії, розгромити місцевих зверхників та спустошити їхні землі.

Серед кіммерійських пам'яток, відомих археологам, переважають курганні поховання та городища. Зокрема, вченими досліджені кургани поблизу хутора Черногорівка (Донецька область), Сімферополя, селища Комишуваха (Луганська область), селища Велика Білозерка (Запорізька область) тощо.

Кіммерійське мистецтво мало прикладний характер. Типовим було створення кам'яних антропоморфних статуй, на яких висікалось зображення воїна у різноманітній військовій амуніції. Керамічні вироби представлені горщиками тюльпаноподібної форми, кількома видами келихів і великих посудин, орнаментованих різьбленими трикутниками, пофарбованими білою пастою.

Кіммерійці цілком пристосувалися до природних та економічних умов Північного Причорномор'я. Основу їхнього господарство становило кочове тваринництво, провідне місце в якому посідало конярство. Воно забезпечувало верховими кіньми воїнів та чабанів, давало значну частину продуктів харчування.

У соціальній організації кіммерійців спостерігався перехід від родоплемінних відносин до рабовласницьких. Виділявся заможний прошарок населення – вожді і царі. В їхніх руках накопичувалися пасовиська, кінські табуни, багатства. Однак цей процес не закінчився створенням держави, тому що у VI ст. до н.е. кіммерійців починають витіснити скіфи.

Частина кіммерійців покинула Північне Причорномор'я під ударами скіфів, основна ж маса асимілювалася у скіфському етнічному середовищі.

Найдавніші згадки про скіфів датуються серединою VII ст. до н.е. і містяться в асирійських клинописах. Спочатку володарі Ассирії використовували їх як найманців для боротьби з сусідами, а потім скіфи чверть століття панували в Передній Азії, грабуючи держави. У зв'язку з цим, мідійський цар Кіаксар запросив скіфських царів на ба-

нкет, де їх було отруєно. Скіфи змушені були повернутися на простори Прикубання та Північного Кавказу. Надалі вони рухаються у західному напрямку і опановують землі від Дону до Дунаю, а також контролюють Крим, Керченський і Таманський півострови. Наприкінці VII ст. до н.е. завершилось політичне формування Скіфії, до складу якої входили різні за етнічним походженням племена: власне іраномовні скіфи у Причорномор'ї, праслов'яни – у лісостеповій зоні Дніпро-Дністровського межиріччя, фракійське населення – у Подунав'ї. Геродот підрозділив їх на скіфів-орачів (розташовувалися на захід від Дніпра), скіфів-землеробів (Лівобережжя), скіфів-скотарів (степові райони на схід від Дніпра) і царських скіфів (узбережжя Азовського моря і степовий Крим). Назва цього політичного утворення – Велика Скіфія. За свідченням Геродота, її територія була дуже великою і мала форму рівностороннього чотирикутника.

Суспільний лад скіфів VII-IV ст. до н.е. визначався скотарським характером виробництва. Висока продуктивність скотарства сприяла швидкій майновій диференціації. Вчені вважають, що скіфське суспільство належить до ранньокласових. Багаті скіфи володіли основною масою худоби, мали численних рабів. Разом з рабами важку роботу виконували збіднілі родичі. Скотарський характер виробництва визначав соціально-економічний і політичний розвиток скіфського суспільства.

Скіфська держава мала військовий характер, який відповідав умовам розвитку кочового господарства V-IV ст. до н.е. у скіфів було сильне, добре озброєне і дисципліноване військо. Основою військових підрозділів – рід і плем'я, які втратили свої виробничі і соціальні функції. Політична гегемонія у Скіфії належала царським скіфам. Найважливіші питання розглядалися на зборах воїнів. Особлива роль відводилася воєначальникам (царям, василевсам, базилаям). Авторитет і вплив цих осіб зріс під час перської навали, яку очолював Дарій (VI ст. до н.е.). В цій війні скіфи використали тактику спаленої землі, тому нападники, дійшовши до Волги повернули назад. поразка Дарія принесла скіфам славу непереможених.

Під керівництвом скіфських воєначальників відбулася консолідація всіх скіфських племен, причому найбільша заслуга в цьому була царя Атея. Він усунув інших вождів, узурпував владу, надану йому воїнами союзу племен. З їх допомогою він перетворив Велику Скіфію на могутню державу. Її центром вважається Кам'янське городище (поблизу села Кам'янка-Дніпровська Запорізької області). Площа го-

родища сягала 12 км², акрополь займав 32 га. Там мешкала аристократична частина населення та були розташовані громадські будинки та храми. Зафіксовані залишки кварталів, де мешкали майстри – ковалі та металурги.

Влада царя була необмеженою. Цар був військовим начальником і верховним суддею, що мав права винесення смертного вироку. Його влада спиралася на раду старійшин, рішення начальників, які очолювали військо. У скіфському суспільстві царська влада вважалася божественною за походженням. Єдиними владиками над собою скіфські царі визнавали Папая і Табіті.

В державі, як вже зазначалося, центральне місто відводилося царським скіфам, усі інші племена вважалися їхніми рабами та сплачували данину. Крім данницьких відносин мали місце і безпосередньо військові походи, під час яких царські скіфи грабували інші народи. Ударною силою у них була кіннота, існували загони важко озброєних вершників. Воїна-скіфа захищав панцир або шкіряна куртка, бойовий пояс, шолом та щит. Основною зброєю був невеликий складний лук, який відрізнявся далекобійністю (500 м). Використовувалися списи, дротики, сокири, кинджали і короткі мечі (акинаки).

У IV ст. до н.е., за свідченням Страбона, соціально-економічні стосунки між царськими скіфами та іншими племенами були більш врегульованими. Данина землеробів складалася з продуктів землеробства, в основному пшениці. Ремісники осілого населення постачали різні вироби, зокрема, знаряддя праці, зброю, кінське спорядження (вуздечки, налобники, нащічники, вудила) тощо.

Як свідчить Геродот, Скіфія поділялася на адміністративно-політичні території (області), а також на менші адміністративно-територіальні одиниці (номи) на чолі з номархами.

Отже, Велика Скіфія була рабовласницькою державою з визначеною територією, добре розвинутим землеробством, скотарством та ремеслами. Виробництво набуло товарного характеру.

У період свого розквіту (IV ст. до н.е.) скіфи успішно воювали з Фракією у союзі з Македонією за часів правління Філіпа II. Однак у 339 р. до н.е. між Македонією і Скіфією спалахнула війна, скіфи були розбиті, загинув Атей. З цього часу розпочинається занепад Великої Скіфії. Вчені, зокрема, наводять наступні причини занепаду: загострення соціальних суперечностей, напади македонян та сарматів.

Занепад призвів до розпаду Великої Скіфії і появи Малої Скіфії. Під контролем її була невеличка степова смуга Північного Причор-

номор'я та Крим. Столицею став Неаполь, залишки якого збереглися на місці сучасного Сімферополя.

Розквіт держави припадає на середину II ст. до н.е. У соціально-економічному плані держава будувалася на традиціях попередньої доби, а історія Малої Скіфії пов'язана з вдалою боротьбою за контроль над грецькими містами-державами у Криму. Скіфам вдалося підкорити Херсонес й Ольвію, які сплачували їм данину. Також вони ведуть війни з сарматами та Понтійським царством. Як етнічне та політичне утворення Мала Скіфія припиняє своє існування лише на початку III ст. н.е. внаслідок гунської навали.

На схід і південний схід від Скіфії – у степах Подоння, Поволжя, Південного Приуралля і Західного Казахстану – проживали великі групи кочового населення, які на рубежі IV-III ст. до н.е. дістали назву сарматів, що в перекладі з перської означає “підперезаний мечем”. Сармати були неоднорідні за етнічним складом і не становили політичної єдності. За повідомленням Страбона, племінний склад сарматів становили аорси, алани, язиги, роксолани.

Просунувшись у степи Північного Причорномор'я, сармати увійшли в контакт з античними містами-державами. Це спричинило поглиблення в них майнової і соціальної диференціації, посилення влади військово-племінної знаті. На цьому етапі в сарматському суспільстві помітну роль починає відігравати праця рабів. Також раби стають предметом торгівлі.

У період проживання сарматів у степах Північного Причорномор'я виникають великі союзи племен і кінні дружини на чолі з відомими вождями. Сармати уклали угоди з античними містами, брали участь у війнах за межами своїх союзів, відправляли послів до римського імператора Августа. Однак їм так і не вдалося створити власної держави, хоч для цього були створені певні передумови.

Сарматське суспільство було воєнізованим. Основною ударною силою була, як і у скіфів, важка кіннота. Вершники були озброєні короткими мечами (за типом скіфського акинаку), луками, дротиками, кинджалами тощо. Давні історики розповідають про винахід панцира, використання тактики замкнутого клина, про особливі способи метання дротиків та накидання аркану на противники. Сармати ставали загрозою навіть для римської імперії, яка змушена була захищатися будівлею валів.

Основою життя сарматів було кочове скотарство, розводили велику рогату худобу, овець, коней. У перші століття нашої ери перей-

шли до осілості і почали займатися землеробством. Домінував у сарматів, на відміну від кіммерійців і скіфів, матриархат. Античні вчені називають імена відомих цариць. Матеріальна культура представлена похованнями, як курганними, так і ґрунтовими могилами. Виділяються багаті поховання знаті.

Панування сарматів закінчилося у середині III ст. н.е. з приходом готів, які відрізали сарматів від античних міст. Сармати змушені були відійти в гори Північного Кавказу і Криму. Частина залишилась на місцях колишніх кочовищ, ставши етнокультурною складовою черняхівської археологічної культури.

Отже, іраномовні племена заклали підвалини для формування державних традицій на теренах сучасної України, багатовікові зв'язки їх з землеробським населенням українського лісостепу позначився на подальшому етнічному та культурному розвитку.

3 Античні міста-держави Північного Причорномор'я. Активну участь у державотворенні на наших землях брали греки. Упродовж IX-VII ст. до н.е. вони здійснюють колонізацію Північного Причорномор'я. Причинами міграції греків були перенаселення континентальної Еллади, внутрішня політична, соціальна боротьба, міжетнічні конфлікти, необхідність у ринках збуту готової продукції та пошук джерел сировини, продуктів харчування. Також причиною колонізації був недостатній розвиток продуктивних сил, який вимагав обмеження чисельності населення античних держав, що призводило до вимушеної міграції.

Важливим фактором заснування перших поселень на території Північного Причорномор'я був пошук джерел сировини, зокрема металів.

У заселенні греками Північного Причорномор'я вчені виділяють кілька етапів:

1. заселення Північно-Західного Причорномор'я та засвоєння Істрії у Подунав'ї та Борисфену на острові Березань (нижня течія Південного Бугу) (середина VII ст. до н.е.);

2. освоєння узбережжя Березанського та Бейкушанського лиманів. Виникнення Ольвії, Пантікапею, Феодосії, Гермонесси тощо (перша половина – середина VI ст. до н.е.);

3. освоєння Нижнього Подністпров'я та заснування Тіри і Ніконія (друга половина VI – початок V ст. до н.е.);

4. освоєння території Західного Криму і поява Херсонеса (кінець V ст. до н.е.).

Кожне місто мало свою полісну організацію і різні форми правління: монархія, демократична або аристократична республіка. Єдиним державним об'єднанням грецьких міст-держав було Боспорське царство, яке утворилось в V ст. до н.е. і охоплювало Керченський і Таманський півострів та північне узбережжя Азовського моря до гирла Дону.

Усі грецькі поліси були типовими рабовласницькими державами потрібними для своєї метрополії. Багатіли на торгівлі хлібом, рабами, ювелірними виробами.

У містах-державах з республіканською формою правління найвищим органом управління були народні збори всього вільного грецького населення. Іноземці, жінки і раби не мали виборчих прав. В результаті зборів утворювалися органи управління, призначалися посадові особи і здійснювався контроль за діяльністю.

Верховна влада в Боспорському царстві належала царю, який спирався на багатих землевласників. Досить сильною була знать місцевих племен. Період найбільшого економічного і культурного розвитку Боспорської держави припадає на IV-III ст. до н.е. Головну роль відіграє ремісництво і торгівля, другорядну – землеробство. В II ст. до н.е. Боспорська держава переживає гостру кризу. У 107 р. до н.е. в м. Пантікапеї у Боспорському царстві спалахнуло повстання рабів під проводом Савмака. Повстанці захопили місто і проголосили Савмака царем. Але об'єднавши зусилля греки придушили повстання.

В історичному розвитку грецьких міст-держав можна виділити два етапи: 1. VII-I ст. до н.е. – незалежне існування, період піднесення, збереження еллінської культури і традицій; 2. I ст. до н.е. – III ст. н.е. – перехід під владу Римської імперії, занепад, варваризація населення, загострення соціально-економічних і політичних протиріч.

Таким чином, грецька колонізація сприяла еволюції державотворчих процесів на землях сучасної України, зокрема, затверджуються демократичні традиції. Водночас місцеве населення активно залучається до товарно-грошових відносин і ознайомлюється з новими технологіями та землеробства та ремесла.

4 Теорії походження слов'ян. Розселення стародавніх східних слов'ян. Слов'яни – назва споріднених народів, які проживали на територіях Європи. Писемні відомості про їхній спосіб життя містяться у

творах римських вчених Плінія Старшого, Тацита, Птолемея. Найповніші відомості про слов'ян можна знайти в творах візантійських авторів Йордана і Прокопія Кесарійського.

Згідно з писемними джерелами, слов'яни як самостійна спільнота з'являються на історичній арені на початку I тис. н.е. У цей час вони задіяні у міграційних процесах, що призводить до поділу їх на три гілки – венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я), склавини (Подунав'я).

В історичній науці найбільш дискусійною проблемою є етногенез (походження) слов'ян. Першим звернувся до цієї проблеми Нестор у “Повісті временних літ” (XI ст.). Він сформулював дунайську теорію походження слов'ян. Прихильниками цієї теорії стали С. Соловйов, М. Погодін, В. Ключевський.

У добу середньовіччя з'явилася так звана азіатська або скіфо-сарматська теорія. Вона була викладена у “Баварській хроніці” (XIII ст.). Ця теорія визнає предками слов'ян скіфів і сарматів, які залишивши Передню Азію, пройшли узбережжям Чорного моря і осіли на півдні Східної Європи. Згодом вони розселилися на північ і захід.

На початку XIX ст. на базі лінгвістичних, археологічних, антропологічних, етнографічних джерел оформлюється вісло-дніпровська теорія (Л. Нідерле). Згідно з нею, праатьківщиною слов'ян був широкий ареал між Віслою і Дніпром, а центром одвічних земель – Волинь. Прихильниками цієї теорії були Н. Шахматов, В. Петров.

У 30-40-х рр. вже XX ст. була розроблена вісло-одерська теорія (Я. Чекановський), згідно з якою слов'янська праатьківщина локалізувалася природними кордонами – річками Віслою та Одером.

У 50-60-х рр. XX ст. виникає дніпро-одерська теорія (П. Третьков, Б. Рибаків). Вона органічно поєднала попередні, зокрема вісло-одерську і визнала праатьківщиною слов'ян територію між Дніпром та Одером. Розробляючи цю теорію, вчені брали за основу генезис герmano-балто-слов'янської спільноти, який призвів до появи протослов'ян як самостійної етнічної групи. Цей стрибок вчені пов'язують з комарівсько-тшинецькою культурою, яка сформувалася в II тис. до н.е. на території Правобережжя і Польщі.

Сучасні українські археологи В. Баран, Д. Козак збагатили і розвинули дніпро-одерську теорію, чітко визначивши етнографічну основу східного слов'янства та ареал його формування. На їхню думку, етногенез – тривалий процес. До рубежу II-I ст. до н.е. етногенез розгортається у міжріччі між Віслою та Одером, поширюючись частково

на Волинь, а з появою зарубинецької культури II-I ст. до н.е. переміщується на територію між Віслою і Дніпром.

Показово, що прабатьківщина слов'ян територіально співпадає з ядром українських етнічних територій і займає північно-західну Україну (Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщину).

Щодо території розселення східних слов'ян на землях сучасної України, то відповідь на це запитання на дає "Повість временних літ" Нестора-літописця. Згідно з літописом, у середній течії Дніпра мешкали поляни, на захід і північний захід від них лежали землі древлян, у басейні Західного Бугу – дулібів, бужан і волинян. У передгір'ях Карпат жили білі хорвати, у басейні Південного Бугу і Дністра – уличі і тиверці. На дніпровському Лівобережжі по річках Десна, Сейм, Сула і Ворскла розмістилися сіверяни.

Описані в літописі союзи вже остаточно поривали з родоплемінним ладом і ставали на шлях ранньофеодальної державності.

Таким чином, дослідження українських археологів та істориків дають нам уявлення про неперервність етнокультурних процесів на землях України, починаючи з IV тис. до н.е. і закінчуючи останніми століттями I тис. до н.е. Тільки визнання безперервного розвитку народів на землі України з успадкуванням наступними народами культури попередників дає можливість зрозуміти, чому в середині I тис. н.е. ми бачимо на українських землях народ з давніми традиціями, віруванням, досить високим розвитком матеріальної культури.

Лекція 3

КИЇВСЬКА РУСЬ

1 Передумови утворення давньоруської держави та теорії її походження. 2 Політичний устрій та соціальна організація Київської Русі. 3 Соціально-економічний розвиток Київської Русі. 4 Основні напрямки зовнішньої політики Київської Русі. 5 Прийняття християнства.

1 Передумови утворення давньоруської держави та теорії її походження. Утворення Київської Русі – однієї з найбільших європейських держав середньовіччя – дослідники вважають результатом закономірних процесів соціально-економічного розвитку східних

слов'ян.

У VII-IX ст. в суспільстві давніх слов'ян відбулися глибокі соціально-економічні зміни. Вдосконалення засобів виробництва, застосування нових технологій обробки ґрунту призвели до розкладу родоплемінних відносин. Проявом цього була поява сусідської общини, виникнення приватної власності і пов'язаного з нею майнового й соціального розшарування суспільства. Водночас відбулися і політичні зміни: вожді племен і старійшини родових общин поступово зосередили владу в своїх руках. Наслідком цих змін стало оформлення протодержавних об'єднань – полянського, дулібського, волинянського.

На кінець IX ст. дулібське і волинянське протодержавні утворення занепали, однак пережило розквіт і піднесення полянське, яке в кінці VII – на початку IX ст. у Середньому Подніпров'ї утворило Руську землю. До складу цієї держави увійшли землі полян, древлян, сіверян, політичним центром став Київ, розташований у вигідному географічному та стратегічному місті.

Пізніше, в середині IX ст. виникло протодержавне об'єднання ільменських словенів.

Злиття цих двох протодержав в результаті дворцевого перевороту, здійсненого князем Олегом у 882 р., стало вирішальним кроком на шляху створення східнослов'янської держави. Відбулося об'єднання південного і північного осередків протодержавності. Столицею новоутвореного князівства стало місто Київ. За цим першим державотворчим кроком йшли інші.

Олег підкорив владі Києва слов'янські племінні союзи словенів, кривичів, древлян, сіверян, радимічів і неслов'янські – чуді й мері, а наступники його – Ігор, Ольга, Святослав і Володимир протягом X ст. поширили державну владу, систему збирання данини і судочинство на основні східнослов'янські землі. Так склалася перша держава східних слов'ян, яку джерела називали Руською землею, з XII ст. – Україною, а історики – Київською Руссю.

Питання про обставини заснування Київської Русі були довготривалий час дискусійними. В історичній науці найбільш поширеними були норманська та антинорманська теорії.

Норманська теорія, розроблена всередині XVIII ст. німецькими вченими, членами Російської академії наук Готлібом Байєром, Герхардом Міллером та Августом-Людвігом Шльоцером базувалася на "Повісті временних літ" Нестора.

В літописі розповідалося, що північні слов'янські племена (словени, кривичі) та фінські (чудь, меря, весь) запросили у 862 р. варягів. Прийшли брати Рюрик, Сінеус, Трувор. Старший брат Рюрик поклав початок династії давньоруських князів, які з тих пір називаються Рюриковичами. Антинорманісти (Михайло Ломоносов – засновник антинорманської теорії, Микола Костомаров, Михайло Грушевський) стверджують першочергову роль слов'ян у виникненні державності Русі.

Методологічною підвалиною двох теорій було уявлення про утворення держави як про одночасний акт – наслідок діяльності історичної особи. Тому аж до кінця ХІХ ст. у центрі уваги як норманістів, так і антинорманістів стояли питання етнічної належності літописних варягів, появи перших руських князів, походження назви “Русь”. Довготривалий час на фундаменті всієї різноманітності джерел (історичних, археологічних, мовних) встановилася думка про провідну роль скандинавів у політичному житті Східної Європи.

Розробка сучасної теорії виникнення держави внаслідок довготривалого соціально-економічного розвитку суспільства, праці істориків і археологів, які доводять, що східнослов'янське суспільство ще до літописного закликання варягів мало протодержавні утворення, – все це корінним чином змінило уявлення про роль норманів на Русі. Водночас сучасна наука визнає, що норманські князі з бойовими дружинами служили слов'янам, навіть очолили династію, але швидко слов'янізувалися й асимілювалися серед населення.

Таким чином, Київська Русь виникла внаслідок політичної, етнічної та культурної консолідації східнослов'янських племен.

2 Політичний устрій та соціальна організація Київської Русі. Київська Русь у своєму розвитку пройшла три основні періоди.

Перший період тривав з 50-х років ІХ ст. до кінця Х ст. Це період виникнення і формування давньоруської держави, яку у візантійських та західноєвропейських джерелах називали “Рось” або “Русь”. На цей період припадає княжіння Олега, Ігоря, Ольги та Святослава. Саме за їх правління відбулася найбільша експансія Київської Русі, в результаті якої були значно розширені кордони, русичі укріпилися на Чорному морі, а всі чорноморські країни увійшли в сферу її впливу.

Другий період є періодом піднесення Київської Русі, її розквіту та найбільшої могутності. Хронологічно період охоплює кінець Х ст.

– середину XI ст. В ці часи виділяються княжіння Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого.

Третій період, який триває з другої половини XII ст. до першої половини XIII ст., – це доба феодальної роздробленості та занепад держави. Найвидатнішими князями цього періоду були Володимир Мономах та його син Мстислав, які змогли на деякий час зупинити роздрібнення держави та востаннє її консолідувати.

Щодо політичного устрою Київської Русі, то протягом її розвитку він еволюціонував. Так, на першому періоді свого розвитку за формою політичного устрою Київська Русь була дружинною державою, тому що в ній дружинники князя збирали данину, вершили суд і правили від імені князя. Аж до князювання Володимира Святославовича в соціальному плані Київська Русь була надплеменною державою, тому що київський князь піднісся над племенною верхівкою.

За князювання Володимира Святославовича змінилася форма політичного устрою: родоплеменна держава трансформувалася у ранньофеодальну, а її дружинна форма – у монархічну. На чолі держави стояв монарх – Великий київський князь. Йому належала законодавча, виконавча, судова та військова влада. До повноважень князя також входило визначення податків, карбування монети та розпорядження скарбницею. Допомагали йому в управлінні боярська рада, яка складалася з удільних князів, старших дружинників, міської аристократії а з хрещення Русі – митрополита. Функції ради ніколи чітко не визначалися, однак князі завжди брали до уваги пропозиції ради.

Ще одним носієм влади у Київській Русі було народне віче – збори городян, чоловіків – голів сімей. Віче скликалося князем, митрополитом або городянами. Серед питань, які обговорювалися на вічі, були військові походи, скликання народного ополчення, укладання угод, розподіл посад у державі, престолонаслідування. Віче могло схвалювати або критикувати політику князя, однак не мало законодавчих функцій. У часи піднесення віча князь, який займав престол, укладав угоду, за якою зобов'язувався не переходити традиційно встановлених меж влади щодо віча, а воно в свою чергу визнавало над собою владу нового князя. Були випадки, коли віче виганяли або прощувало князя.

У великих містах існували посади намісників (сини князя і старші дружинники), які мали у підлеглих урядовців нижчого рангу. Останні управляли у волостях. Така структура адміністрації повинна була зміцнити центральну владу.

Важливу роль в управлінні державою мали правові (юридичні) норми, які були записані в “Руській правді”, виданій Ярославом Мудрим у 1016 р.

В руках Великого князя були значні військові сили, які склалися з власної дружини князя та військ васальних (удільних) князів. В особливих випадках для захисту держави збиралося народне ополчення.

Будівництво державності в основному завершилося за Ярослава Мудрого.

У добу феодальної роздрібненості одноосібна монархія змінилася федеративною. В цей період існувала система колективного сюзеренітету, а усі рішення приймалися на з’їзді князів. Водночас виділяються періоди, коли державою управляли два найсильніші на той час князівські клани (дуумвірат). На цьому етапі бояри були активною політичною, а нерідко й навіть правлячою силою.

Соціальна організація Київської Русі була строкатою і базувалася на феодальних відносинах. Головним власником землі був Великий київський князь. За військову службу він наділяв своїх дружинників та родичів землями, але давалася не територія, а право стягувати данину. Так складалося умовне землеволодіння. З ослабленням князівської влади формується вотчинне (спадкове) землеволодіння.

Таким чином, на вершині суспільної піраміди знаходилися феодалі – князі, старші дружинники, бояри.

Головну масу населення Київської Русі складали вільні селяни-общинники, яких називали смерди. Вони були юридично вільними людьми, мали власне господарство (поле, садибу, худобу), проживали в князівських селах. Смерди займались землеробством та сплачували на користь князя натуральний або грошовий оброк – полюддя. Вони також несли військову службу із власною зброєю і кіньми. З розвитком феодальних відносин у XII ст. смерди потрапляють в залежність від феодалів і починають відбувати як відробіткову, так і натуральну ренту.

Окрему категорію вільних людей складало населення міст. Домінуюче становище займала міська аристократія (“кращі мужі”) – князі, вище духовенство бояри, заможні купці, власники ремісничих майстерень, фінансова еліта. В їхніх руках знаходилася влада у місті. До середнього класу міста (“молодших людей”) належали дрібні купці, рядове духовенство, крамарі, висококваліфіковані ремісники. На нижчому щаблі соціальної ієрархії міст стояла чернь – люди, які не

мали засобів до існування й наймалися на будь-яку чорну роботу.

Існувала на Русі досить чисельна категорія напівзалежних людей. Селяни, які брали у феодала позику (купу) грошима, зерном, скотиною повинні були її відробити (відробіткова рента) і стали називатися закупами. В іншому випадку селяни складали договір (ряд) про оренду землі і називалися рядовичами. Нерідко закупи і рядовичі через невиконання угод потрапляли у залежність від феодала, хоча “Руська правда” це забороняла.

Були категорії залежного населення. За “Руською правдою” їх називали челяддю (люди, які працювали на подвір’ї феодала – ключники, кухарки, покоївки тощо) або холопами (це селяни, які втратили своє майно, були продані при свідках, військовополонені, втікачі-закупи). Ця категорія населення не мала власності і була безправною.

Окрему групу становили ізгої, які в силу певних обставин вибули зі своєї категорії, але не прилаштувалися до іншої. Питання щодо існування рабів є суперечливим. Рабів-військовополонених відпускали за викуп, інших – продавали на невільничих ринках., як прибутковий товар. Були випадки, коли раби ставали членами сімей. В цілому рабство не було поширеним у Давньоруській державі.

Таким чином, політичний устрій Київської Русі еволюціонував, але тісно перепліталися в управлінні три тенденції – монархічна (князівська влада), аристократична (боярська рада), демократична (віче). Соціальна організація суспільства Давньоруської держави базувалася на феодальних відносинах і була ієрархічною.

3 Соціально-економічний розвиток Київської Русі. Соціально-економічний розвиток Київської Русі базувався на трьох галузях господарства – сільському господарстві, ремеслі та торгівлі.

Головне місце посідало сільське господарство, яке мало давні традиції і досягло високого рівня розвитку.

Землеробські знаряддя праці були різноманітними і підрозділялись на ручні (коси, серпи, мотики, заступи, ціпи тощо) і тяглові (вужколезе рало без полозу, широколезе рало з полозом, плуг, борона, соха).

До зернових культур, які вирощували на Русі належали жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, а до технічних – льон та коноплі.. Кожна з рослин культивувалася там, де були для неї відповідні кліматичні

умови.

В Київській Русі існувало кілька систем землеробства. У лісових районах – підсічно-вогнева. При цьому широко застосовувалася сокира, а у лісостепових і степових – перелогова.

Природні умови країни були сприятливі для розвитку скотарства (розводили коней, волів, корів, кіз, овець).

Серед промислів виділяється мисливство, бортництво, рибальство. Успішно розвивалося збиральництво диких фруктів, горіхів, ягід, грибів тощо. Ця галузь господарства, безумовно, мала велике значення, тому що забезпечувала населення додатковими продуктами харчування.

Важливим елементом економіки було місто, яке уявляло собою центр ремісного виробництва, торгівлі, адміністративного управління. Ремісники виготовляли понад 150 видів ремісничих виробів, у тому числі 22 – знарядь праці, 46 – ремісничих інструментів, 16 – зброї, 37 – хатнього начиння, 19 – прикрас, 10 – кінської зброї та спорядження вершника. Всі ці вироби виготовляли руські майстри, лише деякі з них (наприклад, заготівки мечів) завозилися з інших країн. Найбільше на Русі цінувалися ковалі, які володіли багатьма технологічними прийомами обробки заліза: ковкою, зварюванням, загартуванням, різанням, обточкою, поліровкою, інкрустацією кольоровими металами.

Внутрішня торгівля в Київській Русі була розвинена слабо, тому що господарство носило натуральний характер. Ремісники виготовляли товари на замовлення. В кожному удільному князівстві розвивалися однакові галузі господарства. Продукції виготовлялося стільки, скільки необхідно для самозабезпечення.

Обмін між територіально віддаленими контрагентами здійснювався через постійні або періодичні ринки, що діяли у кожному місті та багатьох селах. Такі села називалися погостами, що означало місце “гостьби” – торгівлі.

З літописів відомо про найважливіші торгівельні шляхи, якими Русь здійснювала торгівельні зв'язки з іншими країнами: соляний, грецький, залозний. Соляний зв'язував Подніпров'я з Галицькою землею, грецький – Русь і північні країни з Візантією, залозний проходив з Подніпров'я на південний схід до Азовського моря аж на Кавказ. Київська Русь торгувала з багатьма країнами Сходу і Заходу, як сусідніми, так і віддаленими. Вона постачала на зовнішній ринок хутро, мед, віск, шкіру, ремісничі вироби, рабів. На Русь надходили пре-

дмети розкоші, прянощі, вино, мечі, кольчуги, дорогі тканини, золото, олії тощо.

У Київській Русі існували навіть купецькі об'єднання, які спеціалізувалися на торгівлі з певними країнами і певними видами товарів.

Про високий рівень розвитку торгівлі свідчить практика кредитних операцій.

Розвинена торгівля неможлива без грошового обігу. Спершу поширення набули іноземні монети, зокрема, арабські драхми, західноєвропейські динарії. Довготривалий час використовувалася власна грошова одиниця – куна (шкіра куниці або білки) та гривна (злитки срібла вагою 95-197 грамів). За Володимира Святославовича почали карбувати монету – срібники і золотники, а згодом карбованець.

Однак високий рівень торгівлі в Київській Русі не змінив натурального характеру господарства.

Таким чином, характерною рисою Київської Русі були швидкі темпи економічного розвитку.

4 Основні напрямки зовнішньої політики Київської Русі.

Важливе місце в діяльності київських князів займала зовнішня політика – взаємини з іншими державами. Перше місце у зовнішній політиці посідали військові походи, які виконували різні функції.

Київська Русь перебувала у постійній боротьбі зі східними кочовими племенами. Так, князі Олег та Ігор воювали проти хозар, яких остаточно розбив Святослав, підкоривши їхню державу Хозарський каганат.

Ще одним ворогом Русі були печеніги. З ними вперше зіткнувся Ігор, від їхніх рук у 972 р. загинув Святослав, але у 1036 р. печеніги були розгромлені Ярославом Мудрим. На честь цієї перемоги було збудовано Софійський собор у Києві.

Після розгрому печенігів у причорноморських степах з'явилися половці. Перша велика битва з ними сталася у 1068 р. на річці Альті, однак вона була програна тріумфіратом Ярославичів. Найбільше відзначився у боротьбі з половецькими ханами Володимир Мономах: з його ініціативи між 1103 р. та 1116 р. було здійснено п'ять великих і переможних походів русичів у Половецький степ. У результаті після 1116 р. половецькі хани чверть століть не наважувалися нападати на Русь.

Ще одним напрямком військових походів було завоювання нових територій і торгівельних шляхів. Зокрема, Олег здійснив кілька

походів на південно-західне узбережжя Каспійського моря (землі Арабського халіфату). Ігор поширив свій вплив на східний Крим, Тамань, де було створене Тмутараканське князівство, а також здійснив похід на Закавказзя, підкоривши Дербент, Ширван і Бердаа.

Святослав спочатку зосередив воєнну активність на Сході, підкоривши волзьких булгар, мордву, ясів і косоїв на Північному Кавказі, а згодом розпочав боротьбу за Подунав'я.

Володимир Святославович завершив процес складання державної території. На сході Русь контролювала Волго-Окський басейн, на заході – сягала Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, на півночі – Чудського, Ладозького, Онезького озер, на півдні – Дону, Росі, Сули й Південного Бугу.

Ярославу Мудрому довелося протягом тривалого часу захищати західні кордони та відвойовувати у поляків Червону Русь.

Іншим важливим напрямком були походи на Візантію. З метою зміцнити становище Русі на міжнародній арені, захистити південні рубежі, а також розширити торгівлю з Візантією були здійснені походи на Константинополь київських князів Аскольда (860 р.), Олега (907, 911 рр.), Ігоря (941, 944 рр.), Святослава (969-971 рр.), Володимира (989 р.), Ярослава (1043 р.).

Другим напрямком зовнішньої політики була зовнішня торгівля. Київська Русь торгувала медом, пшеницею, зброєю, хутром, воском і іншими товарами з Візантією, Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Арабським халіфатом. Руські купці везли з інших країн шовкові тканини, прикраси, вино, золото.

Велике значення у здійсненні зовнішньої політики займали дипломатичні зв'язки, зокрема підписання міжнародних договорів. Цей напрямок започаткував Олег, уклавши у 907 р. угоду про безмитну торгівлю Русі з Візантією, а у 911 р. – мирний договір про регламентацію політичних, дипломатичних і торговельних відносин між Візантією і Руссю. Аналогічні угоди були укладені Ігорем у 944 р. і Святославом у 971 р.

Княгиня Ольга здійснила два візити до Константинополя у 946 р. і 957 р., в ході яких усно уклала союзницькі угоди з Візантією.

Київська Русь вела також жваві дипломатичні відносини з Германською імперією. Їх започаткувала Ольга, відправивши посольство до Оттона Першого у 959 р., а у 1030-1031 і 1040-1043 рр. успішно цю традицію продовжив Ярослав Мудрий.

Слід зазначити, що династичні шлюби, розпочинаючи з кінця X

ст. почали займати провідне місце у зовнішній політиці Київської Русі. Саме вони були виявом високого авторитету слов'янської держави на міжнародній арені.

Першим розпочав укладання шлюбів з представницями інших династій Володимир Святославович, одружившись у 989 р. на Анні – сестрі візантійського імператора, а після її смерті у 1011 р. – на германській принцесі, і одруживши сина Святополка на дочці польського короля. Цю традицію успішно продовжив Ярослав Мудрий, отримавши прізвисько “тесть і зять усієї Європи” за те, що три його дочки були видані заміж за французького, норвезького та угорського королів, а три сини відповідно одружені з дочкою візантійського імператора, з сестрою польського короля та з онукою германського імператора. Окрім цього, сестра Ярослава Добронега була дружиною польського короля Казимира, а сам Ярослав був одружений на шведській принцесі.

Династичні зв'язки київського двору з дворами Візантії і західноєвропейських країн успішно продовжувалися і в період правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Зокрема, Володимир Мономах був одружений на дочці англійського короля, його син – з дочкою шведського короля, а донька вийшла заміж за візантійського царевича. Зятями ж Мстислава Володимировича стали візантійський імператор, норвезький і датський принци, угорський королевич.

Таким чином, Київська Русь проводила активну зовнішню політику, здійснюючи її різними методами.

5 Прийняття християнства. Реформування язичництва і запровадження шестибожя Володимиром Святославовичем не сприяли державному будівництву, розвитку освіти, культури та писемності, піднесенню авторитета Київської Русі на міжнародній арені. Давньоруська держава в очах християнських країн залишалася “поганською”, тому в середині 80-х років X ст. князь Володимир та його оточення приймають рішення про хрещення Русі.

Володимир схилився до прийняття християнства візантійського обряду. Перевагою цієї релігії було те, що церковний владика залежав від світської влади. Однак Володимир побоювався потрапити у залежність до візантійського імператора. Доля посміхнулася амбітному київському князю: імператор Візантії Василь запросив у нього допомоги у боротьбі з повсталими боярами. Князь не відмовив, але висунув вимогу одружитися на сестрі імператора Анні. Василь дав згоду

на шлюб в обмін на хрещення Володимира і запровадження християнства на Русі. Володимир погодився і між Руссю та Візантією у 987 р. було укладено угоду.

Добре озброєний та дисциплінований 6-тисячний загін русичів допоміг придушити повстання у Візантії, однак Василь своєї угоди не виконав. У відповідь Володимир у 988 р. здійснив стрімкий похід на Крим, що належав Візантії і здобув Корсунь (колишній Херсонес). Василь змушений був погодитися на шлюб своєї сестри з київським князем. Урочистий шлюб відбувся восени 989 р., а навесні 990 р. Володимир з дружиною повернувся до Києва, звідки розпочав енергійно насаджувати християнство “вогнем та мечем”. В літописі події 988, 989 та 990 рр. зведені під однією датою – 988 р. Тому традиційно саме 988 р. вважається роком запровадження нової релігії на Русі.

Як вже зазначалося християнство насаджувалося силою, нищилися язичницькі капища, ідоли, а на їх місці будувалися церкви. Процес християнізації Київської Русі тривав кілька століть. На Русі була встановлена митрополія, підпорядкована константинопольському патріархові.

Запровадження християнства на Русі мало позитивні наслідки. Розвивається мистецтво, освіта і письменство під впливом візантійсько-болгарських поглядів. Також християнство сприяло укріпленню політичних й культурних зв'язків Русі з Візантією, Болгарією, західноєвропейськими державами, стало підґрунтям для зміцнення центральної влади князя. Слід додати, що відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття населення Київської Русі, народилося літописання.

Лекція 4

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРІБНЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

1 Причини феодальної роздрібненості Київської Русі. **2** Галицько-Волинське князівство. **3** Боротьба Русі проти монголо-татарської навали.

1 Причини феодальної роздрібненості Київської Русі. Роздробленість, що охопила Русь у XII-XIII ст., отримала назву феодальної,

оскільки в її підвалинах поглиблювався процес феодалізації.

Феодальна роздрібненість стала закономірним прогресивним етапом у розвитку середньовічного суспільства. Починаючи з 1132 р., Київська Русь втрачає політичну єдність і розпадається на десятки самостійних князівств і земель. В Україні найбільшими і найсильнішими стали Київське, Волинське, Галицьке, чернігівське, Новгород-Сіверське і Переяславське князівства.

Зупинимось на політичних та соціально-економічних причинах роздробленості Київської Русі.

Інтенсивний розвиток продуктивних сил потребував приведення у відповідність виробничих відносин і устрою держави. Окремі землі Давньоруської держави настільки зміцнилися, що наявність київського центру не тільки перестало бути для них умовою зростання багатства та сили, але й стало на заваді подальшого розвитку удільних князівств та вирішення їхніх локальних потреб. Як наслідок посилюються відцентрові тенденції та прагнення до політичної самостійності.

Ще однією причиною роздробленості Київської Русі були її величезні розміри та багатоетнічний склад населення. Великий київський князь не міг самостійно управляти з центру і передавав частину своїх повноважень удільним князям, які ставали його політичними конкурентами і носіями сепаратистських тенденцій.

До складу Київської Русі входили різні етнічні племена, які так і не перетворилися в єдину народність у межах країни, а були об'єднані тільки владою князя й церкви. Це також створювало ґрунт для зростання сепаратизму.

Важливою причиною роздробленості був і економічний чинник. Зростання великого феодального землеволодіння, що передбачало перетворення умовного землеволодіння у спадкове володіння бояр і князів призводило до зміцнення місцевої феодальної верхівки. Вона мала свій апарат управління, свою дружину, контролює підвладні землі і все більше відчуває незручність від сильної великокнязівської влади, що посилює її потяг до самостійності.

Гігантська Русь на початок XII ст. не могла вже успішно управляти економічним і політичним життям з Києва. Безперервні міжусобні війни, спустошливі набіги половців знесли центр. Але з'явилися нові економічні та військово-політичні центри – конкурент Києва. Занепад Києва посилювався зміною торгівельної кон'юнктури та появою поліцентрії у зовнішній торгівлі. Занепадала торгівля з Візантією, а це призвело до зменшення княжих доходів, військової сили.

Основні торгівельні шляхи перемістилися з Середземного моря на узбережжя Атлантичного океану. Таким чином, київ залишився поза основними торгівельними шляхами. Удільні князі, навпаки, знаходили джерела збагачення, використовуючи місцеві природні ресурси та прибуткову торгівлю з сусідами. Особливо розвинувся, торгуючи з Заходом, Великий Новгород. Галицькі князі свою могутність базували на видобуванні солі та реалізації її по всій Русі. Нові міста сприяли зміцненню самостійності князівської влади, ставали джерелом фінансових надходжень і опорою політичного впливу удільних князів.

Феодальна роздробленість Київської Русі у XII ст. поглиблювалась також пануванням натурального господарства. Оскільки спеціалізації виробництва на Русі не було, то відпадала потреба в економічних зв'язках між князівствами. Всі вони вирощували одні й ті ж самі злаки, овочі, займались тваринництвом, стаючи цілком самозабезпеченими державами. Це посилювало економічну самостійність бояр і князів, а це вело до їх політичної відокремленості.

Неврегульованість питання про головний принцип престолонаслідування підривала основи єдності Київської Русі.

Таким чином, феодальна роздробленість стала логічним наслідком оформлення феодального способу виробництва. Однак слід зазначити, що з добою роздробленості держава не зникає, вона змінює форму устрою: замість одноосібної монархії з'являється федеративна, коли державою управляє група найвпливовіших і найсильніших князів. Водночас не слід забувати про негативні наслідки роздробленості: ослаблення обороноздатності, міжусобні війни, страждання населення як від воєн, так і від нападів кочовиків.

2 Галицько-Волинське князівство. З княжих усобиць скористалися кочові орди половців. Вони влаштували криваві походи, спустошуючи Україну.

Найменше від половецьких набігів потерпіли Волинське і Галицьке князівства, розташовані на західних рубежах Київської Русі. Ця обставина сприяла їх швидкому політичному й економічному розвитку.

Династія галицьких князівств починається від Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. Його сини Рюрик, Володар, Василько у 1084 р. князували в Перемишлі, Звенигороді, Теревовлі. Через ці князівства проходили світові торгівельні шляхи зі сходу на захід, через Карпатські перевали – у Південну Європу. У 1141 р.

князь Володимирко – син Володаря, об'єднав три центри в одну державу і переніс столицю із Звенигорода в Галич. З 1144 р. край став називатися Галичиною. Наймогутнішим князем галицьким був син Володимира Ярослав Осмомисл (1153-1187 рр.), про якого згадується у знаменитому “Слові о полку Ігореві”.

Галицька держава за Ярослава Осмомисла змогла не тільки зміцнити західні і південні кордони, а й утвердитися на Чорному морі та на правому березі Дніпра. У жорстких боях галичани розбили половецьких ханів. Останнім Ростиславовичем був син Осмомисла Володимир, який помер в 1199 р., не залишивши спадкоємців.

У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславич – онук Володимира Мономаха об'єднав обидва князівства в єдину Галицько-Волинську державу. Незабаром до Галицько-Волинської держави Роман Мстиславович приєднав і Київське князівство. В одних руках опинилася більшість українських земель. Самостійно вона існувала 150 років, історія яких має, як світлі, так і трагічні сторінки.

У 1205 р. над Віслою у бою з польськими феодалами загинув Роман Мстиславич, залишивши чотирирічного Данила та дворічного Василька.

Настали часи анархії. На початку 30-х років XIII ст. брати Романовичі – Данило і Василько розпочали боротьбу за об'єднання Галичини й Волині в єдину державу. У 1238 р. вони остаточно оволоділи Галичем. Того ж року брати завдали нищівного удару німецьким хрестоносцям. У 1239 р. Данило здобув Київ. Для оборони міста призначив досвідченого воєводу Дмитра.

Данило був мудрим та талановитим політиком, він розбудував князівство, звів багато міст і фортець, серед яких – Львів та Холм. Успішно воював з польськими, угорськими, литовськими загарбниками, зміцнивши західні рубежі. Князь завдав нищівного удару хрестоносцям, які хотіли загарбати Дорогичин. Данило активно діяв на міжнародній арені, за що отримав титул короля та корону від папи Римського. Але головну мету бачив у звільненні Русі від монголо-татарського ярма. На жаль ця мета так і залишилася невиконаною. У 1264 р. Данило помер і був похований в його улюбленому місті Холмі.

Після смерті Данила Галицько-волинське князівство на деякий час втрачає свою єдність, однак відновлює її за часи правління Лева Даниловича (1264-1323 рр.). Лев приєднує до князівства ще Закарпаття та Люблінську землю, завдяки чому територія держави стає найбі-

льшою.

Стабільність і піднесення Галицько-Волинського князівства триває і за часи правління князя Юрія I (1301-1315 рр.). за словами польського історика середньовіччя Яна Длугоша, Юрій був людиною шляхетною, щедрою до духовних осіб, а під час його правління князівство користувалося “благами миру і величезного добробуту”. Наступниками Юрія стали його сини Андрій та Лев II, які правили спільно і розпаду держави не відбулося. Вони продовжували проводити активну зовнішню політику. Уклавши угоди з Польщею та Тевтонським орденом протистояли орді та Литві. На жаль, братам не вдалося втримати Дорогичинську і Берестейську землі, які захопила Литва. Трагічно закінчилася їх боротьба з Ордою: у 1323 р. молоді князі у битві з татарами загинули. Після цього розпочинається поступовий занепад Галицько-волинського князівства, а його землі стають легкою здобиччю для Литви і Польщі.

Щодо значення Галицько-Волинського князівства в історії України, то воно не тільки було безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, але й зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки давньоруської народності, сприяло консолідації та усвідомленню власної самобутності. Також модернізувало державність сприяло розширенню впливу західноєвропейської культури. Не слід забувати і про те, що упродовж 100 років князівство відігравало значну роль на міжнародній арені і було визнано Ватиканом, зберігаючи при цьому православ'я.

3 Боротьба Русі проти монголо-татарської навали. Зі сходу на Україну насувалася смертельна загроза – монголо-татари. Вперше руські дружини зустрілися з ордами Чингізхана в 1223 р. Битва відбулась на р. Калка. Але відсутність єдиного командування призвела до тяжкої поразки руських військ. Більшість князів та їх воїнів полягли на полі бою. За легендою, у цій битві загинули три руські богатирі Ілля Муромець, Альоша Попович та Добриня Нікитич.

Вдруге з'явилися монголо-татари в 1237 р. нова хвиля рушила на Русь під проводом полководців онука Чингізхана – Батия. Напавши на північно-східну Русь, знищували міста, села, знущалися над населенням. У грудні 1240 р. полчища монголів оточили Київ. Чернігівщина і Переяславщина вже лежали у руїнах, тому допомоги було чекати не від кого і Київ було захоплено. Згодом впали Володимир, Галич і більшість міст і сіл Галицько-Волинської держави. Пройшовши

вогнем та мечем волинські та галицькі землі, монголи вдерлися у Польщу, Угорщину, Чехію, Словаччину, Трансільванію. Але знекровлені у битвах з Руссю, змушені були повернутися у пониззя Волги. Де і заснували свою державу – Золоту Орду. Таким чином, майже вся Україна була завойована монголо-татарами, надовго втративши самостійність. Україна стала своєрідним щитом для Західної Європи. Монголо-татарська неволя тривала близько довгих 238 років.

Лекція 5

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1 Загарбання українських земель Литвою та Польщею у XIV ст. 2 Соціально-економічний розвиток та політичне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського. 3 Литовсько-польські унії та їх наслідки для українських земель. 4 Соціально-політичне становище українських земель у складі Речі Посполитої (XVI ст.).

1 Загарбання українських земель Литвою та Польщею у XIV ст. У XII - XIV ст. у Східній Європі відбулися геополітичні зміни, пов'язані з появою нових централізованих держав – Великого князівства Литовського, Московського великого князівства, Кримського ханства, Молдовського князівства. Водночас набрали сили Польське королівство та Османська імперія. Всі вони претендували на українські землі. Найбільш агресивними виявились Велике князівство Литовське та Польське королівство.

У 1321 р. великий литовський князь Гедимін вдерся на Волинь і захопив Дорогичинську та Берестейську землі. Через рік Гедимін продовжив військову кампанію, загарбав Луцьк, однак приєднати усю Волинь до свого князівства так і не зміг.

Польський король Владислав Локетек, скориставшись із смерті останніх князів династії Романовичів Андрія та Лева, спробував оволодіти Галичиною та Волинню. Не покладаючись на власні сили, влітку 1325 р. Владислав добився від папи Римського проголошення хрестового походу проти “схизматиків”, але зазнав невдачі у здійсненні своїх намірів.

Побоюючись нової експансії, бояри Галицько-Волинського кня-

зівства самі обрали собі князя. Їм став Юрій II Болеслав, який доводився родичем померлим Левові та Андрію. Новий князь воював проти Польщі, але підтримував дружні відносини з Литвою, скріпивши їх династичними зв'язками. Так, у 1331 р. Юрій II Болеслав одружився з дочкою Гедиміна Офкою, а Любарт (син Гедиміна) – на дочці Юрія II від першого шлюбу.

Зближення між Галицько-Волинським князівством і Литвою не влаштувало поляків. Новий польський король Казимир III розробив план захоплення галицько-волинських земель і заручився підтримкою нового союзника – Угорщини. Цей план загарбання був реалізований у 40–50-х рр. XIV ст.

У 1340 р. було отруєно Юрія II Болеслава, чим і скористався Казимир III. В кінці квітня він несподівано напав на галицько-волинські землі, оволодів кількома замками, в тому числі Львівським, пограбував місто, заволодів клейнодами (короною Данила Галицького). Однак не мав сили втриматись і мусив повернутися додому. Воєвода Дедько, скориставшись виступом населення проти польських загарбників, захопив владу у Галичині та разом з татарами у червні 1340 р. вступив до Польщі, здійснивши похід аж до Вісли. Казимир III змушений був підписати з Дедьком угоду про нейтралітет та визнав його намісником Галичини.

У цей час волинське боярство вирішило обрати новим князем Любарта Гедиміновича. Таким чином, єдність Галицько-Волинського князівства перестає існувати: в Галичині управляють бояри на чолі з Дмитром Дедьком, а Волинь дістається Литві.

Таке становище не влаштує Польщу. Вона у 1349 р. розпочинає нову війну за галицько-волинські землі. Війна триває з перервами до 1382 р. і закінчується тим, що після довгих переговорів між Польщею, Литвою і Угорщиною Галичина була остаточно приєднана до Польського королівства. Під владу польських феодалів потрапила і Холмщина. На Волині до 1385 р. залишився Любарт як суверенний правитель.

В цей же час Литва веде активну експансію на південно-західні землі Русі. Сини Гедиміна Любарт і Ольгерд, скориставшись занепадом Золотої Орди (протягом 1359-1381 рр. в ній змінилося понад 25 ханів) завоювали у другій половині XIV ст. Правобережну і Північну Україну. Ці землі, розорені монголо-татарами, майже не чинила опору литовцям.

Наприкінці 1361 р. – на початку 1362 р. литовські війська зайня-

ли Київ і його землі. Ольгерд усунув з Київського стола князя Федора і передав князювання своєму синові Володимирі Ольгердовичу. У тому ж 1362 р. Ольгерд оволодів південною частиною Чернігово-Сіверщини і більшою частиною Переяславської землі. Слід підкреслити, що захоплення нових земель підтримала частина місцевого боярства, яке сподівалося за допомогою литовців визволитися з-під влади Золотої Орди і забезпечити свої інтереси.

Восени 1362 р. Ольгерд завдав татарам поразки у битві під Синіми Водами (середня течія Південного Бугу). У його війську були здебільшого загони українських князівств. На осінь 1363 р. війська Ольгерда витіснили ординські сили з Поділля. Експансія Литви припинилася тільки зі смертю Вітовта у 1430 р.

Отже, у 40–80-х рр. XIV ст. більшість українських земель, політично роз'єднаних і послаблених залежністю від Золотої Орди, підпала під владу Польського королівства й Великого князівства Литовського.

2 Соціально-економічний розвиток та політичне становище українських земель у складі Великого князівства Литовського. Результатом успішних походів Ольгерда було включення до складу Великого князівства Литовського більшості українських земель – Київщини, Переяславщини, Волині, Поділля і Чернігово-Сіверщини. Литовський князь почав титулуватися “королем литовським і руським”. До кінця XIV ст. Велике князівство Литовське лишається свого роду федерацією земель-князівств. Більшість синів великого князя литовського прийняли православ'я. Таким чином, офіційною релігією в Литві стає православ'я. А давньоруська мова стає офіційною мовою урядових органів та великокнязівського двору.

Литовські князі залишали також фактично недоторканим соціально-політичний лад зайнятих українських і білоруських земель, які зміцнили Литву своїм військовим формуванням, високою культурою, розвиненою економікою, вмінням будувати і захищати фортеці тощо. Місцеві князі і бояри повинні були лише служити великому князеві литовському і надавати йому військову допомогу. Вислів в одному з тодішніх документів – “старого не змінюємо і нового не запроваджуємо”, – став ніби підтвердженням намірів литовської правлячої верхівки залишити без змін суспільний устрій захоплених земель. Держава, в якій етнічні литовські землі становили лише приблизно десяту частину, тривалий час забезпечувала вільний політичний розвиток

народів, що увійшли до її складу.

Панівною верствою на Україні, як і в усій тодішній Європі, були феодалі, тобто князі, бояри, магнати, шляхта, пани. У Галичині, особливо на Прикарпатті, жили цілими селами дрібні власники, так звана “ходачкова” шляхта. Вони податків не платили, панщини не відробляли, а відбували на користь короля щорічну військову службу. До привілейованих станів належало також вище духовенство та заможні купці.

Соціальне й правове становище представників феодального стану в українських землях визначалося розмірами їхньої земельної власності.

Найбільшим землевласником був великий князь литовський. Йому і його родині належала переважна більшість земель держави. Великий князь роздавав свої маєтності можновладцям на правах вотчини або умовного (тимчасового) користування. Тому його земельний фонд поступово зменшувався.

Наступна після великого князя феодальна верства складалася з нащадків удільних князів і вищих бояр. Маючи потужний економічний потенціал, вони поступово перетворилися в панівну верхівку – магнатів.

Нижчою феодальною верствою була шляхта, яка виглядала неоднорідною і постійно вела боротьбу за зрівняння в правах з магнатами.

Головними виробниками у феодальному суспільстві були селяни. Саме вони склали основну масу населення. У XIV – першій половині XVI ст. було кілька категорій селянства. Найбагатші, так звані служилі селяни, виконували на користь князя військову або цивільну службу. Велику групу становили данники, що сплачували державі натуральний податок (хутро, віск, мед тощо) або грошовий. Обидві групи мали статус вільних селян. Чимало було так званих тяглових селян. За певний наділ землі вони виконували відробіткову повинність на користь держави та окремих феодалів: будували замки, мости, греблі тощо. Поступово, втрачаючи волю, вони ставали кріпаками. Найбідніші селяни (халупники, підсусідки, городники, комірники), не маючи своєї землі, працювали на багатих селян, магнатів, шляхту, князів. У Галичині заборона переходу селян від одного поміщика до іншого почалася у 1435 р., а у Великому князівстві Литовському у 1529 р. за I Литовським статутом.

Значну верству українського суспільства складали міщани. Пра-

вове становище їх було різним та залежало від статусу міста. Переважним прошарком серед міщан були ремісники (шевці, бондарі, ковалі, гончарі, бровари, слюсарі тощо). Самі ремісники поділялися на майстрів та учнів. Крім ремісників впливовою групою міщан були купці.

Основними галузями економіки українських земель у складі Литви були сільське господарство, ремесло та торгівля.

Сільське господарство було провідною галуззю народного господарства і мало натуральний характер. Існувало трипілля, використовували як залізні, так і дерев'яні сохи, плуги, сіяли озимі і ярові культури. Тягловою силою були воли. Розвивалося тваринництво, бджільництво, рибальство, промисли (виробництво поташу, деревного вугілля, рубання і розпилювання лісу тощо). Поширеним було водяне млинарство.

Зародження капіталістичних відносин у Великому князівстві Литовському проявилось у створенні фільварків – панських багатогалузевих господарств товарного типу, розрахованих на експорт сільськогосподарської продукції.

З XIV ст. спостерігається піднесення міст. Цей процес був тісно пов'язаний з розвитком зовнішньої та внутрішньої торгівлі. На багатьох ярмарках і міських ринках можна було придбати різноманітні товари, що виготовлялися в Україні, Литві, Польщі. Ремісники були об'єднані в цехи.

Для захисту соціальних, культурних і національних прав українське населення міст Львова, Києва, Дрогобича, Луцька, Кременця утворювалися братства – громадські організації православного міщанства. Найактивніші братства прагнули створити органи місцевого самоврядування, протиставляючи при цьому їх установам влади. Така діяльність була для них певною школою політичної боротьби.

Керівники ряду братств гостро критикували зловживання духівництва, особливо вищого. Долаючи опір церковної ієрархії, вони дедалі ширше запроваджували виборність служителів церкви з числа світських людей – членів братств, прагнули встановити контроль над усією діяльністю церковників.

Таким чином, успішний розвиток економіки відбувається за рахунок формування фільварків, підвищення ролі товарно-грошових відносин. Водночас спостерігається руйнування общинних земель, зростання феодалських повинностей та залежності селян.

3 Литовсько-польські унії та їх наслідки для українських земель. Унія в перекладі з латини означає єдність, об'єднання. Протягом 1385-1596 рр. було підписано між Литвою та Польщею 10 угод про унію. Найбільш відомими серед них є Кревська, Городельська, Люблінська та Брестська унії. Проаналізуємо кожну з них.

У 80-х рр. XIV ст. внаслідок експансії Тевтонського ордену помітно погіршилося зовнішньополітичне становище Польського королівства. Вихід з такої ситуації поляки бачили в унії з Литвою. Вони сподівалися при підтримці Литви не тільки зупинити експансію німецьких лицарів і відвоювати у них Балтійське Помор'я, а й примножити у майбутньому свої володіння за рахунок захоплення українських і білоруських земель. Католицька церква була також зацікавлена в цьому об'єднанні, тому що прагнула розширити свій вплив на сході Європи.

Литва, яка знаходилася під тиском Тевтонського ордену та Московського князівства також прагнула союзу з послабленою Польщею. Свою зацікавленість виявляв молодий литовський князь Ягайло, який зайняв престол після смерті свого батька великого литовського князя Ольгерда у 1377 р. Він не мав широкої підтримки ані у русифікованих старших братів, ані в етнічних литовців. Останнє пояснюється тим, що укріплюючи свою владу, Ягайло наказав вбити свого дядю та опікуна Кейстута. Отже, бажання зміцнити свою владу і підштовхувало Ягайло укласти союз з Польщею.

14 серпня 1385 р. у місті Крево між польськими послами і великим литовським князем Ягайлом відбулося оформлення державно-політичного союзу. Ягайло взамін за руку Ядвіги – спадкоємиці польського престолу, і польську корону зобов'язувався прийняти католицизм, охрестити все литовське населення за католицьким обрядом, передати на користь Польщі свою казну і навіки приєднати до Польщі всі литовські, українські й білоруські землі. Це була спроба об'єднати два мало схожі між собою державних організми. Тому Кревська унія стала реальною загрозою державній самостійності Великого князівства Литовського й збурила гостру протидію литовсько-українсько-білоруської знаті, яку очолив Вітовт – син вбитого Кейстута (1392-1430). Усобиця закінчилася укладанням Островської угоди (1392 р.), яка визнавала за Литвою певну політичну автономію.

Нова унія, укладена між великим князем литовським Вітовтом та польським королем Ягайло була підписана у місті Городло (на Західному Бузі) 2 жовтня 1413 р. Фактично вона поновлювала Кревську

унію, тому що передбачала об'єднання Польщі та Литви в одну державу. Зокрема, йшла уніфікація адміністративно-територіального устрою, в Литві запроваджувався сейм та посадові особи, подібні до польських. Говорилося про перехід права на єдиновладдя одному із співправителів у разі смерті другого. Водночас унія гарантувала політичну самостійність Литви у складі державного союзу. Традиційно Городельську унію вважають початком оформлення станових прав литовської шляхти. Так, литовська шляхта католицького віросповідання одержала гарантії прав власності і політичний пріоритет у порівнянні з православною.

На початку XVI ст. становище Великого князівства Литовського значно ускладнилося: з півдня на нього постійно нападали кримські татари; з північного сходу – Московська держава. Це були основні причини, які підштовхнули литовських феодалів до тіснішого союзу із Польщею, однак вони виступали проти інкорпорації литовських земель до складу Польського королівства. Змінити їхнє відношення до об'єднавчих процесів змусила Лівонська війна з Московським царством (1558-1583 рр.), що виснажувала ресурси країни. Ідею унії у Литві активно підтримувала шляхта, яка бажала припинення прикордонних конфліктів, обмеження всевладдя власних магнатів, отримання широких прав, як у польській шляхті. Відсутність спадкоємців у польського короля Сигізмунда II Августа змушувала поляків прискорити укладання унії.

У січні 1569 р. в Любліні розпочав роботу польсько-литовський сейм, який повинен був вирішити питання про унію двох держав. Однак литовські, українські та білоруські магнати не бажали інкорпорації, їх відлякувала сама перспектива втрати свого політичного всевладдя. Тому після місячних переговорів с поляками в ніч на 1 березня вони таємно покинули Люблін.

У відповідь польський король Сигізмунд II Август видав універсал про приєднання до Польщі Підляшшя та Волині. Місцева шляхта згідно з універсалом урівнювалася в правах з польською. Король проголосив загальну мобілізацію та збір усього шляхетського війська та пригрозив відібрати посади й землі у магнатів, які не складуть присягу на вірність Короні Польській. Магнати під тиском обставин, як внутрішніх, так і зовнішніх змушені були підкоритися й скласти присягу 24 травня 1569 р. Після цього Сигізмунд II Август проголосив

про приєднання до Польщі Київщини та Брацлавщини.

1 липня 1569 р. послы Великого князівства Литовського підписали у Любліні унію. Згідно з нею обидві держави об'єднувалися в єдину федеративну державу Річ Посполиту. Її очолював виборний король (обіймав два престולי – польський королівський та литовський великокняжий), загальний сейм і сенат, угоди з іноземними державами повинні укладатися від імені Речі Посполитої. Інтереси трьох українських воєводств – Київського, Брацлавського та Волинського – офіційно на сеймі представляли понад 30 осіб. Українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською. Магнати та шляхта обох держав мали право отримувати землі на всій території Речі Посполитої. Митні кордони ліквідувалися, запроваджувалася єдина грошова одиниця – польський злотий. За Литвою зберігалася автономія у вигляді власного права, судочинства, війська, скарбниці, державної (давньоруської) мови. Щодо українських земель, то усі вони, за винятком Пінщини й Берестейщини, переходили під юрисдикцію Польщі.

Люблінська унія мала для України, як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, її підписання сприяло об'єднанню етнічних українських земель в межах сильної та стабільної Речі Посполитої. З іншого боку, унія мала трагічні наслідки для нашої історії – Україна переходила під повне володіння Польщі, яка посилила соціальне, національне і релігійне гноблення українського народу.

Після укладення Люблінської унії встало питання про об'єднання двох церков – православної і католицької.

Щоб зміцнити й увічнити своє панування на Україні, польський король і католицьке духовенство вирішили прихилити на свій бік православних. Як не дивно, ініціаторами укладення церковної унії стали православні ієрархи. Причинами цього було бажання вийти з-під контролю Константинопольського патріарха, позбавитися втручання у церковні справи братств, зрівнятися в правах з католицькими ієрархами. Останнє, на їхню думку, давало можливість засідати в Сенаті та позбутися дискримінації при розподілі службових посад.

Православні єпископи Ігнатій Потій та Кирило Терлецький відвідали папу Клементя VIII і домовилися про унію.

Таке рішення викликало обурення у православної громади. Князь К. Острозький закликав віруючих до протесту. Православна

знать гнівно засудила унію. Щоб розв'язати конфлікт, 8-9 жовтня 1596 р. у місті Бресті (Бересті) у церкві Святого Миколая був скликаний церковний собор. Противників унії представляли єпископи Гедеон Балабан та Захарій Копистенський, православні ієрархи з-за кордону, виборні представники знаті, понад 200 священників та чисельні миряни. У таборі прихильників унії було чотири православних єпископи, королівські урядовці та католицькі сановники. Переговори відразу зайшли у глухий кут. Прибічники унії публічно погодилися на підписання унії. Таким чином, відбулася злука католицької (Вселенської) церкви та православних єпископів України на умовах визначення католицької догматики, додержання візантійського обряду та юліанського календаря. Як наслідок утворилася нова греко-католицька церква, підпорядкована папі римському. В Україні стався великий розкол. Протилежні сторони ухвалили взаємне засудження та прокляття.

Після собору унію прийняли Ужгородська (1646 р.), Перемишльська (1692 р.), Львівська (1700 р.), Луцька (1702 р.) єпархії. Водночас багато православних не прийняло її, зокрема, братства і особливо козацтво, що зароджувалося, непохитно стали на захист православ'я.

Отже, укладення уній для Польщі було зручною формою посилення своєї влади в українських землях.

4 Соціально-політичне становище українських земель у складі Речі Посполитої (XVI ст.). Українські землі у складі Речі Посполитої були розподілені на 6 воєводств: Руське (Галичина), Белзьке, Волинське, Київське, Подільське та Брацлавське. З 1618 р. приєдналося Чернігівське воєводство, яке було відвойовано у Московського царства. Воєводства розподілялися на повіти. Усі посади переважно займали поляки-католики. Номінально у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах діяли Литовські Статути та українська мова у діловодстві. Фактично поляки згортали автономію, що стало згодом причиною загострення національних проблем.

З приєднанням до Польщі нових українських земель різко посилити на ці землі експансію польські феодали, до яких приєдналися й українські магнати Волині.

Найбільші воєводства фактично поділили між собою наймогутніші магнати: Волинь належала Острозьким і Заславським, Київщина

– Вишневецьким і Збараським. Захоплення земель активізувалося після сеймової постанови 1590 р. про роздачу “пустель, що лежать за Білою Церквою”. Незважаючи на те, що фактично ці землі були заселені селянами й козаками, польські й українські магнати та шляхта силою привласнювали їх.

Невпинно збільшувалося церковне землеволодіння. В XVI – першій половині XVII ст. найбільшим церковним землевласником був Києво-Печерський монастир. Після Брестської унії почали зростати землеволодіння уніатської церкви. Великим землевласником була і католицька церква, лише у Волинському воєводстві вона мала 2094 дими (селянські господарства).

Експансія на українські землі мала своїм наслідком утворення фільварків. Завдяки розширенню фільваркового господарства набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширювалося на нові місцевості, зокрема, на Східне Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя, на Слобожанщину. Район найбільш розвиненого землеробства становили Белзьке, частково Руське воєводство, Холмська земля, Західне Поділля і Волинь. Тут домінувало трипілля, застосовувалося природне добриво. У степових районах панував переліг, а в Поліссі і Лівобережжі – вирубне землеробство.

Основним знаряддям обробітку ґрунту залишався важкий з залізним лемешем плуг, а тяговою силою – воли. Легкі ґрунти обробляли сохою, в яку впрягали коня. Головними сільськогосподарськими культурами була пшениця (вирощувалася переважно у фільварках та йшла на експорт), жито, ячмінь. Посівні площі останнього збільшувалися у зв'язку з розвитком броварництва.

Головними технічними культурами, як і раніше, залишилися льон та коноплі. Водночас підвищувалося економічне значення хмелю та винограду. У Подільському, Брацлавському і Волинському воєводствах закладалися спеціальні хмільники.

Городи й сади були у всіх селах та містах. У фільварках вирощували капусту, часник, цибулю, моркву, ріпу, пастернак, буряки, боби, огірки, редьку, салат, мак, подекуди дині і солодкий індійський корінь.

Успішно розвивалося тваринництво, спостерігалася спеціалізація районів. Так, на Київщині, Волині, Поділлі, Чернігово-Сіверщині розводили велику рогату худобу та свиней, в гірських районах – основну галузь становило вівчарство, у передстепових і степових райо-

нах – табунне конярство. Козацькі зимівники, які знаходилися за Дніпровськими порогами, повністю перетворювалися на скотарські господарства.

У фільварках волів ставили на відгодівлю, поширювалося молочне тваринництво, розведення породистих коней та овець, птахівництво (з XVII ст. з'являються спеціальні пташники для гусей, качок, курей, індиків).

Успішно розвиваються промисли. Зокрема, на Поділлі, Галичині, Волині і Південній Київщині – рибальство, будуються рибні ставки, на Поліссі і в Карпатах успішно розвивається разом з бортництвом пасічне бджільництво, не втратило свого значення і мисливство.

Розвиток фільваркового господарства призвів до серйозних змін у становищі значної частини селянства. Селянські наділи скорочуються, зростає чисельність малоземельних та безземельних селян (підсусідків, загородників, комірників тощо), поглиблюється майнова нерівність та збільшуються повинності. В районах розвиненої фільваркової системи панщина досить швидко перетворюється на головну повинність. Погіршується правове становище селянства. Так, третій Литовський статут 1588 р. завершує юридичне оформлення кріпацтва в Україні. Водночас слід зазначити, що селянство південних та південно-східних українських земель продовжувало залишатися вільним.

Поглиблення суспільного поділу праці у другій половині XVI – першій половині XVII ст. сприяло появі нових міст та зростанню старих. Так, у 40-х рр. XVII ст. в Україні налічувалося вже близько тисячі міст і містечок. Деякі з них мали значну кількість населення: Львів – 15-18 тис., Київ – 15 тис., Біла Церква – приблизно 11 тис., Острог та Кам'янець – по 10 тис., але у більшій частині міст мешкало по 2-3 тис. жителів.

За своїм юридичним статусом міста розподілялися на державні, приватновласницькі (належали магнатам, шляхті або церкві). Загалом по Україні понад 80% міст були приватновласницькими. Міста, які належали державі, були адміністративними центрами й управлялись найчастіше на основі магдебурзького права. Головне, що принесло з собою магдебурзьке право – це визволення мешканців міста з-під юрисдикції королівської адміністрації та запровадження виборного самоуправління. На жаль, українці зазнавали дискримінації, їх не допускали до управління. Усі посади в містах займали іноземці. Водночас король дарував юридики – земельні володіння на території коро-

лівських міст світських і духовних феодалів, які не підлягали міським судам та адміністрації. До них іноді входили цілі квартали з ремісничим і торговим населенням, з якого стягували різні збори, примушували відбувати повинності.

Таким чином, господарська діяльність юридик, вилучених із компетенції міської влади, підривала економіку міст, а їх існування було прямим втручанням феодалів у міське життя.

Не зважаючи на це, в містах та містечках успішно розвиваються ремесла та торгівля. Загалом у першій половині XVII ст. в українських містах існувало понад 300 ремісничих спеціальностей. Число ремісників і кількість цехів збільшується. Водночас зростає чисельність позацехових ремісників – партачів. Переважно це були українці – вихідці з сіл, які ставали конкурентами міських цехових ремісників. Між ними розгорталася боротьба за споживача.

Наприкінці XVI ст. з'являються перші мануфактури, які належали державі, шляхті, монастирям або заможним міщанам. Ранні форми мануфактури формуються на базі промислів, не зв'язаних з селянським господарством: виробництво руди (рудні), поташу (буди), селітри (варниці), скла (гути), випалювання вугілля, виварювання солі (жупи).

Рудні були поширені в Північній Київщині, на Волині, частково на Галичині. Поташні розташовувалися в лісистих місцевостях. Селітра йшла переважно на вироблення пороху, тому монополія належала державі. Осередком цього промислу було Лівобережжя. На Прикарпатті розвивалися соляні мануфактури.

Як і раніше, у внутрішній торгівлі значну роль відігравали місцеві ринки і ярмарки. Останні відбувалися у містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями. Деякі ярмарки мали загальноукраїнське і навіть міжнародне значення. Наприклад, до Києва, Львову, Кам'янця, Луцька, Кременця з'їжджалося купецтво з Московського царства та багатьох країн Європи. У ярмарковій торгівлі відбувалася певна спеціалізація. Так, у Коломиї, Ярославі, Снятині, Перемишлі, Яворові торгували худобою; у Луцьку, Стрию, Володимирі – хлібом; у Києві – худобою, хлібом, рибою, сіллю, хутром та східними товарами.

Торги у містах відбувалися раз на тиждень згідно з королівськими привілеями.

Розвивалася постійна торгівля – за дозволом короля або феодалів споруджувалися крамниці. Спостерігалася їхня спеціалізація: іс-

нували крамниці дорогого посуду, ювелірних прикрас, тканин, зброї тощо.

У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин, намітилася тенденція до злиття місцевих ринків в єдиний внутрішній. Це сприяло прискоренню процесу формування української народності.

З переходом українських земель під юрисдикцію Польщі змінюється соціальна структура населення – оформлюються стани. Магнати разом зі шляхтою зайняли провідне становище у державі, зосередивши у своїх руках законодавчу владу і обмежуючи владу короля. У разі збереження православ'я, українська шляхта зазнавала дискримінації.

Провідне місто у суспільстві посідало католицьке духовенство, православне зазнавало утисків та ставало в опозицію до польської влади.

Значну верству українського суспільства складало міщанство, яке було соціально неоднорідним і поділялося на міську аристократію (патриціат), бюргерство (заможне міщанство) – цехові майстри і торговці середньої категорії і безправну міську бідноту (плебс) – збіднілі майстри, підмайстри, учні, партачі тощо. Міська біднота була тією радикальною силою, яка активно виступала проти будь-якого гніту.

Основну масу українського суспільства складало селянство, більшість яких була покріпачена. Саме на селянстві лежав основний тягар панщини, грошових і натуральних податків.

З посиленням соціально-економічного, політичного і національно-релігійного гніту викликало появу нового, специфічного стану – козацтва.

Таким чином, з переходом українських земель під юрисдикцію Польщі, відбуваються зміни, як у політичному становищі, так і в соціально-економічному розвитку. Польща проводить колоніальну політику, посилюється експансія польських феодалів на українські землі. Зростає феодално-кріпосницький і національно-релігійний гніт. Відбуваються важливі процеси в соціальній сфері: остаточно сформувалися шляхетський і міщанський стани, православне духовенство втратило свої привілеї, переважна більшість селянства закріпачена і виникла нова специфічна верства – козацтва. Водночас активно розвивається економіка України: формується єдиний внутрішній ринок, збільшуються міста та містечка, з'являються перші мануфактури, українські землі перетворюються на основного постачальника зерна до країн Західної Європи. У південному регіоні розвивається фермер-

ський тип господарства. В подальшому це призведе до зіткнення інтересів українського козацтва та польських феодалів.

Лекція 6.

ВИНИКНЕННЯ КОЗАЦТВА. УТВОРЕННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

1 Виникнення українського козацтва, його суспільно-політична та військова організація. 2 Посилення козацтва, козацько-селянські повстання (кінець XVI – перша чверть XVII ст.).

1 Виникнення українського козацтва, його суспільно-політична та військова організація. Термін козак уперше зафіксований у “Початковій монгольській хроніці” (1240 р.) і в латино-персидсько-кипчацькому рукописі “Codex cumanicus” (1303 р.). В перекладі з тюркської мови козак означає одинокий, схильний до завоювань, а згідно з Куманським кодексом – розбійник, сторож, вартовий.

Пояснення терміну знаходимо також і в “Енциклопедії ісламу” відомого сходознавця В.В. Бартольда: починаючи з XV ст., тюрки і монголи називали козаком особистість, яка відокремилася від своєї держави і опанувувала самотійно або з родиною степ. Пізніше, як вважає автор енциклопедії, ця назва поширилася на цілі племена та союзи. Таким чином, термін козак доповнюється значенням нікому не підлегла людина, людина поза підданським статусом.

Існують різні думки щодо часу й чинників формування цього войовничого стану українського суспільства.

Зокрема, М. Грушевський вважав, що козаччина, є по суті старим побутовим явищем, викликаним сусідством українського народу з кочовим хижацьким степом. Вона була результатом невпинної боротьби осілого хліборобського населення з кочовиками степу. Також виділяється “уходницька” та “лицарська” (аристократична) теорії.

Згідно з першою, селяни й міщани переселялися за дніпровські пороги та вільні степи з метою їхнього господарського освоєння. Друга теорія пояснює появу козацтва тим, що відчайдушні українські лицарі-феодала, які зневажали смерть і шукали пригод, прагнули захистити власний народ від татар та турок.

У радянській історіографії панувала теорія, за якою виникнення

козацтва пояснюється посиленням феодального гніту, який призвів до закріпачення українських селян, зростання податків, запровадження панщини. Тому прихід селян на вільні чорноземи давав змогу відродити селянську общину, старий уклад життя.

Другу групу причин, на думку радянських істориків, становило посилення національно-релігійного гніту. Так, політика колонізації і окатоличення українського населення насильницькими методами викликали протест у вигляді втеч до Дніпра, де польська влада була ще слабкою.

Однак ця теорія не пояснює, чому часто у південних степах з'являлися вільні і багаті люди.

Ще однією теорією є так звана “захисна”, згідно з якою поява українського козацтва була викликана існуванням у південних степах небезпечних кочовиків – кримських татар, що здійснювали безперервні набіги на українські землі. Тому місцева адміністрація – князі, воєводи, старости – для захисту від цих набігів створювала прикордонні фортеці-поселення.

Немає сумнівів, що всі вказані теорії мають право на існування, а їх синтез дає змогу наблизитися до правильної відповіді. Отже, формування козацтва було об'єктивним процесом, пов'язаним з посиленням феодальної експлуатації селян, з необхідністю господарського освоєння нових земель і з необхідністю захисту від турецьких і татарських агресорів.

Як окрема суспільна верства, зі своїм окремим устроєм, звичаями, організацією, козацтво почало формуватися лише у XVI ст.

Колискою козацтва стали землі Поділля та Південної Київщини, які вражали сучасників своїми природними багатствами, але водночас містили і смертельну небезпеку у вигляді татарських орд.

Соціальний і національний склад козацтва був неоднорідний: селяни-втікачі, міські низи, декласовані елементи, розорені шляхтичі, українці, росіяни, білоруси, молдавани, поляки.

На початку свого існування українське козацтво не становило окремої суспільної групи населення, але життя примусило їх згуртуватися у суспільну організацію – козацьку громаду, тому що тільки спільно можна було захистити себе.

Козацькі села й хутора відрізнялися розвитком капіталістичних відносин: оформлювалися фермерські господарства.

В XVI ст. починається формування військової організації – Запорізької Січі. Одним з перших у 40-х рр. XVI ст. Дмитро (Байда)

Вишневецький об'єднав козацькі громади і почав на острові Хортиця будувати фортецю (так званий городок Вишневецького). Упродовж 1552-1556 рр. Запорізька Січ перетворилась на могутню фортецю.

За період свого існування (1556-1775 рр.) Січ руйнувалась та відроджувалася вісім разів.

Кожна січ являла собою укріплення, оточене ровом і валом з ча-стоколом на ньому та баштами з вікнами для гармат. Висота валів сягала понад 10 м, на центральній площі височіла церква, будівлі старшини, пушкарня, а навколо – понад 30 куренів-казарм, де жили запорожці. Курені являли собою довгі приземкуваті споруди довжиною кілька десятків метрів з двосхилою стріхою та маленькими вікнами. У зимовій час курені опалювали кахляними печами. В такому курені мешкало від кількох десятків до 150 чоловік. Інколи в середині січі будували дитинець – укріплена частина. Було також передмістя, де жили крамарі і ремісники.

З політичної точки зору Січ була зародком української держави.

Січ мала струнку військову організацію, в якій діяла залізна дисципліна. Політичне життя будувалося на демократичних принципах, кожен з козаків називався “товариш Війська Запорізького”, а всі важливі питання обговорювалися та розв'язувалися на козацькій раді. Тут раз на рік або восени (14 жовтня, на Покрову – заступницю козаків) або навесні обирали кошового отамана (з XVII ст. – гетьмана), військову і паланкову старшину вільним, демократичним голосуванням. У різні часи кількість старшини сягала понад 150 осіб. До цієї групи козацтва входили: військова старшина – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі: хорунжий, бунчужний, канцеляристи, довбуш; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул.

У мирний час, якщо кошовий отаман або старшина не виконували своїх обов'язків, рада могла їх переобрати і позбавити влади. Однак під час походу кошовий отаман мав необмежену владу і за будь-яку провину міг карати козаків. Наприклад, за пияцтво під час походу застосовувалася смертна кара. Разом із військовим писарем, суддею, і обозним кошовий отаман утворював уряд – кіш Запорозької Січі.

Збройні сили складались з піхоти, кінноти, артилерії та флоту. Флот складався з різних річкових і морських суден. Чайки були понад 20 м і 3-4 м завширшки, могли вміщувати до 50-70 козаків, військове спорядження, запас води і харчів. Човен за допомогою весел (20-30 пар) або вітрила могла рухатися. Корми тут не було, серна прикріп-

лювалися на обох її кінцях. Для стійкості на воді впродовж обох бор-тів прив'язувалися пучки очерету.

Озброєння чайки складалося з особистої зброї козака (дві руш-ниці, порох, кулі), невеликих гармат-фальконетів.

Загалом військо запорозьких козаків можна було поділити на сі-чових козаків – загартованих в боях, нежонатих, які становили цвіт Запорізької Січі і називалися товариством або лицарством, і волосних – сімейних козаків, які жили за межами Січі, займалися землеробст-вом, промислами, торгівлею.

Адміністративно-територіально Січ підрозділялася на паланки. Центри паланок мали земляні укріплення. В межах паланок козаки будували хутори – зимівники, поступово виникали села. Вздовж кор-дону з територіями татарських кочовищ споруджували редути і фігу-ри з земляною біля них. Кожен редут мав ряд будов – казарму, стай-ні. Фігури – дерев'яні вежі, на яких цілодобово стояв дозор. У разі появи дозорці запалювали заготовлені просмолені бочки і клоччя, ди і полум'я від яких було видно далеко, сповіщаючи населення про на-ближення небезпеки. Такі редути і фігури ланцюжком тяглися вздовж Дніпра від Береслава до гирла р. Орель.

Своєрідною була правова система Січі. Козаки мали своє власне, неписане (звичайне) козацьке право, яке складалося із суми правових звичаїв. Це право визначало стан стосунків, затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, кваліфіку-вало види злочинів, покарань тощо.

Запорожці вважали себе самостійною військово-політичною си-лою і вели незалежну від Речі Посполитої політику, формували влас-ні зовнішні відносини: укладали договори, здійснювали вдалі походи в Молдову, Туреччину, Крим, що викликало скарги та погрози з боку турків і татар на адресу польського короля, а також ширило славу ко-заків у Європі.

Усвідомлюючи, що на Запорожжі зростає сила, яка може проти-стояти Речі Посполитій, польські королі вирішили розчленити коза-ків, водночас використавши їх військову майстерність. Частина коза-ків включили у свою регулярну армію, тобто завели в 1572 р. на них “реєстри”. До нього потрапили переважно багаті козаки. Влада нада-вала їм землі на правах рангового володіння, платила гроші, звільняла від податків, різних поборів, судовий імунітет, звільняла від контро-лю місцевої адміністрації.

Реєстрові козаки мали свою старшину, призначену польським

урядом. Козацька старшина отримала знаки влади – клейноди, була визначена територія перебування: від Чигирина до Трахтемирова. На самій Січі була постійна залога реєстрового козацтва. Кількість реєстровців змінювалася – від кількох сотень до тисячі. Слід зазначити, що реєстровці не виконали функцій, які ставили перед ними поляки. Під час повстань в Україні вони завжди приєднувалися до нереєстровців та народних мас.

Поза реєстром на Запоріжжі були десятки тисяч ворожих до польської влади козаків. Ці козаки називалися “низовими”.

Серед низовиків не було соціальної однорідності. Виділялися заможні козаки – гніздюки, які зосереджували в своїх руках землі, пасіки, хутори, худобу, човни, знаряддя виробництва, використовуючи працю бідних козаків – голоти. Однак на Січі ніколи не було кріпацтва.

Отже, протягом XV-XVI ст. в українському суспільстві оформилася специфічна верства – козацтва, яка створила своєрідну суспільну і військову організацію. Остання трансформувалася у зародок української державності – Запорізьку Січ, що за формою правління була демократичною республікою.

2 Посилення козацтва, козацько-селянські повстання (кінець XVI – перша чверть XVII ст.). В кінці XVI ст. польська шляхта посилювала соціальне і національне гноблення українського народу. Селянство, міщани, а також козацтво відповіли на ворожі дії загарбників масовими виступами у формі збройних повстань. Перше селянсько-козацьке повстання очолив гетьман реєстровців Криштоф Косинський у 1591-1593 рр.

Приводом до повстання стало захоплення козацьких земель білоцерківським старостою К. Острозьким. Загін реєстрових козаків на чолі з Косинським захопив замок магната та Білу Церкву. Цей виступ був підтриманий міщанами, селянами та упродовж 1592-1593 рр. переріс у повстанський рух, що охопив Київське, Волинське, брацлавське воєводства. Але не маючи артилерії, сильної кінноти, повстанці були оточені військами магнатів під П'яткою (Житомирська область). Після жорстоких боїв реєстровці відступили до Запорізької січі, де зібравши нове військо, у травні 1593 р. розпочали новий наступ. Однак під час облоги Черкас загинув Косинський і повстанці були розгромлені.

Широкого розголосу набуло повстання під проводом Северина

Наливайка (1594-1596 рр.). Северин був освіченою людиною, походив з Гусятин (Тернопільська область), брав участь у морських та сухопутних походах козацтва. Як досвідчений полководець, розбиваючи невеликі гарнізони військ шляхти, зайняв значну територію. Наливайко навіть виношував плани створення козацької держави в пониззі Бугу і Дніпра. Крім селянства, до нього пристали козацькі отамани Григорій Лобода та Матвій Шаула. Регулярні королівські війська відтіснили загопи на Лівобережжя. Під Лубнами, поблизу урочища Солониця, селянсько-козацьке військо потрапило в оточення і зазнало поразки. Наливайко і Шаула після тортур були страчені у Варшаві, Лобода загинув у таборі.

Надзвичайно велику роль відіграв в історії українського козацтва гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (1616-1622 рр.). Родом він з “ходачкової” шляхти, народився в селі Кульчиці Самбірського району Львівської області. Закінчивши Острозьку академію, подався на Запорозьку Січ. Здійснив десятки морських і сухопутних походів на Крим і Малу Азію, Молдовію і околиці Стамбула, брав штурмом Кафу, Трапезунд і Варну, наводячи жах на самого султана. Рятуючи королеви́ча Владислава, здійснив похід на Москву.

40-тисячний загін козаків під його проводом розгромив турецьке військо під Хотином у 1621 р., захистивши Польщу й Україну від іноземного поневолення. Помер від ран у Києві у 1622 р. Сагайдачний першим створив із запорожців дисципліноване, найхоробріше військо в Європі. Завдяки його старанням козаки стали свідомими захисниками православ'я, прав свого народу, стали збройними силами України.

На початку 20-х рр. XVII ст. загострилися стосунки між козацтвом та польським урядом. Польські магнати намагалися задушити Запорозьку державу. Як наслідок – нові селянсько-козацькі війни. У 1625 р. проти шляхти виступили 20 тисяч повстанців на чолі з Марком Жмайлом. На зустріч рушило 30-тисячне військо поляків на чолі з коронним гетьманом С. Конєцпольським. Генеральна битва відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера. Кожна зі сторін зазнала значних втрат, але не перемогла. Як наслідок було укладено компромісну угоду. Всі повстанці амністовані, реєстр збільшився з 3 до 6 тисяч, збільшилася щорічна плата козакам. Водночас козакам заборонялося втручатися в релігійні справи та проводити самостійну зовнішню політику та здійснювати морські походи.

У 1630 р. відбулося повстання під проводом Тараса Федоровича

(Трясила). Його причинами було поглиблення протиріч нерєєстровими і реєстровими козаками, які мусили захищати інтереси гнобителів та посилення польського свавілля. Повстання охопило значну частину Лівобережжя та Полтавщину. На його придушення знову виступив коронний гетьман С. Конецпольський. Майже три тижні тривали бої, повстанці знищили добірне шляхетське формування. Зазнавши величезних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори та поступки повстанцям.

У 1635 р. гетьман Іван Сулима зруйнував добре укріплену польську фортецю Кодак, однак ця подія не переросла у повстання, тому що ватажка було підступно схоплено реєстровцями і видано польській владі.

Новим масштабним виступом стало козацько-селянське повстання 1637-1638 рр. Козаки, маючи чудових полководців – Павла Бута, Дмитра Гуню, Карпа Скидана, Яцька Острянина (Остряницю), два роки успішно воювали з польською шляхтою. Тільки невдачі під Кумейками і Боровицею припинили воєнні дії та підписати “Ординацію війська Запорозького”, яка обмежувала права та привілеї козаків.

Незважаючи на те, що окупантам вдалося придушити збройні повстання, вільний козацький дух залишився незламним. Україна готувалася до майбутніх вирішальних боїв з Річчю Посполитою.

Щодо основних причини невдач козацько-селянських повстань, то вони були локальними, стихійними, погано організованими. Український народ не був об’єднаним. Він поділявся на стани, які не тільки не допомагали один одному, а навіть ворогували між собою.

Але незважаючи на поразки ці повстання підготували ґрунт для переможної національно-визвольної війни 1648-1657 рр.

Лекція 7 **ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ** **(1648-1654 рр.)**

1. Передумови та причини війни 1648-1654 рр. 2. Рушійні сили, цілі та характер війни. Періодизація подій. 3. Переяславська рада, “Березневі статті” 1654 р. та їх історичні наслідки. Оцінка статей в історичній літературі.

1. Передумови та причини війни 1648-1654 рр. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. стала однією з найвизначніших подій, як у світовій, так і у вітчизняній історії. Саме вона призвела до геополітичних змін на сході Європи.

Події 1648-1657 рр. були цілком закономірним явищем, бо спрацював комплекс причин, як об'єктивних, так і суб'єктивних. Серед об'єктивних причин виділяються політичні, соціально-економічні та національно-релігійні.

Люблінська унія 1569 р. призвела до входження українських земель (за винятком Закарпаття, Буковини та Чернігово-Сіверщини) до складу Польщі. Остання заявила про те, що відбулося возз'єднання споконвічних польських земель. Таким чином, українці втратили надії на отримання державності.

Внаслідок унії відбулася денационалізація української еліти (магнатів, шляхти), яка консолідувалася з польською на засадах польської національної ідеї. Єдиним носієм ідеї відновлення української державності стає козацтво. Саме воно з кінця XVI ст. виступає за повернення прав і вільностей українського народу і створює своєрідну державу у Південному регіоні – Запорізьку Січ.

Отже, інтереси політичного розвитку України зіткнулися з інтересами Речі Посполитої.

Напередодні війни ускладнюється соціально-економічна ситуація в Речі Посполитій, насамперед, це торкається українських земель.

З оформленням фільваркового господарства зміцнюється феодальна власність на землю та посилюється закріпачення селянства. Ще донедавна вільних селян Південного і Східного регіонів України змушували відробляти на панщині по три-чотири, а у Східній Галичині та на Волині панщина сягала п'ять-шість днів на тиждень. Додатково селяни виконували на користь феодалів різноманітні повинності.

Ситуація ускладнювалася ще тим, що магнати та шляхта здавали свої володіння в оренду. Орендарі, прагнучи повернути з прибутком вкладені гроші у найкоротший термін, нещадно експлуатували селянство, виснажуючи землі та не дбаючи про майбутні наслідки.

Невдоволення зростало і в інших верствах українського суспільства. Міщани, що мешкали у приватновласницьких містах, виконували обтяжливі повинності на користь власників міст і сплачували податки. У містах з Магдебурзьким правом самоврядування постійно обмежувалося. Зокрема, все частіше війтів не обирали, а призначав

польський уряд. Окрім цього, магнати та шляхта успішно конкурували з міщанством у торгівельно-промисловій сфері. Це пояснювалося тим, що польський уряд дарував магнатам і шляхті право на безмитну торгівлю і монополію на виробництво та переробку різної продукції. Таким чином, не витримуючи конкуренції, міщани розорялися.

Погіршується становище і українського козацтва. Запорозьке козацтво не визнавалося владою і було поза законом. Задля попередження втеч до Запорізької Січі було збудовано фортецю Кодак.

Незадоволене своїм становищем було реєстрове козацтво. Після придушення повстання 1637-1638 рр. і підписання “Ординації Війська Запорізького реєстрового” його кількість було скорочено до 6 тисяч осіб, всі виключені з реєстру автоматично ставали кріпаками. Також обмежувалося самоврядування, зокрема, скасовувалася виборність старшини, ліквідувався козацький суд. Тепер замість гетьмана було призначено польського комісара, а усі посади козацької старшини зайняла польська шляхта. Козакам своєчасно не сплачували зарплатню, відбирали землю, а також їх почала експлуатувати польська адміністрація. Слід також додати, що фермерське козацьке господарство вступало в протиріччя з існуючою фільварково-панщинною системою, що також ускладнювало ситуацію.

Об'єктом утисків і експропріації з боку магнатів ставала навіть шляхта, переважна частина якої все ще була православною.

Таким чином, усі верстви були невдоволені існуючим становищем і готові до боротьби.

Вибуховість ситуації посилювалася національно-релігійним гнітом. Польський уряд проводив послідовну політику усунення православних українців від управління. Так, усі посади в українських містах віддавалися полякам або іноземцям, а православним єпископам забороняється засідати в Сенаті. Також православним українцям чинилися перешкоди при вступі до цехів, у заняттях промислами, торгівлею, ремеслами. Як наслідок, українці були на межі перетворення в “селянську націю”.

Проводилося насильницьке окатоличення (закривалися православні церкви, монастирі, відбиралися землі, які передавалися католицькій церкві) та ополячення. Православні повинні були сплачувати церковну десятину на користь католицької церкви. Нерідкими були і етнічні чистки, особливо під час загострення національно-визвольної боротьби.

Щодо суб'єктивних причин, то в Речі Посполитій королівська

влада була слабкою. Не в змозі власними силами обороняти кордони, король дарував магнатам величезні ділянки землі за умови, що вони самі їх захищатимуть. Магнати ж ставали чинником нестабільності й напруженості. Насильство, анархічні тенденції, слабкість авторитету королівської влади призвели до беззаконня на Україні. Вимоги польської шляхти дедалі зростали, особливо після того, як козацько-селянські повстання, здавалося, зазнали остаточної поразки у 1638 році.

Водночас королівський уряд утратив контроль над козацтвом, яке перетворювалося на впливову військову силу в Україні. В свою чергу козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. сприяли накопиченню досвіду ведення боротьби, зростанню національної самосвідомості, посиленню єдності козаків та селян у боротьбі до переможного кінця.

Важливою передумовою було і розширення впливу на суспільство Запорізької Січі, яка виступала своєрідним зразком державності.

Відтак із посиленням політичного, соціально-економічного та національно-релігійного гніту в українському суспільстві зростала готовність і здатність боротися проти цього.

А поява на історичній арені такої особистості, як Б. Хмельницький, зробила можливим початок козацького повстання, яке переросло у національно-визвольну війну.

Як відомо, спонукальною причиною підняття повстання була особиста кривда, завдана Богдану польським шляхтичем Д. Чаплинським. Останній пограбував родинний хутір Хмельницького Суботів, забив до смерті малолітнього сина та захопив дружину. Хмельницький звертався до польського суду, однак правди так і не знайшов. Як наслідок Богдан готує повстання, однак про його наміри дізнаються поляки. Рятуючись від них, Хмельницький із прихильниками у січні 1648 року втікає на Запорозьку Січ. За короткий час він здобуває підтримку запорожців й обирається гетьманом Війська Запорозького. А у лютому 1648 р. розпочинається національно-визвольна війна.

Отже, в Україні напередодні 1648 р. зав'язався вузол протиріч, які розв'язати польська влада виявилася неспроможною.

2. Рушійні сили, цілі та характер війни. Періодизація подій. Основною рушійною силою війни було козацтво. Саме воно стало кістяк армії та під час війни перетворилося на політичну еліту.

Активну участь у війні брало і українське селянство, особливо

упродовж 1648-1652 рр. На жаль, селянство західноукраїнських земель, починаючи з осені 1649 р. відходить від боротьби й знову потрапляє у залежність від польських панів.

Масового характеру набула участь у війні міщан. Саме їхня підтримка допомогла повстанцям опанувати найміцніші міста-фортеці. В окремих регіонах, зокрема, на Західному Поділлі, Житомирщині, Галичині, частині Волині (Луцький повіт) міщани відігравали провідну роль в організації боротьби з поляками.

До повстанців також приєдналася частина української православної шляхти. Упродовж 1649-1650 рр. відбулося масове “покозачення” шляхти Брацлавщини, Київщини та Чернігівщини. Шляхта повністю комплектує полковий писарський штат та штати генеральної військової канцелярії, тому що ця служба потребувала освіти, знання законів, канцелярсько-бюрократичної роботи та дипломатичного етикету.

Частина українського православного духовенства підтримала повстанців. Однак верхівка його, незважаючи на урочисту зустріч Б. Хмельницького в Києві взимку 1648 р., проявляла непослідовність і хитання у захисті національних інтересів.

Таким чином, з самого початку у війні брали участь представники усіх соціальних верств населення українських земель. Основною метою українців було звільнення з-під гніту Польщі та побудова власної держави, однак статус її визначався протягом усієї війни.

Ще однією метою війни була ліквідація усіх форм експлуатації, виборення особистої свободи, ліквідація фільварково-панщинної системи господарства та розвиток фермерського типу на засадах дрібної приватної власності на землю.

Основним гаслом війни, яке об’єднувало усіх повстанців було “За православ’я, проти католицизму та унії”, тобто відвоювання прав і привілеїв православної церкви.

Отже війна носила національно-визвольний, релігійний та соціальний (антифеодальний) характер.

У розвитку війни виділяємо чотири етапи:

Перший етап війни (1648 р.) характеризується найбільшим розмахом повстання і виключними успіхами повстанців. На цьому етапі виділяються переможні битви під Жовтими Водами (5-6 травня), Корсунем (15-26 травня) і Пилявцями (21-23 вересня). Б. Хмельницьким розіслані у різні райони козацькі загони, йде руйнування польських і становлення українських інституцій. Водночас розгортається селян-

ська війна. Повстанці контролюють Лівобережжя, частину Правобережжя, здійснено похід на західноукраїнські землі. Завершується період урочистим в'їздом Б. Хмельницького до Києва, де його зустрічає народ та представники духовенства на чолі з митрополитом Косовим й Ієрусалимським патріархом Паїсієм, представники Молдови, Туреччини, Валахії, Семигороддя.

Другий етап (1649-1653 рр.) відзначається боротьбою між ворогуючими сторонами з переміжним успіхом. На цьому етапі були сформульовані Б. Хмельницьким основні принципи національної державної ідеї, сутністю якої було створення незалежної соборної держави.

Серед військових подій слід виділити переможну для українців Збаразько-Зборівську кампанію (10 липня-17 серпня 1649 р.), невдалу Берестецьку битву (28 червня-10 липня 1651 р.) і переможну Батозьку (1-2 червня 1652 р.).

Слід виділити укладені на цьому етапі Зборівську (18 серпня 1649 р.) та Білоцерківську (28 вересня 1651 р.) угоди. Згідно з першою під контролем гетьмана опинилися Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства, які об'єднувалися в Українську державу зі статусом автономії. Білоцерківська угода, підписана після поразки під Берестечком, зводила нанівець автономію Української держави (гетьман контролював тільки Київське воєводство). Тільки після битви під Батогом Українська держава здобуває незалежність, однак невдала Жванецька облога (21 жовтня-15 грудня 1653 р.) ставить знову під загрозу її існування. Поразки були спричинені зрадою татар. Таким чином, військово-політичний союз з Кримським ханом ставав фатальним для реалізації державної ідеї і змушував Хмельницького шукати нового союзника з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави усіх етнічних українських земель.

Третій етап (1654-1655 рр.) ознаменувався війною України проти Речі Посполитої в союзі з Московським царством. Цей етап розпочинається утворенням у березні 1654 р. конфедеративного союзу з Московським царством і робиться нова спроба домогтися возз'єднання українських земель у межах національної держави. Восени 1655 р. було визволено Західний регіон, але через протидію Швеції та агресії Криму Б. Хмельницький змушений був відступити. У політичному розвитку намітилася тенденція щодо утвердження монархічної форми правління в особі спадкового гетьманату.

Четвертий етап (1656-1657 рр.) відзначається погіршенням геополітичного становища Української держави. Московія, налякана ус-

піхами шведського короля Карла X у Прибалтиці, пішла на зближення з Річчю Посполитою. Виходячи із ситуації, гетьман взяв курс на створення коаліції з Семигородським князівством і Швецією за умови визнання західноукраїнського регіону складовою частиною Української держави. Козацькі війська захопили землі Волині, Турово-Пінщини, Берестейщини, а шведи – більшу частину Польщі. Однак невдовзі розпочалися невдачі для коаліції, внаслідок чого вона зазнала краху. Це стало останнім потрясінням для хворого Б. Хмельницького і 27 липня 1657 р. він помер. З його смертю, на нашу думку, закінчується національно-визвольна війна.

У політичному розвитку подій останнього періоду війни відбулася реалізація ідеї спадкоємності гетьманської влади. Корсунська рада (квітень 1657 р.) обрала гетьманом Ю. Хмельницького.

3. Переяславська рада, “Березневі статті” 1654 р. та їх історичні наслідки. Оцінка статей в історичній літературі. Основним військово-політичним союзником Української держави протягом першого та другого етапів війни було Кримське ханство, однак постійна зрада хана ставала фатальною для реалізації державної ідеї. У цій ситуації поставала проблема пошуку нового союзника з метою розгрому Речі Посполитої й возз’єднання в межах держави усіх етнічних українських земель.

На його думку існувало два потенційних кандидата на цю роль – турецький султан та московський цар. Більшість старшини надавала перевагу союзу з Московією, що пояснюється кількома причинами:

- приналежність московського царя до православного віросповідання;
- наявність в історичній пам’яті українського народу ідеї спільної політичної долі за часів Київської Русі;
- відсутність у суспільстві антимосковських настроїв;
- близькість мови і культури;
- військово-політична слабкість Московського царства у порівнянні з Туреччиною.

Останнє давало надію на збереження Україною державної самостійності.

Треба зазначити, що Московія з самого початку війни надавала козацькому війську допомогу продовольством, фуражем та сукном. Однак відкрито виступити на боці України московський цар Олексій Михайлович Романов не поспішав. Зазнавши тяжких втрат у війні з

Річчю Посполитою, цар вважав за необхідне почекати та подивитися, як козаки й поляки виснажать один одного. Проте у 1653 р. під загрозою укладання союзу між Україною і Туреччиною і в результаті тривалих переговорів Олексій Романов скликав Земський собор. 11 жовтня 1653 р. Земський собор вирішив прийняти Військо Запорізьке (офіційна назва Української держави) під “государеву високу руку” й оголосити війну Речі Посполитій.

29 жовтня московське посольство на чолі з думним боярином Василем Бутурліним виїхало в Україну з метою юридичного оформлення військово-політичного союзу з гетьманом і старшиною. Така рішучість у діях Москви була викликана побоюванням московського царя щодо зближення України з Туреччиною та небажанням зміцнення Польщі у разі її перемоги.

В грудні 1653 р. московське посольство зустрілося з гетьманом, старшиною та його полковниками в Переяславі, поблизу Києва. 18 січня 1654 р. Хмельницький після наради зі старшиною та полковниками, скликає Загальновійськову раду, на якій було ухвалено остаточне рішення про перехід України під протекторат царя. Далі переговори ледь не зайшли у глухий кут. Це було спричинено відмовою московської делегації приймати присягу на вірність Україні. Тільки усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами зберегти державність та довести війну до переможного кінця, змусили Б. Хмельницького погодитися на однобічну присягу цареві.

Протягом січня-березня 1654 р. мешканці 177 населених пунктів приймали присягу московській делегації. Однак не завжди цей процес проходив без конфліктів. За різними причинами не склали присяги козаки Уманського та Брацлавського полків, київський митрополит Косов взагалі відмовився її приймати, в деяких селищах Полтавського та Кропивнянського полків побили представників царя, Чернобильські міщани неохоче приймали присягу. До Москви доходили також свідчення про складення присяги українцями під чужими іменами. Незважаючи на вказані випадки, більшість населення України присягала з вірою, що союз з Москвою допоможе вирішити українські проблеми.

Слід відзначити, що ані на Переяславській раді, ані на переговорах з московськими послами гетьман та старшина не отримали ніяких гарантій, були тільки усні обіцянки щодо підтвердження царем українських прав та вільностей. Задля юридичного оформлення військово-політичного союзу до Москви було відправлено українську делегацію

на чолі з Генеральним суддею С. Зарудним і переяславським полковником П. Тетерею. На жаль, на переговорах Зарудний та Тетеря замість дотримання українських інтересів виторгували привілеї для себе. Цар подарував їм маєтки в Україні та затвердив замість 23 пунктів тільки 11 статей, а також видав “Жалувану грамоту.”

Зазначені 11 статей в історії відомі як “Березневі статті” або “Статті Богдана Хмельницького”. На жаль, оригінал договору не зберігся, до нас дійшли тільки копії, тому угода була предметом частих суперечок учених.

Щодо змісту “Березневих статей”, то вони передбачали збереження в Україні існуючої форми правління, її устрою інституцій державної влади, території, судочинства, армії в 60 тисяч реєстрових козаків, фінансової системи, територіально-адміністративного поділу, нової моделі соціально-економічних відносин, цілковитої незалежності в проведенні внутрішньої політики. Суверенітет України частково обмежувався узгодженням кандидатури в Москві, контролем за внутрішньополітичною діяльністю (гетьман через посередництво Москви мав відносини з Річчю Посполитою та Туреччиною), а також податки збиралися під контролем Москви і частина їх спрямовувалася до Москви. Московське царство у свою чергу зобов’язувалося захищати Україну від поляків, турок та татар.

Таким чином, за своїми формально-правовими ознаками договір нагадував угоду про встановлення протекторату, але, як вважають сучасні історики, за змістом передбачав створення конфедеративного союзу під верховенством Москви.

Слід також акцентувати увагу на тому, що договір кваліфікувався як вічний, проте правова частина його була лише чинною на період гетьманування Б. Хмельницького. Кожний наступний гетьман укладав нові статті, які склалися з двох частин: перша – “Статті Богдана Хмельницького”; друга – “Нові статті” (додаткові).

В історичній та юридичній літературі “Березневі статті” оцінюються по-різному. Причиною цього є, як вже зазначалося, втрата оригіналу та конфлікти, що пізніше виникали між росіянами та українцями стосовно статусу України.

Деякі дослідники (переважно російські) вбачали в угоді повну чи неповну інкорпорацію України Росією або ж автономію України у складі Московського царства (В. Мякотин).

Інші дослідники вважали, що угода 1654 року являє собою або реальну унію двох держав (М. Дьяконов) або персональну унію в

особі московського царя Олексія Романова (В. Сергеевич). Існує також думка, що статті є договором васалітету (М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко), згідно з яким сильніша сторона (московський цар) погоджувалася захищати слабшу (українців), не втручаючись в її внутрішні справи. Українці ж в обмін зобов'язувалися сплачувати цареві податки та надавати військову допомогу.

Б. Галайчук вважає статті псевдопротекторатом, квазіпротекторатом.

В. Липинський вказує на оформлення військового союзу двох держав, скріпленого протекцією московського царя. О. Оглоблин оцінює угоду як воєнно-політичний союз.

Останнє тлумачення “Березневих статей” з'явилося у 1954 р. під час пишних святкувань трьохсотріччя Переяславської ради. У радянській історіографії було оголошено, що визвольна війна та підписання угоди стали кульмінаційним моментом у віковому прагненні українців та росіян до возз'єднання і саме возз'єднання цих двох народів було основною метою війни 1648-1657 рр., але це тлумачення не відповідає історичним фактам.

Однак, незважаючи на невизначену оцінку угоди, Переяславська рада та “Березневі статті” були для України ані трагедією, ані гоньбою. Їх історичне значення полягало у наступному:

- статті засвідчили юридичне відокремлення й незалежності Війська Запорізького від Речі Посполитої;
- Росія юридично визнавала суверенітет України;
- перед Україною відкривалася перспектива довести війну з Польщею до переможного кінця і возз'єднати усі українські землі;
- для нащадків він був доказом суверенності України.

Водночас слід пам'ятати, що Московська держава проводила політику жорстокої централізації і мала на меті перетворити Україну в одну зі своїх провінцій. Тому відразу після підписання угоди цар почав обмежувати суверенітет України, відмінюючи права і привілеї населення.

Отже, війна була обумовлена комплексом об'єктивних та суб'єктивних чинників і стала закономірним явищем в історії. Визвольна боротьба охопила усі соціальні верстви українського суспільства. Вони об'єдналися під гаслом “За православ'я”. Еволюція поглядів Б. Хмельницького щодо майбутнього статусу Війська Запорозького визначала динаміку та різновекторність зовнішньої політики.

Лекція 8. УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ. РУЇНА.

1 Соціально-політичні наслідки визвольної війни 1648-1657 рр. Формування Української держави. 2 Руїна: причини, суть, наслідки.

1 Соціально-політичні наслідки визвольної війни 1648-1657 рр. Формування Української держави. Основним політичним наслідком визвольної війни народу 1648-1657 рр. було зародження української держави. Тривалий час ця проблема була дискусійною. Щоб її розв'язати, визначимо основні ознаки держави. Як відомо, держава – це політико-територіальна організація, що має спеціальний апарат управління та примусу, здатна надавати своїм наказам та розпорядженням загальнообов'язкову силу для усього населення країни та забезпечує збереження цілісності суспільства, його безпечне існування й задовольняє загальнодержавні потреби.

Основні принципи національної державної ідеї – створення незалежної соборної України, були сформульовані Б. Хмельницьким під час на початку 1649 р. після взяття під контроль території від р. Случ на заході до кордону з Московським царством на сході, від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні, ліквідації польської політико-адміністративної системи, гостро повстало питання про створення власних державних інституцій. Чинниками їхніх формувань були традиції та звичаї українського суспільства, наявність зразку державності – Запорізької Січі та складне геополітичне становище. Не треба забувати, що йшла війна. Тому українська держава мала напіввійськовий характер, який і визначав її назву – Військо Запорізьке. Столицею став Чигирин.

Державні інституції базувалися на традиціях устрою козацтва. Тому основним органом влади війська Запорізького був Загальновійськова (Генеральна) рада, в якій брали участь усі козаки та основними функціями її було вирішення військових, політичних, правових, соціально-економічних питань. Водночас на раді обирався гетьман. Останній очолював уряд (Генеральну старшину), державну адміністрацію, був головнокомандуючим, скликав ради, відав фінансами, видавав загальнообов'язкові для всіх нормативно-правові акти – універсали та керував зовнішньою політикою. Б. Хмельницький неухильно

проводив курс на зосередження в своїх руках усієї повноти влади. За словами сучасника подій, все населення Київщини, Брацлавщини, Чернігово-Сіверщини шанує його як Бога, а він їм управляє. Поступово Загальновійськова рада перетворюється на формальний орган влади, а замість неї головною стає Старшинська рада, до складу якої входила Генеральна старшина, полковники, а іноді і сотники. Її ухвала для гетьмана стає обов'язковою.

В основі адміністративно-територіального поділу лежала структура козацького війська. У зв'язку з цим, територія Війська Запорізького розподілялася на полки (у 1649 р. їх кількість сягала 16, а в 1650 р. – 20) та сотні (їх налічувалося понад 250).

Система органів публічної влади мала три рівні – генеральний уряд, полковий і сотенний. Реальна вища влада належала генеральному уряду, до якого входили гетьман та Генеральна старшина (складалася з Генерального писаря, двох Генеральних суддів (один розглядав справи військових, інший – цивільного населення), Генерального осавула, Генерального хорунжого, Генерального підскарбія, Генерального бунчужного, Генерального обозного).

У полках управління зосереджувалося в руках полкових урядів (складалися з призначених гетьманом або обраних на полковій раді полковників і полкової старшини, а у сотнях відповідно – сотенний уряд (до складу входили або призначені полковником (іноді гетьманом) або обрані на раді сотник та помічники).

У містах з Магдебурзьким правом управління здійснювали виборні магістрати на чолі з війтами, в усіх інших – ратуші. Військовими комендантами були отамани. Козацькими селами управляли отаманами, а посполитими – сільські старости.

Оформилася і судова система. На місті станово-шляхетської системи земських і підкоморських судів виросла система козацьких судів, а замість доменіального (за винятком монастирського) судочинства виникли сільські суди. Незмінним залишилося лише міське судочинство. Спостерігається поєднання судової і адміністративної влади, що заборонялося Литовськими Статутами. Здійснення судочинства відбувалося як на основі звичайного права, так і Литовських Статутів.

Налагоджується функціонування державних органів у системі стягнення податків з населення. Головним джерелом надходжень у військову скарбницю були загальні податки, які сплачувало усе населення, зокрема сплачували податки з домів, дворів, землі, стацію (податок на утримання козацького війська), податки з доходів від проми-

слів, торгівлі, торгове мито. Фінансову систему спочатку контролював гетьман, а з 1654 р. – запроваджено посаду Генерального підскарбія.

Серйозна увага з боку державних органів приділялася будівництву храмів, розвитку освіти, захисту знедолених (відкривалися притулки), боротьбі з кримінальними злочинцями.

Гарантом розбудови держави та її існування стала армія. Її ядро становило реєстрове та запорізьке козацтво. Також існувала допоміжна армія, до якої входили найманці, розвідка, артилерія і флот. Армія формувалася на добровільних засадах, у вирішальні моменти її чисельність сягала 100-150 тис. осіб.

Військо Запорізьке здійснювало активну зовнішню політику, яка відрізнялася багатовекторністю.

Що стосується соціальних наслідків війни, то відбулися докорінні зміни у соціальній організації українського суспільства. Остаточно оформилося в окремий стан козацтво, панівне становище серед якого зайняла старшина. Зійшли з історичної арени магнати і шляхта.

Укріпилися позиції православного духовенства. Православ'я стало універсальним ідеологічним вченням, яке об'єднало національні сили українців у боротьби проти поневолювачів.

Були закріплені права і привілеї міщанства. Перед ним відкрилися перспективи для проявлення підприємницької ініціативи.

Змінився статус українського селянства. У 1652 р. на території Війська Запорізького була остаточно ліквідована фільварково-панщинна система господарювання, велика земельна власність магнатів і шляхти. Це спричинило бурхливий розвиток селянського господарства.

Однак, незважаючи на вказані зміни у соціальній організації суспільства Української держави, зберігається станова система.

Отже, визвольна війна 1648-1657 рр. сприяла формування української державності, а активна участь в ній народних мас – еволюції соціально-економічних відносин та оформленню нової моделі українського суспільства.

2 Руїна: причини, суть, наслідки. “*Руїна*” – історіографічна назва занепаду Української козацької держави у другій половині XVII ст. В історичну науку цей термін було запроваджено Миколою Костомаровим. Доба “*Руїни*” відзначається громадянською війною і інтервенцією сусідніх держав – Польщі, Московії, Туреччини, Кримсько-

го ханства.

Основною передумовою Руїни, безперечно, стала смерть Богдана Хмельницького.

Смертельно хворий Богдан змусив старшинську раду обрати своїм наступником молодшого сина – Юрія Хмельницького. Після смерті Богдана в 1657 р. це рішення затвердила і козацька рада. Проте під тиском генерального писаря Івана Виговського, Юрій відмовляється від булави і відправляється до Києвського колегіуму. Новим гетьманом України стає Виговський. Його було обрано на військовій раді у Корсуні 25 жовтня 1657 р. Новий гетьман активізує зовнішньополітичні зв'язки, зокрема, відновлює союзні стосунки з Кримським ханством, зі Швецією укладає союз оборонного значення та займає відверту пропольську орієнтацію. Останнє призводить до початку громадянської війни.

Проти Виговського виступили полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Запорізької Січі Яків Барабаш. Заручившись підтримкою татар, Виговський розправився з повстанцями. В червні 1658 р. війська Пушкаря були розбиті під Полтавою, самого полковника було страчено, а територія полтавського полку піддалася руйнуванню. Щоб довершити розгром опозиції, Виговський стратив частину повстанців, декількох полковників і 12 сотників, а частину полонених віддав татарам. Всього знищено було 50 тис. осіб. Союз з Кримським ханством і репресії негативно відобразилися на гетьманові, від нього відійшло багато однодумців. Але Виговський не відмовляється від союзу з Польщею і підписує з нею 16 вересня 1658 р. Гадяцький договір (трактат). Україна, зберігаючи повну автономію, входить до складу Речі Посполитої. Проте реально поляки не збиралися виконувати договір. Для них він був тільки приводом, щоб повернути Україну під свій контроль.

Угода в Гадячі призвела до інтервенції Московії. 150-тисячна російська армія рушила до України, але під Конотопом 29 червня 1659 р. була повністю розбита козацькою армією Виговського і найманими полками, що склалися з татар, сербів, німців, поляків, волохів. Конотопська катастрофа викликала справжній шок у Москві. Цар Олексій Михайлович Романов наказав готуватися до оборони Москви, а сам розробляв план евакуації. Але перемога під Конотопом зовсім не змінила ситуацію в Україні – громадянська війна не припиняється. Лівобережні полковники заявили про підтримку Москви, правобережні – перейшли у відкриту опозицію до гетьмана, підтри-

муючи Юрія Хмельницького, запорожці на чолі з Іваном Сірком почали похід на Крим. І. Виговський вирішує скликати раду. Але козаки не схотіли вислухати гетьмана, звинуватили його в ігноруванні інтересів козацької України. В результаті Виговський поспішно покинув Україну, а новим гетьманом повторно став Юрій Хмельницький.

Вирішивши укласти новий союз з Москвою, Юрій 27 жовтня 1659 р. підписує Переяславські статті. Їх було видано за батьківські Березневі, але зміст повністю перероблено. Згідно з новими статтями, автономія України обмежувалася – царські воєводи разом з гарнізонами розміщувалися в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Умані, Брацлаві; Київська митрополія підкорялася московському патріархату, гетьман не мав права призначати та зміщувати полковників, карати старшину, а також виступати в похід без царського дозволу, заборонялися відносини з іншими країнами, без дозволу царя українці навіть не могли переобрати гетьмана. Такі умови не могли не викликати глибокого розчарування і обурення, як серед старшини, особливо правобережної, так і серед рядового козацтва.

Тим часом, вирішивши помститися Польщі, Московія починає з нею війну. Проте терпить нищівну поразку. Ю. Хмельницький під тиском старшини йде на зближення з Польщею, підписуючи 18 жовтня 1660 р. Слободищенський трактат. Згідно з ним Україна знову повертається під юрисдикцію Речі Посполитої на правах автономії. Найтрагічнішим наслідком цього трактату став початок територіального розколу України: влада гетьмана розповсюджувалася тільки на Правобережжя, а на Лівобережжі починається боротьба за гетьманську булаву.

Таким чином, Україна втрачає свою територіальну цілісність і все більше втягується в громадянську війну. Починаючи з 1663 р., в Україні обирають двох гетьманів – правобережного і лівобережного. При цьому Правобережжя контролюється Польщею, а Лівобережжя відповідно – Москвою. Гетьманами Правобережжя у добу так званої Великої Руїни (1663-1686 рр.) були П. Тетеря (1663-1665 рр.), П. Дорошенко (1665-1676 рр.), Ю. Хмельницький (1687-1691 рр.). Перший і останній стали слухняними маріонетками в руках Польщі. Тільки Петро Дорошенко поставив за мету об'єднати Україну і повернути незалежність. На жаль, здійснити цю мету без підтримки ззовні не вдалося, тому змушений був Дорошенко спиратися на допомогу Туреччини. Як наслідок розпочався конфлікт між гетьманом і запорожцями на чолі з І. Сірком, а також розгорнулася братовбивча громадянська

війна. Ситуація ускладнювалася війною з Польщею. Все це приводить до розчарування народу, Правобережжя фактично перетворюється на пустелю (його грабують і поляки, і татари, і московські служилі люди, і турки). А Петро Дорошенко був змушений скласти булаву.

Щодо гетьманів Лівобережжя, то ними були І. Брюховецький (1663-1668 рр.), Д. Многогрішний (1669-1672 рр.), І. Самойлович (1672-1687 рр.). Іван Брюховецький та Іван Самойлович піклувалися тільки про особисте збагачення, підписали відповідно Московські та Глухівські статті, які обмежуючі автономію України, що і викликало незадоволеність старшинської верхівки. Брюховецького було вбито на “чорній раді” (деякі історики вважають, що за цим стояв П. Дорошенко), а на Самойловича написали донос, за яким він був відправлений царем в заслання до Сибіру.

Що стосується гетьманування Дем’яна Многогрішного, то йому вдалося обмежити наступ Москви на автономію України, але він діяв рішуче, навіть інколи грубо, не підтримував старшину, чим нажив багато ворогів. Царський резидент організував змову старшини проти гетьмана, а після суду в Москві Многогрішного відправили у заслання до Сибіру.

Як бачимо, основним наслідком Руїни стало розчленування України, втрата державності, нарешті, величезні матеріальні і людські жертви. Розчленування України було закріплено міжнародно-правовими договорами:

1. Згідно Андрусівському перемир’ю, яке було укладено між Московським царством і Річчю Посполитою 30 січня 1667 р. в с. Андрусеві поблизу Смоленська, Українська держава була розподілена на дві частини: Правобережжя (крім Києва) залишалося під владою польського короля, а Лівобережжя й Київ з околицями передавалися під владу московського царя. Запорізька Січ залишалася під контролем обох держав. Угода підписувалася терміном на 13,5 років.

2. Згідно з Бахчисарайською мирною угодою, укладеною між Московським царством, Туреччиною і Кримським ханством 13 січня 1681 р. в Бахчисараї (Крим) на 20 років, Лівобережжя, Запоріжжя і Київ визнавалися за Москвою, Південна Київщина, Брацлавщина, Поділля – за Стамбулом, а татари зберігали право кочувати в південних степах України. Територія між Південним Бугом і Дністром повинна була залишитися незаселеною.

Водночас Москва зобов'язувалася щорічно сплачувати кримському хану данину (“казну”). Таким чином, міжнародне становище Москви зміцнювалося, що й змусило Річ Посполиту укласти з Московським царством “Вічний мир”.

3. Вічний мир, підписаний між Московським царством і Річчю Посполитою 6 травня 1686 р. у Москві, закріплював основні положення Андрусівського перемир'я. Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового поділу Української держави на дві частини: Правобережжя залишалося під владою польського короля, а Лівобережжя та Запорізька Січ – московського царя. Тим самим московський уряд остаточно відхилився від зобов'язань 1654 р. щодо України.

Отже, Руїна призвела до занепаду української держави, вона перетворилася на жертву внутрішніх чвар, арену братовбивчої громадянської війни і стала об'єктом поділів. Можна виділити декілька причин, що привели до Руїни. По-перше, неоднорідність української еліти і боротьба її за гетьманську булаву. Серед старшини виділяється угруповання, які мають різні погляди щодо розбудови Української держави. Цікаво дослідити географічний аспект у розкладі сил української еліти доби Руїни. Так, Правобережна старшина орієнтувалася на Польщу, Лівобережна – на Московське царство. Цей історико-географічний фактор і визначив остаточний результат боротьби за Україну між Польщею та Московією.

Ще однією причиною Руїни було соціальне розмежування української нації, небажання повсталого народу підкорятися козацькій старшині, що виявлялося у розгортанні громадянської війни.

Відсутність національної ідеї, невисокий рівень політичного самосвідомості українського населення також поглиблював розкол держави. Не слід також забувати і про інтенсивний зовнішній тиск на ще не сформоване українське суспільство з боку Московського царства, Речі Посполитої, Туреччини, які на той час були наймогутнішими державами Східної Європи.

Лекція 9.

УКРАЇНА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

1 Діяльність гетьмана І. Мазепи. Північна війна в Україні. 2 Обмеження автономії Гетьманщини у складі Росії. 3 Правобережна Україна під владою Польщі.

1 Діяльність гетьмана І. Мазепи. Північна війна в Україні. Іван Степанович Мазепа починав свою політичну кар'єру при дворі польського короля, виконуючи дипломатичні доручення. Потім покинув двір і поступив на службу до гетьмана Правобережжя П. Дорошенка, а пізніше – до гетьмана Лівобережжя І. Самойловича, ставши генеральним осавулом.

25 червня 1687 року І. Мазепа на козацькій раді у присутності Голіцина (фаворита московської цариці Софії), яка відбулася поблизу річки Коломак, був обраний гетьманом Лівобережжя. Одночасно ним були підписані “Коломацькі статті”, які обмежували автономію України. Згідно з ними, гетьману заборонялося самостійно вести дипломатичні переговори, в столиці Батурині знаходився московський полк, діяльність гетьмана контролювалася старшиною, йому заборонялося призначати і зміщати старшину.

Мазепа залишався прихильником союзу з Москвою, а коли до влади в Москві у 1689 р. прийшов новий цар Петро I, він став його найближчим радником у справах з Туреччиною і Річчю Посполитої. Підтримуваний Петром I, Мазепа розширив свою владу, перетворившись на одного з найбагатших феодалів Європи.

У внутрішній політиці гетьман спирався на старшину, став обмежувати права селян – вперше запровадив на території Ніжинського полку дводенну панщину (1701 р.), цілим рядом законів виділив козацтво в окремий стан. Одночасно з цим всіляко сприяв Петру в його починах, відправляючи козацькі полки в походи на Кримське ханство (упродовж 12 років свого гетьманування здійснив 23 походи), відвоював Азов, розмістив на території України московські полки, придушував народні повстання. Останнє привело до того, що він позбавився підтримки більшої частини українського населення. Народ називав Мазепу “вітчимом” України.

Північна війна між Московським царством і Швецією (1700-1721 рр.) погіршила становище, як народу Гетьманщини, так і козацької старшини. Царська адміністрація все більше обмежувала владу гетьмана і старшини. Козацькі полки вперше брали участь у війні за межами України, до 60% особового складу козацького війська гинуло на війні. Окрім цього, Петро розпочав зближення з Річчю Посполи-

тою та пообіцяв їй за укладення військового союзу передати так звані нейтральні зони українських земель.

Останньою краплею терпіння Мазепи стала відмова Петра підтримати прагнення гетьмана приєднати Правобережжя. Окрім цього Мазепі поступали відомості, що свідчили про підготовку царем докорінної реформи України з метою ліквідації козацько-гетьманської держави. В результаті гетьман почав таємні переговори з Карлом XII. В обмін на підтримку Швеції в боротьбі з Московією, Мазепа обіцяв Карлу XII зимові квартири і допомогу козацьким військом. В жовтні 1708 р. гетьман переходить на сторону шведів, за що був оголошений Петром зрадником і проклятий церквою. Новим гетьманом обрали Івана Скоропадського (1708-1722 рр.).

Плани Мазепи не здійснилися, прості українці і частина старшини не підтримала його, з приходом шведів на українські землі починається партизанська війна, а в генеральній битві під Полтавою, яка відбулася 27 червня 1709 р., війська Карла XII разом з українськими, були розбиті.

Поразка Швеції означала крах надій Мазепи на незалежність України, він був змушений втікати разом з Карлом XII у Бендери, де незабаром і помер.

Діяльність Мазепи по-різному оцінювалася істориками. Довгий час він вважався зрадником. Тільки в незалежній Україні почалося об'єктивне вивчення його діяльності. Безумовною заслугою гетьмана є його культурно-просвітницька діяльність. Будучи освіченою людиною, він зібрав багатющу бібліотеку, був відомим меценатом, на його гроші побудовані храми, добудовано два корпуси Києво-Могилянської академії, заснований Чернігівський колегіум, запроваджені іменні стипендії для обдарованих студентів – вихідців з низів, які не могли сплатити навчання. Виник навіть особливий стиль в архітектурі – так зване козацьке або “мазепинське” бароко. Одночасно з цим, будучи людиною свого часу, він сприяв зміцненню старшини, роздавав їй землі і привілеї, чим відштовхував від себе рядових українців. Перехід на сторону шведів привів до негативних наслідків. Перемога у Північній війні Московського царства і, перетворення його на Російську імперію, призвело до активного наступу на автономію України.

2 Обмеження автономії Гетьманщини у складі Росії. Особливістю політичного становища Лівобережжя у складі Російської імпе-

рії у першій половині XVIII ст. було обмеження автономії. Зміцнення позицій царату і ще більше послаблення гетьманської і старшинської влади відбулося після подій, пов'язаних з Північною війною. Фактично посилення тиску з боку царату розпочалося після переходу до табору шведів Мазепи і частини козаків.

З 1708 р. практично призначений Петром I, а формально обраний на старшинській раді в Глухові новий гетьман Іван Скоропадський підпав під особливий нагляд царя. З 1709 р. поряд з ним постійно знаходився царський резидент Андрій Ізмайлов, якому таємно наказано було у разі невдоволення застосовувати російські полки. Гетьманську резиденцію перенесли до Глухова – поближче до кордонів з Росією, застосовуються економічні утиски, зокрема дозволялася торгівля українськими товарами тільки через російські порти, змушували українців купувати деякі товари тільки на російських мануфактурах. Окрім цього активно використовуються українці на будівництві фортець та каналів на Півночі. Спостерігаються культурні обмеження (у 1720 р. указом Сенату заборонялося друкувати світські видання українською мовою). Водночас активно підтримуються змішані шлюби.

22 січня 1715 р. була скасована виборність полкової та сотенної старшини. З 1721 р. поступово була ліквідована виборність на посади генеральної старшини та полковників.

В Україні активно роздаються землі російському дворянству, які запроваджують кріпацтво.

Переможне завершення Північної війни у 1721 р. зміцнило міжнародне та внутрішнє становище Російської держави. Це дало можливість царизму ще більше обмежити право на самоуправління Гетьманщини. 16 травня 1722 р. замість резидентів та Малоросійського приказу була створена Малоросійська колегія з шести офіцерів та прокурора. Вона знаходилась у Глухові. Були створені також Генеральна воєнна канцелярія та Генеральний військовий суд.

Перша Малоросійська колегія здійснювала нагляд за усіма адміністративними, судовими та фінансовими справами Лівобережної України. Після смерті І. Скоропадського царський уряд не дозволив вибори нового гетьмана. Указом Петра I від 11 червня 1722 р. управління Гетьманщиною тимчасово передавалося наказному гетьману П. Полуботку та генеральній старшині. Але майже всі важливі питання вирішувалися тільки після узгодження з президентом Малоросійської колегії. Царський уряд контролював і місцеве самоврядування.

У полкові міста, зокрема, Чернігів, Полтаву, Переяслав, призна-

чались царські коменданти. З 1723 р. козацьке військо перейшло у безпосереднє підпорядкування до князя М. Голіцина. Стали призначатися царські офіцери на посади козацьких полковників.

Наказний гетьман Полуботок, намагаючись нейтралізувати Малоросійську колегію, провів судову реформу., згідно з якою судочинство стало колегіальним і встановлювався порядок апеляцій. Це давало змогу розпочати боротьбу з хабарництвом. Водночас Полуботок тисне на старшину, щоб зменшила утиски народу..

Ці зміни викликали гнів Петра I, влітку 1723 р. він викликав наказного гетьмана та старшину до столиці. Однак Полуботок виявляє непокору, доводячи правоту реформ, за що був запроторений разом зі старшиною до Петропавлівської в'язниці. Тільки смерть Петра врятувала непокірних від заслання до Сибіру. Більша частина старшини повернулася додому, а Полуботок помер у в'язниці.

Зі смертю Петра в Росії розпочинається черга дворцевих переворотів. Ці події відобразилися і на долі України.

Уряд Петра II (1727-1730 рр.) – онука Петра I вирішив відновити гетьманство на Лівобережній Україні. Петро II проголосив себе руйнівником дідових перетворень, тому і дозволив вибори гетьмана. Вони відбулися у 1727 р. під наглядом представника царського уряду. Гетьманом було обрано 70-річного миргородського полковника Данила Апостола, який підписав “Решительные пункты”. Малоросійська колегія була ліквідована. Але царський уряд повністю контролював діяльність нового гетьмана та його адміністрації: гетьман не мав права вести дипломатичні переговори, генеральну старшину та полковників затверджував цар, для контролю за гетьманськими фінансами запроваджувалися посади двох підскарбіїв – росіянина та українця, мито за товари, які ввозилися до України йшло до Москви, Гетьманщина була переведена з-під юрисдикції Сенату під юрисдикцію міністерства закордонних справ водночас були зроблені деякі поступки: кількість російських військ на території України скорочувалася, скасовувалися податки, накладені Малоросійською колегією. Однак не треба запроваджену політику царату вважати припиненням наступу на автономію України, це була тільки реакція на зміну політичної кон'юнктури у Москві.

Данило Апостол, користуючись ситуацією зміг провести в Гетьманщині деякі зміни. Було поповнено земельний фонд, здійснено реформу судочинства та засновано скарбницю. Це забезпечило Гетьманщині перший річний бюджет. Під владу гетьмана було повернуто

Київ, помітно зменшилося переселення селян на Правобережжя і зріс потік тих, хто повертався на Лівобережжя. Апостол скоротив експортні мита, накладені російськими чиновниками, різко зменшив кількість росіян і чужинців у своїй адміністрації, добився дозволу на повернення запорожців під владу Росії.

Однак зі зміною уряду у Москві змінилася ситуація і в Україні.

Після смерті Д. Апостола у січні 1734 р. влада на Лівобережній Україні перейшла до колегії, яка мала офіційну назву – “Правління гетьманського уряду”. Керівна роль в ній належала царському резиденту. У період “Правління гетьманського уряду” (1734 – 1750 рр.) Лівобережна Україна продовжувала зберігати свій адміністративно-військовий устрій. Одночасно ще більше посилювався контроль і втручання з боку царських урядовців у діяльність старшинської адміністрації.

Характерними рисами цього періоду були свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор “Таємної канцелярії”. Ситуація ще ускладнювалася російсько-турецькою війною (1735-1739 рр.). під час війни Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних і людських ресурсів. Наслідки війни були катастрофічними: загинуло 35 тисяч українців. Нескінченні мобілізації селян для обозів, людські втрати спричинили спустошення Лівобережжя. Внаслідок війни (включаючи витрати на утримання 50-75 російських полків) Україна зазнала збитків на 1,5 мільйони карбованців. До речі один віл на той час коштував 8 карбованців.

Отже, у першій половині XVIII ст. спостерігається тотальний, хоча хвилеподібний наступ на автономію України, внаслідок чого її права гетьмана та старшини були обмежені.

3 Правобережна Україна під владою Польщі. У першій половині XVIII ст. Правобережна Україна та західноукраїнські землі знаходились під гнітом іноземних держав. Правобережна Україна входила до складу Речі Посполитої і в адміністративному відношенні була розділена на чотири воєводства: Київське, Волинське, Подільське та Брацлавське. Західноукраїнські землі також були захоплені Польщею та розділені на два воєводства: Руське (Галичина) та Белзьке.

Народні маси зазнавали жорстку феодалську експлуатацію. Багато зруйнувань принесли боротьба магнатських угруповань та тривалі війни.

Шляхта Речі Посполитої, встановлюючи свою владу на цих землях, наштовхнулася на рішучий опір народних мас. Щоб зберегти селян як робочу силу і заселити пусті землі, пани змушені були послабити феодальний гніт. Перш за все почали з'являтися слободи на 5-6 років, застосовувалась натуральна або грошова рента. Для Правобережної України особливо характерним було зростання великих маєтків. Велике феодальне землеволодіння збільшувалося за рахунок відновлення прав на втрачені землі під час війни 1648-1657 рр.

Незважаючи на панування великого феодального землеволодіння мав місце певний прогрес у розвитку міст, промислів, торгівлі. Товарно-грошові відносини сприяли появі перших підприємств мануфактурного типу. В значній мірі розвитку краю сприяли торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України і західноукраїнських земель з Росією.

Щодо політики Польщі стосовно українського козацтва, то після завершення війни з Туреччиною у 1699 р. потреба у козацькому війську відпадає і тому польський сейм прийняв рішення про ліквідацію правобережного козацтва. Спроба силою реалізувати цей план призводить до повстання під проводом С. Палія (1702-1704 рр.) і тільки втручання Росії, а саме І. мазепи, призвело до розгрому повстанців.

Активне відновлення польсько-шляхетських порядків на Правобережжі, вимоги землевласників виконувати панщину та натуральні повинності, посилення національного та релігійного гніту, призводять до появи гайдамацького руху. Перші згадки про гайдамаків датуються 1714 р. цей рух охопив Волинь, Західне Поділля, Київщину, Брацлавщину і перетворився на форму національно-визвольної боротьби українського народу.

Таким чином, на Правобережжі на початку XVIII ст. було відновлення польсько-шляхетське панування. А посилення соціально-економічного, національно-релігійного гніту спричинило активізацію національно-визвольного руху – гайдамаччини. В подальшому це ускладнить ситуацію в Польщі і призведе до кризи та розподілу між Прусією, Росією та Австрією.

Лекція 10 УКРАЇНА в 2-пол. XVIII ст.

1 Останнє відновлення гетьманства. Кирило Розумовський. 2 Остаточна ліквідація автономії гетьманщини у 2 пол. XVIII ст. 3 Три поділи Польщі та їх наслідки для українських земель.

Останнє відновлення гетьманства. Кирило Розумовський
Зміна політики російського уряду щодо України настала після зведення на престол цариці Єлизавети (1741-1761). На формування її проукраїнських настроїв великий вплив справив Олексій Розумовський. Під час подорожі до Києва у 1744 р. цариця пройнялася симпатією до українців і тому прихильно поставилась до петиції старшини про вибори нового гетьмана. Протягом кількох наступних років у правлячих колах точилася то явна, то прихована боротьба навколо старшинських клопотань.

Лише у 1750 р. царський уряд, зважаючи на різні обставини, відновив гетьманство. Новим гетьманом України було призначено молодшого брата фаворита цариці Кирила Розумовського (1750-1764). У Глухові проведено формальне його обрання, яке викликало патріотичне піднесення й сподівання української громадськості на відродження автономії України. Ставши гетьманом, Розумовський тільки в липні 1751 р. прибув в Україну, зробив з глухівської та батуринської резиденцій мініатюрну копію петербурзького царського двору й приступив до управління Гетьманщиною.

Замість «Правління гетьманського уряду» вища влада перейшла до ради старшини на чолі з гетьманом. До її складу входили члени Генеральної військової канцелярії та Генерального військового суду. У роботі ради брали участь також полковники та представники полкової й сотенної адміністрацій. Загальнокозацькі ради вже не збиралися. Діставши у рангове володіння значні маєтності, Розумовський пороздавав старшині чимало сіл і навіть сотенних містечок. Водночас молодий гетьман ініціював царський указ 1752 р. про заборону будь-кому перетворювати українців на холопів. У 1760 р. він же видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого. Заборонялося заарештовувати українців, крім карних злочинців, без спеціального на те гетьманського дозволу. Царський уряд у 1754 р. заблокував спробу гетьмана призначати полковників на власний розсуд, взяв під невсипний нагляд фінансову політику, підтвердив заборону дипломатичних зовнішніх зносин з урядами зарубіжних країн і призначив до нього свого радника Григорія Теплова.

Протягом 1760- 1763 рр. гетьманське управління здійснило су-

дову реформу. Її суть полягала в поверненні до старої судової системи, що існувала до революції 1648 р. Територія Гетьманщини поділялась на 20 судових повітів. У кожному полку створювалися по два земські, два підкоморські суди й по одному гродському. Вищою судовою інстанцією ставав не російський монарх, а Генеральний військовий суд на чолі з двома суддями.

Таким чином, за гетьманування Розумовського було відновлено й удосконалено головні атрибути автономної Української держави. Але її дальший розвиток був неможливим в умовах централістських устремлінь Російської імперії.

Відновлення гетьманства спричинило неабиякий спротив правлячих кіл Росії. Хоч Розумовський і брав участь у дворцовому перевороті 1762 р. і зведенні на престол Катерини II, але конфлікт з фаворитом нової цариці Григорієм Орловим скінчився для нього відлученням від царського двору. Одночасно змінилося ставлення уряду до державного статусу України.

Повернувшись у 1763 р. до Глухова, Розумовський розпочав добиватися для України спадковості гетьманства, що гарантувало б їй даліше збереження державності, а Розумовським - фактично монархічну владу. Цей задум неминуче мав супроводжуватися в майбутньому виходом України зі складу Російської імперії. Плани Розумовського та його однодумців підтримало чимало старшин. Чолобитну про встановлення спадкового гетьманства для роду Розумовських підписали генеральний суддя Олександр Дублянський, підскарбій Василь Гудович, писар Василь Туманський та деякі інші, а також майже всі полковники (за винятком чернігівського), полкова й сотенна старшина. Плани гетьмана вище духовенство не підтримало. Царський представник при гетьмані Григорій Теплов надіслав у Петербург записку про різні непорядки в Україні й про те, що українці - це ті ж самі росіяни і їх необхідно взяти «під руку імператриці». Викликаного до Петербурга Розумовського змусили в жовтні 1764 р. подати прохання про відставку. Україна втрачала державність і перетворювалась на одну з окраїн Російської імперії. Але ідея автономії України не вмерла, вона продовжувала зберігатись у свідомості як простого народу, такі частини знаті. Більшість козацької старшини відступає від національної справи й переймається тільки економічними інтересами.

Остаточна ліквідація автономії гетьманщини у 2 пол. XVIII

ст. Ліквідація української державності на Гетьманщині мала тяжкі наслідки для внутрішнього устрою інших українських земель. Найшвидше їх відчула на собі Слобідська Україна, ця бліда копія Лівобережної України. Її національні особливості у вигляді козацького війська й полково-сотенного устрою зазнавали дедалі сильнішого централізаторського і русифікаторського тиску царських властей. Протягом 1763-1764 рр. власті перетворили Сумський, Охтирський, Харківський, Острогозький та Ізюмський полки на регулярні гусарські. Всі вони формувались на добровільних засадах і склалися переважно з колишніх козаків.

У 1765 р. царський уряд скасував полково-сотенний устрій Слобожанщини, а натомість створив Слобідсько-Українську губернію. У 1780 р. її реформовано у Харківське намісництво. Адміністративні реформи супроводжувалися наступом на культуру, мову й національні традиції українців, котрі становили більшість населення Слобожанщини.

Одночасно російський уряд вів наступ на самобутній державний устрій Запоріжжя. Козацька республіка не мала жодної перспективи не тільки для розвитку, а навіть для збереженості в складі монархічної держави, якою була Російська імперія. Демократичний устрій Січі становив смертельну небезпеку існуванню освіченого деспотизму і вже тим був приречений на знищення. Серед інших причин ліквідації Січі були також безпідставне побоювання російського уряду можливого союзу Козацької республіки з Кримським ханством, спрямованого проти Росії; небажання мати в себе під боком державне об'єднання, яке у відносинах з своїми південним і західним сусідами часто не дотримувалось офіційної загальнодержавної лінії; реальність небажаного унезалежнення Запоріжжя; недоцільність існування на шляху Росії до чорноморських портів державного утворення з власною митною системою; зазіхання на багатючі чорноземи Запоріжжя, його надра й тваринний світ; загроза перетворення Січі на ядро визвольного руху всього українського народу проти російського володарювання, як це сталося у XVII ст. з Польщею; зосередження на Запоріжжі втікачів з багатьох російських і українських місцевостей.

23 квітня 1775 р. придворна рада ухвалила рішення про ліквідацію Запорізької Січі. На початку червня регулярні війська під командуванням генерал-аншефа Петра Текелі вступили на Запоріжжя й почали просуватися до Січі. Ні в кого з козаків це не викликало ніякої підозри. Ніхто не міг збагнути, що після шестирічної спільної

боротьби проти турок і татар вірні російському урядові війська йдуть нищити Січ. 4 червня вони непомітно зняли вартових, увійшли в передмістя Січі, захопили артилерію, козацький флот і оточили січову фортецю. Старшинська рада за участю духовенства вирішила не починати кровопролитного бою і капітулювати, хоч багато козаків з цим не погоджувалися. Після зачитання указу Катерини II про скасування Січі двотисячний гарнізон склав зброю. Нападники зруйнували курені, пушкарню, корабельні верфі, різні майстерні, вивезли артилерію, боєприпаси, різні цінності, січові регалії та архів. Інші війська також без бою захопили паланкові центри.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Найбільшого покарання зазнали кошовий отаман Калнишевський, суддя Павло Головатий і писар Івав Глоба. Першого заслано до Соловеського, другого - Тобольського і третього - Туруханського монастирів, звідки вони вже не повернулися. Майже замуrowаний у монастирській келії Калнишевський дожив до 113 літ і помер у 1803 р.

Січ зникла, та січове товариство вижило. Незначна частина запорожців залишилася на місці або повідходила на Правобережжя, Лівобережжя й Слобожанщину. Чимало січовиків повтікало на очаківську територію, підвладну турецькому султанові. Зосередження козацтва в Причорномор'ї не на жарт стурбувало російський уряд. У зв'язку із загостренням російсько-турецьких відносин він наказав новоросійському губернаторові перетягти втікачів на свій бік і створити з них військо. У 1788 р. із запорізьких козаків було сформовано так зване Військо вірних козаків, згодом перейменоване у Чорноморське козацьке військо. У ньому зберігалися давні запорізькі порядки: виборність старшини, поділ на курені, ради, клейноди, печатка. З дозволу властей козаки обрали кошовим отаманом Сидора Білого, а військовим писарем Антона Головатого. Частина запорожців відійшла у гирло Дунаю й там заснувала Задунайську Січ. Її внутрішній устрій копіював устрій Запорізької Січі.

Скасування гетьманства не означало повної ліквідації атрибутів української державності. Ще зберігалися нижчі органи влади, адміністративний поділ, військо, фінансова й судова системи тощо. Царський уряд розпочав широкомасштабний наступ на ці залишки Гетьманщини. У 1764 р. верховним органом влади замість гетьмана і Генеральної військової канцелярії стала Друга Малоросійська колегія з чотирьох російських чиновників і чотирьох колишніх генеральних старшин. Її очолив президент Петро Рум'янцев. Основне завдання ко-

легії полягало в уніфікації місцевих органів влади й порядків із загальноросійськими та збільшенні збирань у царську казну.

Малоросійська колегія не являла собою окремої форми управління Україною, а входила до складу владних структур, очолюваних малоросійським генерал-губернатором і президентом колегії. Вже в перші роки свого існування вона непомітно поглинула Генеральну військову канцелярію, підпорядкувала інші центральні органи Гетьманщини своїм департаментам, прибрала до рук систему комісій, що входили раніше до складу Генеральної військової канцелярії. Діяльність цих установ постійно прилаштовувалася до аналогічних їм форм російських установ, велася уніфікація діловодства. Новостворені департаменти були поставлені під контроль прокурора колегії. Протягом 1766- 1767 рр. колегія перейшла на російську геральдику з двоголовим орлом.

Щоб не втратити контроль над українським судочинством, колегія перетворила Генеральний військовий суд на свій департамент. Те ж саме відбулося з Канцелярією малоросійського скарбу та Генеральною лічильною комісією. Це дозволило колегії встановити пильний нагляд за фінансами Лівобережжя.

Зазнало суттєвих змін управління козацьким військом. Військово-оперативне керівництво ним взяв на себе Рум'янцев, а нагляд за станом боєготовності перебрала воєнна експедиція колегії. Канцелярія генеральної артилерії втратила право розпоряджатися виробництвом пороху.

Місцеві адміністративні та судові установи щомісяця мали подавати відомості про вирішені й невирішені справи. Таким чином було покладено край тяганині при розгляді багатьох справ.

Значну увагу приділила колегія чиновництву. З цією метою вона в 1765- 1769 рр. провела ревізію належності «вільних» і рангових маєтків. Запроваджувався контроль за наданням посад і звань, президент зрівняв місцеве чиновництво із столичним у платні. З 1768 р. канцеляристи переводились у службових справах під дію російського військового статуту. Були зроблені певні поступки козацькій старшині. Їй масово почали надавати звання згідно з «Табелем про ранги».

Чимало корисного зробила колегія для врегулювання відносин між українським населенням і військовим командуванням. Вона намагалася не допускати зловживань з боку чинів при реквізиції худоби, зерна, фуражу та інших речей для потреб війська, налагодила

відшкодування за них. Невизначені натуральні податки замінили «рубльовим збором». Разом з тим козаки позбавлялися податкового імунітету, далі обмежувалася особиста свобода селянства.

У боротьбі з прогресивними силами країни уряд Росії здобув перемогу й продовжив наступ насамперед на національні особливості окраїнних земель. У 1781 р. запроваджено поділ Лівобережної України на три намісництва - Новгород-Сіверське, Чернігівське й Київське. Намісництва ділилися на повіти. Полково-адміністративний устрій перестав існувати. У 1783 р. замість козацьких полків утворено 10 кавалерійських регулярних полків, пізніше перейменованих у карабінерські. Україна втратила свої збройні сили, одну з головних ознак національної держави, і була зведена до стану звичайної окраїни Російсько імперії. Залишилися тільки пам'ять та незначні відмінності між різними станами й соціальними групами населення.

Три поділи Польщі та їх наслідки для українських земель. Російський уряд посилював свій вплив і на інші українські регіони. Щоправда, за участь союзників у війнах з Туреччиною він розплачувався українськими територіями. Катерина II не заперечувала, коли під час російсько-турецької війни 1768- 1774 рр. австрійські війська захопили територію Північної Буковини, крім Хотинського району. До складу Австрійської монархії потрапило й Закарпаття. У результаті першого поділу Польщі в 1772 р. Пруссією, Австрією та Росією до Австрії відійшла також Галичина. При сприянні Росії західноукраїнські землі були відірвані від материнського ядра й опинилися під владою Австрії.

Нейтралізуючи таким чином сильного противника, російський уряд активізував експансію на Правобережну Україну. Цьому до певної міри сприяла й політика польського уряду на правобережних українських землях. Нещадним визиском кріпаків польська шляхта поставила місцеву людину на межу фізичного виживання. Проголосивши католицьку церкву панівною на всій території Речі Посполитої, польський сейм у 1768 р. поставив у нерівне становище православну конфесію. Почалися переслідування православного духовенства, обмеження прав православних панів, відмінявся змішаний суд. Посилилося покатоличення українських дітей у школах. Навчання велося виключно польською та латинською мовами, учням прищеплювалася зневага до української мови, культури, побуту й звичаїв.

Вихід з такого становища частина громадськості вбачала в при-

еднанні Правобережної України до православної Росії. З таким проханням вона неодноразово зверталася до російського уряду. Спираючись на рішення «Вічного миру» 1686 р. про визнання Росії гарантом православного віросповідання в Речі Посполитій, російський уряд у 1768 р. добився відкриття на Правобережжі та в Білорусії православної єпархії. Однак в умовах війни з Туреччиною Росія не могла більш активно втручатись у внутрішні справи Речі Посполитої.

Серйозне занепокоєння цариці Катерини II викликало прийняття польським сеймом у травні 1791 р. Конституції Польщі, яка багато в чому перегукувалася з ідеями Французької буржуазної революції 1789 р. Змиритися зі зміною державного устрою Польщі російський уряд не збирався. Тим більше, що противники нової Конституції з числа магнатів і шляхти зверталися до нього по допомогу. 3 липня 1791 р. Росія почала підготовку до силового втручання у справи Польщі, координуючи її при цьому з Пруссією, зацікавленою у черговому відторгненні нових польських земель.

На початку травня 1792 р. російська армія двома колонами почала наступ на Правобережну Україну. Основне 64-тисячне військо наступало через Могилів і Сороки, а допоміжне - через Ольвіополь і Васильків. Для підтримки своїх дій царський уряд ініціював проголошення в Торговиці (сучасна Кіровоградщина) 14 травня 1792 р. конфедерації противників прогресивного реформування державного устрою Речі Посполитої. Рухаючись за царськими військами, «торговичани» ліквідовували запроваджені Чотирирічним сеймом установи й встановлювали свої тимчасові органи влади. Почалися виступи селян проти польських поміщиків. Польські війська не чинили опору й відходили на захід. Місцеве населення вбачало в російських військах визволителів від панського ярма і радо вітало їх. До кінця травня Правобережна Україна й частина Волині були зайняті російськими військами.

Після приєднання до Торговицької конфедерації короля Станіслава Августа Понятовського в умовах терору відбулися нові вибори до сейму. Він скасував демократичні реформи свого попередника й відновив владу магнатської олігархії. При підтримці «торговичан» Росія і Пруссія 12 січня 1793 р. підписали конвенцію про другий поділ Польщі. До Російської держави відходила Правобережна Україна, про що обивателів повідомив царський маніфест від 27 березня 1793 р.

Проти розчленування Польщі й за відновлення прогресивних

реформ виступила частина патріотично настроєних польських офіцерів і шляхти на чолі з Тадеушем Костюшком. 24 березня 1794 р. він проголосив початок повстання. Повстанці здобули перемогу над російськими частинами під Раславицями, але протистояти всій російській армії не змогли. Регулярні війська завдали поразки повстанцям під Мацейовичами і зайняли Вільно та Варшаву. Колись могутня й величезна Річ Посполита перестала існувати. Росія і Австрія підписали нову угоду про третій поділ Польщі. В 1795 р. до неї приєдналась і Пруссія. До Росії відійшли Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва й Курляндія. Так на кінець XVIII ст. українські землі були поділені між Австрією і Росією. Почався новий етап у житті українського народу.

Лекція 11

УКРАЇНА У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

в 1 пол. XIX ст.

1 Політичне та соціально-економічне становище в Україні у 1 половині XIX ст. 2. Суспільно-політичний рух в Україні у 1 половині XIX ст.

1 Політичне та соціально-економічне становище в Україні у 1 половині XIX ст. В результаті антиукраїнської політики правлячих кіл Росії в кінці XVIII ст. було остаточно впроваджено та зміцнено царську владу на Лівобережжі та Слобожанщині. На початку XIX ст. Малоросійська губернія стала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Чернігівською і Полтавською. Південна Україна і Крим увійшли до складу Російської губернії, яку в 1802 р. поділено на три губернії: Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Після приєднання у 1812 р. Бессарабії було створено Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з Херсонською, Катеринославською і Таврійською губерніями та Бессарабською областю. В лютому 1832 р., після придушення польського повстання 1830-1831 рр., царський уряд створив Київське генерал-губернаторство, до складу якого входили Київська, Подільська і Волинська губернії. На чолі генерал-губернаторств стояли генерал-губернатори, які користувалися майже необмеженою владою і, спи-

раючись на військову силу, проводили в життя гнобительську політику царату. Скасування Магдебурзького права у 1831 р. та «Литовського Статуту» 1840 р. поклало край неросійському судочинству, а також виборам урядовців та місцевій автономії на Україні. Практично перестала вживатися навіть назва «Україна». Лівобережжя називали Малоросією, Правобережжя - Південно-Західним краєм, а Південну Україну - Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини, все більше поширювалась «малоросійська ментальність». Царський уряд розглядав Україну як органічну частину Російської імперії.

Самодержавство керувалося у своїй національній політиці загальним принципом багатонаціональних держав – встановлення матеріальної і духовної зверхності панівної нації над підкореною. Ідеї панрусизму в державній політиці почали визрівати ще за часів Катерини II. Державні діячі наступних часів насаджували ідею абсолютного російського народного духу в усій імперії. Практично втілювалася у життя так звана теорія офіційної народності С. С. Уварова, заснована на тріаді «православ'я, самодержавство і народність», яка стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царату щодо розвитку української культури.

Навчання у школах Лівобережжя і Слобожанщини здійснювалося російською мовою. Русифікаторська політика, особливо в галузі освіти, посилилася після придушення польського визвольного повстання 1830 р. Вона проводилася з метою обмеження впливу польського дворянства на Правобережній Україні.

Царат всіляко зміцнював на Україні самодержавно-кріпосницький лад. Спираючись на російських поміщиків, яким були роздані на Україні великі землі, він охороняв також станові привілеї українських і польських поміщиків. Царський уряд ще в кінці XVIII ст. поширив кріпосні порядки і на Південь України. У 1796 р. селяни Південної України, Криму і деяких інших районів були позбавлені права переходу, чим були остаточно закріпачені.

У той час селяни України поділялись на ряд груп, які різнилися між собою ступенем особистої залежності, розміром і характером повинностей, розміром наділу тощо. Основними групами в дореформений період були поміщицькі та державні селяни. Чималу групу становили козаки і селяни, перетворені у військових поселенців. На кінець 50-х років XVIII ст. у володінні поміщиків перебувало 5,4 млн. селян-кріпаків, що становило близько 40 відсотків населення Украї-

ни, яка входила до складу Російської імперії. Панщина, яка охоплювала на Україні майже 99 відсотків загальної кількості поміщицьких селян, становила три дні на тиждень, але уряд не контролював дії поміщиків, і вони збільшували тривалість селянських робіт та розмір податків, як хотіли. Поміщики самі здавали зубожілих селян вербувальникам на промислові підприємства і плантації цукрових буряків, одержуючи за це гроші. Система ведення сільського господарства в цілому була відсталою, екстенсивною. Лише частина поміщиків, особливо на Півдні, намагаючись запровадити у своїх маєтках поліпшені способи обробітку землі, застосовували машини і новітній сільськогосподарський інвентар. Це насамперед стосувалось маєтків, де сіяли цукрові буряки. З кінця 30-х років XIX ст. під посіви цієї культури відводились значні ділянки у поміщицьких господарствах Правобережної і Лівобережної України. Площа цукрових плантацій у 1860 р. досягла на Правобережжі 33 тис., а на Лівобережжі - 10,7 тис. десятин. Водночас поміщицькі господарства збільшували посіви технічних культур, які також значною мірою йшли на внутрішній та зовнішній ринок. У Полтавській та Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі і тютюн, а в Катеринославській та Херсонській - льон. Поміщицькі господарства збільшували продаж і виробництво хліба, особливо пшениці. Найбільш інтенсивно починаючи з 30-х років торгове зернове господарство розвивалось на Півдні, в новоросійських губерніях - Херсонській, Катеринославській, Таврійській. За ними йшли правобережні губернії-Київська, Волинська, Подільська.

Поряд з товарним землеробством поміщики розвивали й торговельваринництво. Розводили дедалі більшу кількість коней, великої рогатої худоби, овець, зокрема тонкорунних. Найширше тонкорунне вівчарство розвивалось на Півдні, в Новоросії та Криму. Українська вовна забезпечувала місцеві та російські фабрики і великими транспортними надходила на Захід.

Один з найважливіших показників розкладу феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичних відносин у першій половині XIX ст. - дальший розвиток промисловості. Настав початковий етап промислового перевороту. Засновувались машинобудівні заводи, що постачали промисловості і сільському господарству машини, робочі механізми, удосконалені знаряддя, а також парові двигуни. В 1825 р. налічувалось близько 650 промислових підприємств (без винокурень), а в 1860 р.- вже близько 2330, або більш як у 3,5 раза.

Водночас зменшувалось число вотчинно-кріпосницьких підприємств. Проте в дореформений період поміщики зберігали панівне становище в таких найпоширеніших галузях промисловості, як горілчана і цукрова. У 1860 р. на Україні налічувалося близько 20 суконних фабрик капіталістичного типу. На початку ХІХ ст. потужність невеликих копалень у Донбасі, на яких застосовувалась праця державних та поміщицьких селян, була дуже незначна. Вони давали лише кілька десятків тисяч пудів вугілля на рік. До 1860 р. видобуток вугілля тут набрав уже промислового характеру і становив 6 млн. пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в імперії.

Разом із зростанням промисловості зароджувалося робітництво. З кінця ХVІІІ ст. до 1861 р. кількість промислових робітників (без робітників гуралень) на Україні зросла з 10 до 115 тис. Крім того, близько 25 тис. робітників працювало в ремісничих майстернях та майже 70 тис. - на водному транспорті. Неухильно збільшувалась кількість вільнонайманих робітників, частка яких у 1861 р. становила 54 відсотки.

Розвиток промисловості та сільського господарства зумовив далі поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів Росії, в тому числі й України. А це, в свою чергу, сприяло дальшому розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Реалізація і купівля товарів здійснювались через мережу ярмарків та базарів, яких наприкінці 50-х років на Україні налічувалося 12 тис. (з них 1786 великих і середніх).

Важливу роль у ярмарковій торгівлі відігравали купці, чисельність яких протягом 1816-1859 рр. збільшилася з 18,2 тис. до 104 тис. Зросли суми зосереджених у їхніх руках капіталів. Купецтво України за своїм національним складом було неоднорідне, більшість становили росіяни. Поряд з ними виростили українські капіталісти, серед них брати Яхненки і зять одного з них - Симиренко. У середині ХІХ ст. купці-капіталісти вже володіли понад 90 відсотками заводів. Але все ж таки економічний розвиток України в порівнянні з Росією йшов повільніше. Причиною цього була колоніальна політика царського уряду, який вважав Україну ринком збуту для російської промисловості й не допускав вільного розвитку її продуктивних сил.

У процесі розкладу феодально-кріпосницької системи, зміцнення капіталістичного укладу загострювались соціальні суперечності, посилювалась антикріпосницька боротьба. Поширеними фор-

мами селянського протесту були скарги цареві й повітовим, губернським та центральним урядовим установам, відмова сплачувати оброк, відбувати панщину та інші повинності, непокоря поміщикам і царським властям, підпали поміщицьких маєтків, розправа над поміщиками, управляючими та прикажчиками, втечі в Новоросійський край, на Дон, у Таврію. Зафіксовано відкриті масові виступи проти гнобителів. За неповними даними, протягом 1797-1825 рр. на Україні відбулося 103 виступи кріпаків.

Особливо гострого характеру набув селянський антипоміщицький рух у першій третині XIX ст. на Поділлі, що захопив і деякі повіти Волині та Київщини. Рух очолив Устим Кармелюк, в якому широкі селянські маси вбачали свого захисника. Антикріпосницький рух селян під керівництвом Кармелюка тривав майже чверть століття. Мужній народний месник загинув уніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. його підло вбив із засідки шляхтич. Аж до 1840 р. судові інстанції ухвалювали суворі вирoki повстанцям.

Посилення феодально-кріпосницького гноблення в 40-х роках викликало нову хвилю селянських виступів. Особливо широкого розмаху набрали вони на Правобережній Україні у зв'язку з проведенням інвентарної реформи 1847-1848 рр., яка в цілому була заходом, спрямованим на зміцнення феодально-кріпосницьких відносин.

Кримська війна 1853-1856 рр., наочно показавши гнилість і безсилля кріпосницької Росії, зумовила значне погіршення становища народних мас усієї держави і, зокрема, України. Внаслідок цього протягом 50-х років швидко зростало невдоволення українського селянства. Збільшувалась кількість селянських виступів. Одним з наймасовіших селянських рухів цього часу був виступ кріпаків 1855 р., що охопив 16 губерній, як російських, так і українських.

Центром антикріпосницького руху стала Київщина, де жило майже 10 відсотків кріпосних поміщицьких селян, переважало велике поміщицьке землеволодіння. Почавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, рух у «вільні козаки» в березні - квітні охопив 8 з 12 повітів Київської губернії (усього. понад 500 сіл). Подекуди селяни вступали в сутички з царськими військами. За неповними даними, в ході сутичок було вбито 39 і поранено 63 учасників антикріпосницьких виступів.

Важливим етапом селянського руху у дореформений період був так званий похід у Таврію «за волею». Він розпочався у квітні 1856 р., тобто після закінчення кримської війни. Серед селян поширилися

чутки, нібито царський уряд закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів, а переселенцям-кріпакам надасть значну допомогу, встановить високу платню, а головне вони стануть вільними. Наймасовішим цей рух був на Катеринославщині. У Таврію «за волю» йшли селяни також з інших губерній - Херсонської, Полтавської, Чернігівської. Щоб припинити міграцію селян у Крим, царський уряд кинув значні військові та поліцейські сили. За офіційними даними, в Катеринославській і Херсонській губерніях відбулося шість кривавих сутичок, під час яких було вбито п'ять і поранено 50 чоловік.

На першу половину XIX ст. припадає цілий ряд робітничих виступів, більшість з яких зливалися із селянським рухом. Найбільш відоме заворушення цього періоду - виступи робітників-кріпаків Писарівської суконної мануфактури на Харківщині в 1817 р., робітників казенного Луганського заводу в 1818 і 1820 роках, робітників-кріпаків Машинської суконної мануфактури графа Уварові на Чернігівщині в 1823 р. Значним розмахом і гостротою відзначалося так зване холерне повстання у червні 1830 р. у Севастополі. Всі ці виступи робітників, хоч і були стихійними, слабо організованими, мали певне позитивне значення. Вони разом із селянським рухом, що рік у рік зростав, завдавали відчутних ударів феодально-кріпосницькому ладові, розхитували його основи, прискорювали неминуче падіння кріпосного права.

Суспільно-політичний рух в Україні у 1 половині XIX ст.
Увесь економічний, політичний та культурний розвиток України зумовив суспільно-політичний рух першої половини XIX ст. Загальне народне піднесення в країні викликали Велика французька революція та Вітчизняна війна 1812 р. Ожили надії передової частини українського суспільства на реформи внутрішнього ладу країни.

Активними прихильниками радикальної реформації суспільства стали відомі громадські й культурні діячі В. В. Капніст, В. Н. Каразін, Г. С. Винський, О. О. Поліцин, В. В. Пассек, І. С. Орлай, І. П. Котляревський та інші. Серед української інтелігенції поширювався видатний документ французьких революціонерів «Декларація прав людини і громадянина», твори О. М. Радіщева «Вольність» і «Подорож з Петербурга в Москву». Саме тоді В. В. Капніст в «Оді на рабство» і в драмі «Ябеда» сміливо виступив проти антинародної феодально-кріпосницької системи. Гуманістичні ідеї українських просвітителів

підтримало нове покоління патріотів.

Під впливом Західної Європи на Україні поширилось масонство. Найбільша масонська ложа заснувалась у Полтаві під назвою «Любов до істини». Членом її був видатний український письменник І. П. Котляревський. Інший учасник цієї ложі громадський діяч, історик В. Лукашевич намагався утворити «Малоросійське товариство» з метою боротьби за політичну незалежність України. Водночас у Києві виникла ложа «З'єднаних слов'ян», до якої належали здебільшого польські поміщики та російська інтелігенція. Вони виступали за встановлення приятних відносин між українським та польським народами. Менші провінційні ложі діяли в Житомирі, Кременці, Рафалівці на Волині.

Невдоволення передової частини офіцерів-дворян самодержавно-кріпосницьким режимом та їхні волелюбні прагнення виявлялися у створенні таємних політичних товариств, які ставили за мету змінити існуючий лад. Найбільш активними з них були організації декабристів. Наприклад на Україні, в Тульчині, існувала філія московського «Союзу благоденства». Близько до цієї декабристської організації був І. Котляревський. Після ліквідації «Союзу благоденства» у січні 1821 р. більшість його членів не припинили своєї діяльності. У березні 1821 р. Тульчинська управа ухвалила рішення про створення нової організації, яка була названа Південним товариством. Остаточ-но воно оформилось у січні 1822 р. на з'їзді в Києві.

Тульчинською управою, як і всією організацією, керував здібний організатор й освічений полковник, учасник Вітчизняної війни 1812 року дворянин П. Пестель. Товариство мало свої філії у Кам'янці та Василькові на Київщині. У вересні 1825 р. до нього приєдналось „Товариство об'єднаних слов'ян”. Воно виникло у 1823 р. в Новограді-Волинському і об'єднувало 50 офіцерів, вихідців здебільшого з дрібних або навіть збіднілих дворянських сімей. Була серед них офіцерська молодь українського походження. Головна мета товариства - звільнення усіх слов'янських народів від монархічних режимів, знищення національної ворожнечі, що існувала між деякими з них, та об'єднання усіх земель у федеративний союз. Названі організації вимагали повалення абсолютизму і створення республіки. Вони домагалися ліквідації кріпацтва, яке вважали «справою ганебною, противною людству», рівних прав для всіх, повної свободи господарського розвитку. Однак декабристські організації не надавали належного значення національному питанню. Теоретик декабристського руху П. Пестель у своїй «Руській правді» виступив як прихиль-

ник централізації, засуджуючи федералізм, а населення України вважав «істинними росіянами». Члени „Товариства об'єднаних слов'ян”, хоч і говорили про федерацію слов'янських демократичних республік, та не згадували ні про українців, ні про білорусів.

Відоме повстання декабристів, що відбулося 14 грудня 1825 р. в Петербурзі, закінчилось невдачею. Дізнавшись про це, керівники Васильківської управи підняли на повстання Чернігівський полк, що розташовувався під Києвом. Проте здійснити свій план повсталим не вдалося. Їх не підтримали інші полки, Тульчинська та Кам'янська управи Південного товариства. Повстання було придушене, а над його учасниками царський уряд вчинив жорстоку розправу, Чернігівський полк розформували, а солдат відправили на Кавказ для участі у військових діях проти горців.

Однак революційні ідеї декабристів жили у справах нового покоління борців проти самодержавства і кріпосництва. Важливими осередками суспільно-політичного руху на Україні в другій чверті XIX ст. були навчальні заклади, насамперед Харківський та Київський університети. Під впливом повстання декабристів на початку 1826 р. в Харківському університеті виник таємний політичний гурток, до складу якого входило близько 20 студентів, службовців, офіцерів. Гуртківці читали і поширювали революційні твори, в яких містився заклик до повалення царського деспотизму, самі писали антикріпосницькі вірші та памфлети. Їх пропагандистська діяльність поширювалась на Харківську, Київську, Чернігівську та інші губернії. На початку 1827 р. царські власті викрили і розгромили харківський гурток. Однак і після цього пропаганда визвольних ідей у Харкові не припинялась. Вільнодумство було поширене серед професорів та студентів Ніжинської гімназії, заснованої в 1820 р. Гурток прогресивних професорів протягом 1827-1830 рр. вів боротьбу проти професорів-реакціонерів. Прогресивних професорів підтримувала значна група передових гімназистів, зокрема М. В. Гоголь, М. Я. Прокопович, Г. І. Висоцький та ін. Царський уряд від жандармів дізнався про поширення вільнодумства у Ніжинській гімназії. За наказом Миколи I професори-вільнодумці в 1830 р. були позбавлені посад і відправлені під нагляд поліції.

Активізації діяльності прогресивних сил, дальшому розвитку суспільно-політичного руху на Україні сприяло польське повстання 1830-1831 рр. Воно викликало сильний рух за відновлення українського козацького війська. Цьому сприяв і «малоросійський» генерал-

губернатор князь Репнін-Волконський, який подав цареві Миколі І доповідь з цього питання.

Однак колонізаторська політика російського царату не змогла вбити живу душу українського народу - його національну свідомість. Свідоме українство з жалем згадувало колишню козацьку славу, автономію Гетьманщини, нарікала на відібрання російським самодержавством колишніх прав і свобод. Деякі сміливці шукали шляхів виходу з цього підневільного становища.

Внаслідок становлення української національної інтелігенції на Україні, як і в усій Східній Європі, починається відродження національної свідомості. Зацікавлення української інтелігенції наприкінці XVIII - на початку XIX ст. національною історією, етнографією та фольклором сприяло усвідомленню спільності своїх соціально-економічних, політичних і культурних інтересів. Чималу роль у цьому відіграло формування нової української літератури з чіткими рисами національної своєрідності. Важливою подією стала публікація у 1798 р. «Енеїди» І. Котляревського, написаної народною українською мовою. У цьому творі поет з великим замилюванням описав тогочасну Україну, її минувщину, відобразив життя українського народу, особливо простого селянства. Велике значення для пробудження національної свідомості мали художні твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, наукові праці професорів Київського та Харківського університетів Михайла Максимовича та Ізмаїла Срезневського.

У 40-х роках XIX ст. на боротьбу проти існуючого ладу стають нові сили не лише дворянської, а й різночинної інтелігенції. Виникають таємні політичні організації, члени яких прагнули не тільки звільнення селян від кріпацтва, а й національної свободи України. Першою такою організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, засноване у січні 1846 р. в Києві. Воно увібрало в себе цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Тут були історик Микола Костомаров, тоді професор Київського університету, талановитий письменник і громадський діяч Пантелеймон Куліш, професор Микола Гулак, видатні етнографи Опанас Маркович і Василь Білозерський, який пізніше відіграв помітну роль в українському громадському житті, й цілий ряд інших. Усього кількість кирило-мефодіївців, як свідчить у своїх спогадах член товариства Д. П. Пильчиков, становила майже 100 братчиків. Окрасою товариства був геніальний поет Тарас Шевченко.

Виданий у 1840 р. в Петербурзі перший збірник його поезій «Кобзар» відразу здобув Шевченку широку літературну славу й мав вплив на пробудження української національної свідомості.

Соціальний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних гуртків першої половини XIX ст. Члени Кирило-Мефодіївського товариства виробили програмні документи «Статут і правила товариства», написані В. М. Білозерським з урахуванням думок інших братчиків, «Закон Божий (Книга буття українського народу)», основним автором якої був М. І. Костомаров, та установчу «Записку», складену В. М. Білозерським. Усі кирило-мефодіївці визнавали за необхідне ліквідувати в Росії кріпосне право, виступали за національне визволення України, за дружні взаємовідносини між народами, в першу чергу слов'янськими. Проте у них не було єдиної точки зору на шляхи проведення в життя цих вимог. Ліберали проголошували мирний шлях, Т. Шевченко та його однодумці стояли за соціальну революцію. Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго, воно не встигло вийти з підготовчої стадії і розгорнути практичну роботу. Уже на початку 1847 р. члени його були заарештовані, вивезені до Петербурга й там дуже суворо покарані. Тільки через десять років після смерті царя Миколи I, який особисто затвердив судові вироки, члени братства змогли повернутися до літературної і господарської діяльності. Але ідейне значення братства було величезне. Його ідеї та програма надовго визначали головні напрями українського національного відродження.

Лекція 12

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в 1 пол. XIX ст.

1. Соціально-економічний та політичний розвиток західноукраїнських земель у 1 половині XIX ст. 2. Революція 1848 – 1849 рр. в Австрії та її наслідки для західноукраїнських земель.

Соціально-економічний та політичний розвиток західноукраїнських земель у 1 половині XIX ст. Як відомо, наприкінці XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл України.

Внаслідок першого поділу Польщі 1772 р. Галичина увійшла до складу Австрійської монархії. У 1774 р. імперія Габсбургів загарбала північну частину Молдавського господарства з містами Чернівці, Серет і Сучава, мотивуючи це тим, що цей край колись належав до Галицького князівства. Насправді це було колишнє «Пониззя», яке лише в XIV ст. опинилося під владою молдавських господарів. Північну частину нового краю, названого Буковиною, заселяли українці. Певний час Буковиною управляла військова влада, а в 1786 р. її приєднано до Галичини, разом з якою вона перебувала до 1849 р., а потім була перетворена в окрему провінцію. В кінці ХУІІІ ст., ще раніше, ніж Галичина та Буковина, під владу Габсбургів потрапило Закарпаття, яке протягом багатьох віків не жило спільним політичним життям з рештою українських земель.

Західноукраїнські землі площею понад 60 тис. км² і з населенням 2,5 млн. чоловік, у тому числі 2 млн. українців, стали колонією Австрійської монархії. Крім немилосердного визиску з боку феодально-абсолютистської держави, політики онімечення, в Галичині тривав початий ще значно раніше процес 'Полонізації, на Закарпатті - мадяризації, а на Буковині - румунізації українського населення. Подвійний, а то й потрійний національний і соціальний гніт, багатовікова розєднаність стали серйозним гальмом не лише економічного, а й духовного поступу українців.

Східна Галичина разом з частиною польських земель входила до складу «королівства Галіції та Лодомерії» з центром у Львові.

В адміністративному відношенні край поділявся на 19 округ. До складу Східної Галичини входили Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станіславська, Стрийська, Самбірська округи та частина Сяноцької і Перемишльської. На чолі Галичини стояв губернатор, щопризначався Віднем. Згідно з переписом 1843 р., в Галичині і Буковині налічувалось 4980208 чол., у тому числі 2300 тис. українців, 2146640 поляків, 130 тис. німців.

Перша половина ХІХ ст. стала для Західної України остаточно етапом розкладу панщинно-кріпосницької системи господарства. Галичина, Буковина, Закарпаття являли собою найвідсталіші австрійські провінції. Їх промисловість продовжувала залишатися на мануфактурній стадії. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише у 1843 р. На західноукраїнських землях розвивалися винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфорово-фаянсова, цукрова,

лісова, добувна (сіль, нафта, залізна руда, кам'яне вугілля) галузі промисловості, виробництво грубого сукна. Та панівне становище займало ремісництво.

Кріпосництво заважало розвитку не тільки промисловості, а й сільського господарства, яке відіграло головну роль в економіці Західної України. Позаекономічний примус і насильство перестали діяти як економічний чинник розвитку панщинного господарства і тільки загострювали суперечності цієї системи виробництва.

Розмір земельного наділу залежав від функцій, що їх виконувало селянське господарство в панському маєтку. Селянство поділялось на повнонадільних, загородників, огородників, халупників, тяглових, піших. Вони змушені були виконувати панщину, сплачувати чинші. Тягарем на плечі селянина лягла додаткова панщина (праця влітку, шарварки), право пропінації (примушування брати за гроші або за відробіток панську горілку), монополія на млини, військова служба. Вартість лише повинностей, що облікувалися, становила 84,7 відсотка річного доходу селянських господарств. Слід зазначити, що велике феодальне землеволодіння було панівним на Закарпатті та в Галичині.

Незважаючи на ряд аграрних реформ, проведених австрійським урядом, посилювалась антифеодальна боротьба. Вона здійснювалась у різних формах: скарги, втечі, підпали, розправи, відмова від сплати податків, невиконання розпоряджень адміністрації маєтків. Своєрідною формою протесту був рух опришків, що поширився на Прикарпатті (Коломийська, Станіславська, Стрийська округи). Десятки і сотні селян Прикарпаття озброювались і втікали у важкодоступні райони Карпат, стаючи на шлях збройної боротьби. Опришки нападали на панські і державні маєтки, забирали або нищили майно, руйнували панські двори, розправлялися з феодалами та адміністрацією. Постійною і найбільш масовою формою антифеодальної боротьби була відмова широких мас селянства від виконання феодальних повинностей. Селяни ухилялись від панщини, виходили на роботу пізно, погано працювали, не здавали своєчасно данини, чиншів, не виконували додаткових робіт.

Найбільше селянських виступів відбулося протягом 1815-1825 рр. у Галичині. Вони охопили багато сіл Комарнівщини (1819-1822 рр.), Сколівщини (1824-1826 рр.). 1822-й рік ознаменований посиленням прагнення селянства ряду округів переселитися на Буковину. Наймасовішим стало заворушення селян 39 громад на Чортківщині, яке

відбулося влітку 1838 р. Відкрита відмова селян від виконання панщини, більшої, ніж один день на тиждень, мала місце в 39 селах Галичини. Тут селяни діяли більш організовано і рішуче.

Яскравою сторінкою в історії українського народу стало повстання в Північній Буковині під керівництвом Лук'яна Кобилиці. Кульмінаційним пунктом селянського руху напередодні революції 1848-1849 рр. були антифеодальні виступи 1846-1848 рр. У Східній Галичині. Селяни Східної Галичини піднялись майже одночасно із Західною Галичиною. Весною 1846 р. боротьба охопила весь край. Це був удар, після якого феодально-кріпосницька система вже не могла оправитися. Повстання було придушене, проте воно стало однією з вирішальних передумов скасування панщини не лише в Галичині, а й в усій Австрії.

Складні соціальні, економічні, національні умови розвитку західноукраїнських земель поставили під загрозу існування самого українського народу. Полонізація досягла тут величезних розмірів: не тільки шляхта, а й духівництво та міщанство переймали польські звичаї та мову. У кінці XVIII ст. українську націю в Галичині творив виключно селянин, принижений, затурканий, який не усвідомлював своїх ні людських, ні національних прав.

Реформи, що здійснювались австрійським урядом, хоч і проводились бюрократичним способом і не доводились до кінця, піднесли дух українського народу. Серед духівництва, єдиної соціальної групи, що мала право на вищу освіту, з'являються люди, які відкрито виступають на захист національних інтересів українців. Серед них особливо виділився перемишльський канонік Іван Могильницький. У праці «Відомість о руськім язичі» він аргументовано довів, що українська мова є окремою реально існуючою східнослов'янською мовою. Іван Могильницький у 1816 р. очолив релігійне товариство, яке займалося освітньою діяльністю, видавало українською мовою релігійну літературу. Засновник цього товариства - активний борець за українське шкільництво галицький митрополит Михайло Левицький. Він звернувся до галицького губернатора з проханням ввести у школах викладання українською мовою. Губернатор відкинув цю пропозицію, а на митрополита пішли звинувачення і до Відня, і до Рима, начебто він сіє розбрат між народами заради москвофільства, бо українська мова «є породою московської».

Та справжнє українське національне відродження в Галичині почалося в 30-х роках XIX ст. під впливом ідей романтизму й сло-

в'янського відродження, які поширювались серед чехів і поляків, і знайомства з творами нової української літератури в Росії, з українськими етнографічними й історичними виданнями. Піонерами національного відродження в Галичині стали вихованці львівської духавної семінарії, члени гуртка «Руська Трійця» М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький, які були дітьми священиків і самі стали священиками. Ще на шкільній лаві вони захопилися ідеєю відродження слов'янських народів і під впливом українського письменства в Росії розгорнули роботу щодо українського відродження в Галичині. До гуртка «Руська трійця» входили також Г. Ількович, М. Кульчицький, М. Устиянович та ін.

Душею «трійці» був Маркіян Шашкевич, про якого Іван Франко писав: «Поет, оповідач, кореспондент і проповідник, як людина наскрізь симпатична, щира й проста, пройнята належною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї роботи, як у мистецтві, так і в житті». Він народився 6 листопада 1811 р. в с. Підлисса нинішнього Золочівського району на Львівщині, вчився у Бережанській гімназії. У 1833 р. М. Шашкевич склав перший альманах віршів, написаних українською народною мовою, а два роки потому опублікував широко знану оду «Голос галичан». Одночасно М. Шашкевич підготував до друку збірник «Зоря», до якого входили народні пісні, життєпис Богдана Хмельницького, оповідання з життя священиків. Однак цензура заборонила публікацію цього збірника.

Найзначнішою заслугою «Руської трійці» було видання у 1837 р. в Будапешті альманаху «Русалка Дністровая», яка, за влучним висловом академіка О. І. Білецького, є «перша заява народу Західної України про своє існування, про свою національну гідність».

Про враження, яке справила «Русалка Дністровая» на галицьке громадянство, сказав Я. Головацький: «Вона запалила вогонь, що його тільки гробова перста загасити може, спасла народ від загибелі й отворила очі кожному письменному чоловікові, в якого лишилося ще незіпсоване українське серце, показала йому його положення, обов'язки для народу й спосіб, як ті обов'язки треба сповняти».

Після заборони австрійськими властями «Русалки Дністрової» і виходу М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького з львівської семінарії, «Руська трійця» розпалася. Та її діяльність не була даремною. Вона започаткувала нову демократичну культуру в Галичині. Прогресивні ідеї «Руської трійці» все більше оволодівали умами галичан.

Революція 1848 – 1849 рр. в Австрії та її наслідки для західноукраїнських земель. 1848 рік, який буревієм пронісся над престолами і народами Європи, став роком політичного пробудження українського народу Галичини. 13 березня 1848 р. вирости перші вуличні барикади у Відні, а через два дні було проголошено першу австрійську конституцію.

Враховуючи настрої народних мас, уряд монархії Габсбургів змушений був остаточно ліквідувати панщину. З цією метою 16 квітня 1848 р. цісар підписав спеціальний патент. Основою реформи був викуп селянських земель державою, якій селяни мали сплачувати протягом 40 років, починаючи з 1858 р. За те поміщики звільнялися від усяких обов'язків щодо своїх колишніх підданих - захищати їх у судах, допомагати у важких випадках і т. д. Внаслідок реформи у Східній Галичині виникло близько 375 тис. вільних селянських господарств. Та при проведенні реформи не були впорядковані права на володіння лісами та випасами. Це пізніше викликало нескінченні судові процеси, спричинило руйнування селянських господарств. За поміщиками залишались деякі феодальні привілеї, зокрема так зване право пропінації - монополія на винокуріння й продаж горілки, що на довгі роки виступало причиною різних непорозумінь і справедливого незадоволення селянських мас.

Викупні платежі, втрата лісів і пасовищ, інші залишки кріпацтва лягли важким тягарем на плечі західноукраїнської бідноти, яка бунтувала, шукала справедливості в цісаря, а нерідко топила горе в горілці. Навесні та влітку 1849 р. масові виступи, що супроводилися самочинним поверненням селянами захоплених поміщиками громадських земель, лісів і пасовищ, охопили понад 100 сіл Східної Галичини. Шляхта, із свого боку, насилала на «непокірних» поліцію і війська, що придушували селянські заворушення. А «справедливість» цісарсько-королівського суду полягала в тому, що з 32 тис. позовів щодо лісів і пасовищ селяни програли 30 тис., сплативши ще й 15 млн. ринських за судові витрати.

Капіталізм, що розвивався на західноукраїнських землях, більше виявляв свою руйнівну силу, аніж творчу. Так, він ліквідував цехову регламентацію ремесел у місті і старосвітські господарства на селі, але не привів ні до виникнення фабричної промисловості, ні до створення високопродуктивної економіки у землеробстві. Капіталізм розорив дрібних виробників, різко збільшив кількість безробітних

замість того, щоб створити осередки виробництва, які б поглинали робочу силу пролетаризованих верств. Зростали бідність і злидні, а колишні виробники стали пауперами.

Скасування панщини стало важливою передумавою розгартання в Галичині масового народного руху за демократичні перетворення. Велелюдні демонстрації прокотилися вулицями Львова у березні 1848 р. Під їх впливом губернатор краю Ф. Стадіон дав згоду на звільнення політичних в'язнів і на формування національної гвардії.

Під впливом революційних подій у Західній Європі львівські українці 19 квітня 1848 р., від імені всіх українців Галичини подали на ім'я цісаря петицію з цілим рядом демократичних вимог. У ній, зокрема, говорилося, що українці становлять частину великого слов'янського народу, що вони - автохтони в Галичині й мали колись державну самостійність, що вони цінують свою націю і хочуть її зберегти. В петиції висловлювалось прохання про введення української мови у народних і вищих школах; про видання державних законів українською мовою, яку урядовці повинні обов'язково знати; щоб було зрівняно в правах духовництво всіх трьох обрядів (римсько-католицького, греко-католицького і православного) і щоб українці мали доступ до всіх державних установ.

Як бачимо, ці вимоги були скромні і обмежувались здебільшого сферою культури.

У результаті дальшого розвитку ревалюції у Галичині виникають національно-політичні організації. 2 травня 1848 р. представники демократичних кіл українства, зокрема світської інтелігенції та греко-католицького духовництва, утворили у Львові Головну руську раду. Як постійнодіючий орган вона мала представляти українське населення Східної Галичини перед центральним урядом. Головна руська рада, виступаючи за проведення демократичних реформ, прагнула забезпечити вільний національний розвиток українського населення краю. У випущеній нею програмній декларації говорилося, що галицькі українці належать до великого українського народу, який тоді налічував 15 млн. чоловік, згадувалось про їхню колишню самостійність та про часи занепаду.

В документі містився заклик до пробудження, адресований українському народові, і до забезпечення йому кращої долі в рамках австрійської конституції. За прикладом Головної руської ради в містах, містечках і селах краю виникло близько 50 місцевих руських рад, до складу яких входили представники демократичних верств. Ре-

волюційний рух поширився на провінцію.

Діяльність Головної руської ради зустріла неприхильне ставлення з боку польської Головної ради, яка домагалася, щоб українці виступали разом з поляками. Вона опиралася на ополячену українську шляхту, яка утворила окремий комітет і подавала супліки на ім'я цісаря, протестуючи проти петиції 19 квітня, не бажаючи ні в чому відокремлюватись від поляків. На протидію Головній руській раді ці елементи 23 квітня 1848 р. організували «Руський собор», а першій газеті українською мовою «Зоря галицька» протиставили видання «Дневник Руський». Коли поляки почали організовувати свою національну гвардію, то й українці приступили до створення батальйонів «руських стрільців».

Представники українського населення Галичини взяли участь у слов'янському Конгресі у Празі. Головна руська рада послала туди своїх делегатів, які працювали в одній польсько-українській секції. Потім між ними виникли незгоди. Українці домагалися поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці. Революційна буря 11 червня 1848 р. перервала роботу конгресу.

Пізніше (19 жовтня 1848 р.) У Львові зібрався Собор руських учених - перший з'їзд діячів української науки і культури, в якому взяли участь 118 чоловік. Учасники з'їзду працювали у 9 секціях. З-поміж промовців особливо виділявся Микола Устиянович. Із своєю славнозвісною «Розправою о язиці южноруським і его нарiчiях» виступив Я. Головацький. З'їзд схвалив єдину граматику української мови, висунув вимогу запровадження у всіх школах української мови. Була також підтримана вимога поділу Галичини на два краї: польський і український.

Ще влітку 1848 р. Головна руська рада проголосила заснування «Галицько-руської матиці». Вона мала видавати підручники для шкіл і взагалі бути вогнищем письменства і просвіти рідною мовою. Свою діяльність «Галицька руська матиця» почала аж у 1850 р.

Наприкінці 1848 р. у відповідності з цісарським декретом у Львівському університеті відкрито кафедру української мови і літератури. Її професором було призначено Якова Головацького, який почав викладацьку роботу в січні 1849 р. Незабаром він видав граматику української мови.

10 липня 1848 р. розпочалась робота першого австрійського парламенту. Із 383 послів Галичину представляли 96, у тому числі 39 від українців (27 селян, 9 священників, 3 світських особи). Українські

посли в парламенті поставили вимогу про поділ Галичини, яка була підкріплена 15 тис. підписів. Висувалось ще кілька вимог національного характеру. Українські послы-селяни вимагали якнайменших викупних платежів за землю.

Яскрава сторінка революційної боротьби галицького робітництва - його участь у листопадовому збройному повстанні 1848 р, у Львові, яке назрівало протягом тривалого часу. Наприкінці жовтня атмосфера в місті стала надзвичайно напруженою. Не минало й дня без сутичок між урядовими військами і національною гвардією. Сигналом до повстання стали події 1 листопада, коли війська застосували зброю проти натовпу. На багатьох вулицях вирости барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих робітників та ремісників різних національностей. До них приєдналися студентський легіон та частина національної гвардії. Вранці 2 листопада між повсталими і урядовими військами відбулися збройні сутички. Та сили були нерівні. Львівське збройне повстання зазнало поразки.

Революційні заворушення поширились і на Північну Буковину. Селяни намагалися силою повернути відібране у них поміщиками. Депутат австрійського рейхсрату Л. Кобилиця, виступаючи 16 листопада 1848 р. у Вижниці на зборах 2600 селян, закликав присутніх не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Заклик народного ватажка став приводом до повстання, яке охопило гірські села Вижницької і Сторожинецької округ. Повстанці створили збройні загони, які контролювали гірські дороги.

Ідеї «весни народів» знайшли активний відгук серед населення Закарпаття. Влітку і восени 1848 р. тут значно посилювалися заворушення трудового селянства. У багатьох місцевостях, особливо в гірських районах, селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків та місцевих органів влади, не виконували панщини, захоплювали панське майно.

Однак сили контрреволюції на західноукраїнських землях, як і в усій імперії Габсбургів, все більше зміцнювали свої позиції і поступово перейшли в контрнаступ. 7 березня 1849 р. австрійський парламент було розпущено. Остаточна реакція запанувала після того, як австрійський уряд за допомогою російських військ приборкав революцію в Угорщині. Австрійську конституцію було відмінено. Уряд повернувся до давньої системи централізаторсько-бюрократичного управління.

Влітку 1851 р. було розпущено Головну руську раду, і Галичина заснула на ціле десятиріччя. Розчарування в революційному русі 1848-1849 рр. ще більше зміцнило москвофільські настрої. Сам Я. Головацький швидко опинився в таборі прихильників російської мови й письменства в Галичині. Мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках переривали лише суперечки про мову та правопис і так звана бучна війна, що виринула в кінці 50-х років через проект австрійського уряду, згідно з яким українцям нзв'язували латинський правопис. Усе українське громадянство одностайно виступало проти цього проекту й захистило свою слов'янську азбуку.

Незважаючи на поразку, революція 1848-1849 рр. мала важливі позитивні наслідки для населення західноукраїнських земель. Вона ліквідувала серйозні перешкоди на шляху розвитку краю. Одним із здобутків революції стала активізація національно-визвольної боротьби народних мас, піднесення рівня їхньої національної свідомості.

Лекція 13 **УКРАЇНА У СКЛАДІ РОСІЇ в 2 - пол. XIX ст.**

1 Реформа 1861 р. та її проведення в Україні. 2 Соціально-економічний розвиток України у пореформений період (1861 – 1900 рр).

Реформа 1861 р. та її проведення в Україні. Уперше цар Олександр II про необхідність звільнити селян «згори» сказав 30 березні 1856 р. у Москві на прийомі предводителів московського дворянства. З січня 1857 р. почав засідати Таємний комітет «для обговорення заходів по влаштуванню побуту поміщицьких селян», який складався з міністрів та інших сановників-кріпосників і в якому головував цар. Після того як дворяни литовських, Петербурзької та інших губерній за підказкою царя «виявили» бажання почати вироблення умов скасування кріпосного права, за царськими рескриптами протягом 1858 р. в губерніях Європейської Росії, в тому числі і в Україні, були створені губернські дворянські комітети.

Загальне керівництво підготовкою реформи здійснював Головний комітет у селянській справі, на який 8 січня 1858 р. був переименований Таємний комітет. При ньому у березні 1859 р. почали пра-

цювати дві редакційні комісії, що мали зібрати матеріали губернських комітетів і виробити проекти документів для проведення реформи.

Серед дворянства взагалі і в губернських комітетах зокрема в питанні про характер реформи не було повної єдності: Більшість поміщиків, передусім чорноземних губерній, - відверті кріпосники - намагалися залишити в своїх руках усю землю и зберегти право на селянську працю. Інші, ліберальні поміщики, переважно нечорноземних місцевоетей, погоджувалися на звільнення селян із землею, але при обов'язковій сплаті викупу як за земельні наділи, так і за особисту волю селян. Але всі поміщики сходилися на тому, щоб реформа проводилася без ущемлення їх інтересів, за рахунок селянства.

Головний вододіл боротьби проходив не між кріпосниками й лібералами, а між поміщиками й селянами. Селяни виступали за революційне знищення поміщицького землеволодіння, за «всю землю» і «всю волю», що об'єктивно означало боротьбу за більш прогресивний, так званий американський або фермерський шлях розвитку капіталізму. Поміщики ж і царизм намагалися шляхом реформ, при збереженні дворянського землеволодіння спрямувати село по так званому пруському латифундіальному шляху розвитку капіталізму. Отже, перед Росією, а в її складі й перед Україною, стояла альтернатива: яким способом буде ліквідовано кріпосництво - революцією народних мас чи реформами, що проводитимуться згори, царизмом?

Але через те що селяни тоді не могли піднятися на широку, відкриту, свідому боротьбу за революційне знищення кріпосного права, царизмові і поміщикам удалося провести реформу, виходячи з власних інтересів.

Після того як проекти, вироблені губернськими комітетами, надійшли до редакційних комісій, ці комісії працювали над проектами до 10 жовтня 1860 р. Підготовлені редакційними комісіями документи після схвалення їх Головним комітетом у селянській справі з 28 січня по 17 лютого 1861 р. розглядалися Державною радою. 19 лютого 1861 р. маніфест та Положення про скасування кріпосного права підписав цар Олександр II. Опубліковані вони були 5 березня.

Маніфест і Положення вирішували основні питання, пов'язані із скасуванням кріпосного права: 1) ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, їх особисте звільнення і створення органів селянського управління; 2) наділення селян землею і визначення за неї повинностей; 3) викуп селянських наділів.

У ст. 1 Загального Положення говорилося, що «кріпосне право на селян, оселених у поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди...». Це був серйозний крок по буржуазному шляху. Селяни-кріпаки переставали бути власністю поміщика і ставали «вільними сільськими обивателями». Вони могли провадити вільну торгівлю, відкривати промислові і ремісничі підприємства, торговельні заклади, записуватися в цехи, купувати, володіти і збувати рухоме й нерухоме майно, без дозволу поміщика одружуватися, віддавати дітей у навчальні заклади.

Однак селяни, стаючи юридично особисто вільними, виходячи з під залежності від свого поміщика, залишалися під владою феодално-кріпосницької держави.

За реформою запроваджувалися нові органи управління селянами. Сільське громадське управління складалося з сільського сходу, на який збиралися селяни-домохазяї, і старости, який обирався сходом. До волосного управління належали волосний сход із представників від сіл, волосне правління на чолі з волосним старшиною і писарем, волосний селянський суд. Сільські й волосні органи селянського управління розподіляли податки і повинності між селянами, контролювали їх виконання, стежили за утриманням шляхів, мостів, перевозів, лікарень, шкіл, відали рекрутським набором, збиранням недоїмок, мали забезпечувати порядок і затримувати злочинців, тобто здійснювати поліцейські функції, і т. п.

Над селянським управлінням стояв мировий посередник, якого обирали місцеві дворяни і затверджував Правительствующий Сенат. Мировий посередник сприяв укладанню уставних грамот, розв'язував суперечки між поміщиками й селянами, затверджував або скасовував вибори волосних старшин і всіх службових осіб сільського й волосного управліннь, міг штрафувати їх, арештовувати і т. д. Мирові посередники повіту разом становили повітовий мировий з'їзд, у якому головував повітовий предводитель дворянства. У губернії створювалося губернське в селянських справах присутствіє на чолі з губернатором.

Отже, сільські й волосні органи селянського управління мали поліцейсько-фіскальний характер і підпорядковувалися царській адміністрації. Селяни не були повністю урівняні в правах з іншими станами, вони залишалися нижчим, податним станом, мусили платити подушну подать, відбувати рекрутську повинність, зазнавали тілесних покарань, не могли вільно залишити село, бо зберігалася община і кругова порука при виплаті податків та виконанні повинно-

стей. Поміщик вважався попечителем сільської громади, розпоряджався вотчинною поліцією, міг вимагати заміни негодних йому службових осіб, а також зберіг право на працю тимчасово зобов'язаних селян.

Усі землі, які належали поміщикам, були визнані їх власністю. Проте поміщики за встановлені повинності – роботою або грошми - мушили надати в постійне користування селян «садибну осілість» і певний наділ польової землі та інших угідь. Розміри наділів і повинності визначалися в уставних грамотах, які склалися поміщиками і підписувалися селянами. При цьому уставні грамоти укладалися не з окремим селянином, а з сільською громадою, яка за принципом кругової поруки відповідала й за виконання повинностей. На підготовку і введення уставних грамот в дію відводилося два роки, протягом яких, говорилося в маніфесті царя, «селянам і дворовим людям, як і раніше, коритися поміщикам і беззаперечно виконувати давнішні свої обов'язки».

Одержавши за уставною грамотою садибу й польовий наділ, селяни ставали тимчасово зобов'язаними й мушили платити поміщикові оброк або відробляти панщину. Їх розміри в різних місцевостях були неоднаковими. Так, за Великоросійським положенням, за вищий або указний наділ селяни мушили відробляти 40 днів чоловічих і 30 жіночих на рік, в оброчних маєтках платили 8-12 крб. оброку.

Селяни мали право викупити садибу, а польовий наділ - тільки за згодою поміщика. Ось чому вони мали бути тимчасово зобов'язаними невизначений час. Це залежало від волі поміщика. Тільки з 1 січня 1883 р. селяни в обов'язковому порядку мали викуповувати польові наділи. Селяни, що оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали селянами-власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк поміщикові.

Оскільки в Україні були родючі землі, то під час проведення реформи царський уряд, ідучи назустріч домаганням поміщиків, прагнув зберегти в їх руках максимальну кількість землі, а селянам надати якомога менші й найгіршої якості наділи.

Для степових губерній була встановлена одна указна надільна норма на ревізьку душу. У різних місцевостях вона становила від 3 до 6,5 дес. Для чорноземної смуги, визначалися два розміри наділів на душу: вищий і нижчий. Нижчий душевий наділ становив 3 до 4,5 дес. Крім того, за згодою селянин міг одержати безплатно і так званий дарчий наділ розміром в одну чверть нищого або указного наділу.

На території лівобережних губерній - Чернігівської, Полтавської і тієї частини Харківської, яка не йшла за Великоросійським положенням, застосовувалося Малоросійське положення. У цих місцевостях переважало подвірно-сімейне землекористування. Земля тут відводилася всій громаді, а потім розподілялася між селянами у спадкове сімейне користування. Були вищі й нижчі наділи, нижчий наділ - одна третина вищої норми, за згодою селянин міг одержати й дарчий наділ. Якщо після наділення селянам у поміщика залишалося менше однієї третини загальної кількості належних йому земель, то він мав право вдержати в себе до однієї третини всієї кількості придатних земель. Розмір вищого наділу для різних місцевостей коливався від 2,75 до 4,5 десятини.

На Правобережжі - в Київській, Волинській і Подільській губерніях, де пануючим було подвірно-сімейне землекористування, земля виділялася на сільську громаду („мирська земля”) і закріплялася за селянами в спадкове подвірне землекористування. Спочатку тут реформа проводилася приблизно так, як і на Лівобережжі, але в зв'язку із польським повстанням 1863 р. царський уряд, щоб залучити на свій бік українських правобережних селян проти місцевих польських поміщиків, 30 липня 1863 р. видав новий закон, який змушував поміщиків припинити тимчасові зобов'язання селян і перевести їх у розряд власників до 1 вересня 1863 р. Вводився обов'язковий викуп селянських наділів, а викупні платежі зменшувалися на 20 %.

На Півдні малоземельні селяни, які на ревізьку душу мали від 1 до 3 дес. землі, на 1877 р. становили близько 28 % загальної кількості, на Лівобережжі - 43, то на Правобережжі - близько 70 %.

Викупна операція, яку проводив царський уряд, також відповідала інтересам поміщиків. В основному для визначення викупної суми селянського наділу бралася не ринкова вартість землі, а грошовий оброк, призначений з селян на користь поміщика за уставною грамотою за надані селянам у постійне користування садибний і польовий наділи. Селянин, отже, мусив викуповувати, причому за дуже високими цінами, не лише землю, а й особисту волю.

Оскільки селяни не могли одразу заплатити цю суму, то царський уряд надавав їм позику і видавав поміщикам у розмірі 80 % викупної суми, якщо селяни купували повний наділ, і 75 %, якщо вони брали неповний наділ, 5-процентні банківські білети або викупні свідоцтва. Решту 20-25% викупної суми селяни мусили заплатити безпосередньо поміщикам. Якщо викуп проводився з волі поміщика,

то селяни могли не доплачувати вказаної суми. За надану урядом позику селяни мали протягом 49 років вносити в казну викупні платежі - щорічно 6% загальної суми.

Як і в цілому по Росії, в Україні внаслідок реформи поміщики пограбували селян. У селян Лівобережжя й Півдня було відрізано близько 1 млн. дес., або близько 28 % загальної площі землекористування. Із загального числа 2,5 млн. ревільських душ колишніх поміщицьких селян в Україні 220 тис. душ (з сім'ями 440 тис. чол.) було обезземелено зовсім, близько 100 тис. чол. одержали наділи до 1 дес. на ревільську душу, понад 1600 тис.- від 1 до 3 дес., 742 тис. - понад 3 дес. Лише 150 тис. (або 6 %) ревільських душ одержали наділи 5 і більше десятин на душу. Отже, 94 % ревільських душ одержали наділи менше 5 дес., тобто менше прожиткового мінімуму.

Крім того, поміщики залишили собі найкращі землі, селянам виділили найгірші, позбавили їх випасів, водопоїв, лук, лісів та інших конче потрібних угідь. Крім того, розмежували землі так, що селянські наділи були розташовані далеко від сіл, склалися з багатьох смужок, з незручними під'їздами і т. ін.

Соціально-економічний розвиток України у пореформений період (1861 – 1900 рр). З 2-пол. 60-х років XIX ст. починається швидке зростання фабрицько-заводської промисловості, котра поглинає дрібнотоварне і мануфактурне виробництво. Царський уряд змушений був сприяти капіталістичному прогресу країни. Він проголосив протекціоністську політику, яка мала прогресивне значення, бо сприяла розвитку вітчизняної промисловості. Царський уряд також забезпечував великим капіталістам високі прибутки і шляхом казенних замовлень за підвищеними цінами на виробництво металу, озброєння, паровозів, вагонів та іншої продукції. Він надавав їм пільги, вигідні кредити, субсидії, платив премії, головним чином за рахунок коштів, які він стягував з трудящих шляхом прямих і непрямих податків.

У 70-90-ті роки XIX ст. у Росії та в Україні особливо інтенсивно велося залізничне будівництво. Одночасно з залізничним будівництвом розвивався й водяний річковий та морський транспорт, розширювалося пароплавство.

Почала швидко розвиватися і вугільна промисловість. Уже в 70-х роках стали виникати, за участю іноземних капіталів, акціонерні товариства, що будували нові великі кам'яновугільні копальні. Видобуток вугілля в Донбасі збільшувався. якщо у 1860 р. в Донбасі було

видобуто 6 млн. пудів вугілля, то у 1900 р. - 690 млн. пудів, що становило 70 % загальноросійського видобутку.

Швидко зростали видобуток залізної руди, виплавка чавуну і виробництво сталі та заліза в Донбасі, Подніпров'ї та Криворіжжі. Всього на кінець XIX ст. в Україні працювало 17 великих металургійних заводів, заснованих на вільнонайманій праці, паровій енергетиці і використанні кам'яного вугілля. У 1900 р. Південь України дав 92 млн. пуд. чавуну - 52 % загальноросійської виплавки чавуну та 59 млн. пудів сталі й заліза, що становило 44 % всього виробництва. Україна перетворилася на головну вугільно-металургійну базу всієї Російської держави.

В Україні найбільшого розмаху набуло сільськогосподарське машинобудування, яке мало всеросійське значення. У 1900р. тут діяло 65 підприємств, які переважно належали іноземним капіталістам. З кінця XIX ст. розвивається транспортне машинобудування, заводи України починають випускати паровози, морські й річкові судна.

Розгортання буржуазних реформ, завершення промислового перевороту, що відбувалися в другій половині XIX ст., суттєво ускладнили соціальну структуру суспільства. Поряд з традиційними станами феодального суспільства - селянством та поміщиками, які у цей час зазнають значних змін під впливом майнової диференціації, виникають нові класи - пролетаріат та буржуазія. Робітничий клас України формувався як складова загальноросійського пролетаріату. Порівняно із західноєвропейським робітничим класом він мав свої особливості: більш пізній час формування та виходу на політичну арену; надзвичайно високий ступінь концентрації на виробництві; вкрай важке економічне становище та політичне безправ'я; багатонаціональний склад; значний відсоток молоді в пролетарському середовищі. У своїй сукупності ці особливості визначили політичне обличчя та специфіку психологічного складу вітчизняного пролетаріату, стимулювали розвиток революційності та радикалізму в його поглядах та діях.

Суттєво відрізнялася від західної і національна буржуазія. У Російській імперії цей клас формувався за сприяння та під контролем самодержавства, був тісно пов'язаний з поміщицьким землеволодінням. Ці специфічні умови визначали консерватизм та вірогідність вітчизняної буржуазії. Зростаючи в умовах наздоганяючої модернізації, якій притаманні стрімке посилення ролі держа-

ви, цей клас був залежним не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці уряду, що виступав монополістом на цих ринках. Саме тому особливістю вітчизняних капіталістів-підприємців була орієнтація не на вільну конкуренцію, а на монополію держави, не на завоювання політичної влади, а на органічне «вписування» в жорстку, централізовану систему самодержавної влади.

Основними джерелами формування буржуазії в Україні були «обуржуазнене» дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, чумаки, скупщики, сільські лихварі, які в до-реформений період накопичили капітали; кустарі, які зуміли пристосуватися до нових буржуазних умов; заможні селяни, які господарювали на засадах фермерства, орієнтуючи своє виробництво на ринок та використовуючи найману робочу силу. Українська буржуазія утримувала провідні позиції в цукровій, винокурній, мукомельній, шкіряній, вугільній галузях промисловості. Поступово сформувалася українська торгово-промислова буржуазна еліта, представники якої Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Симиренки, Алчевські та інші за розмірами своїх капіталів належали до найбагатших людей не тільки України, а й усієї Російської імперії.

Характерно, що буржуазія в українських землях формувалася на багатонаціональній основі - крім українців у її складі вагомою була частка росіян, євреїв, французів, англійців, бельгійців та німців.

У другій половині XIX ст. формується інтелігенція - специфічна верства населення, яка, не маючи приватної власності, займалася не фізичною, а розумовою працею, розвитком та поширенням культури у суспільстві. Відповідно до перепису населення до цієї верстви в Україні належали 4,1 % населення. У пореформений період інтелігенція зазнала значних змін. По-перше, вона стала більше однорідною, у її складі зросла частка різночинного елемента. Зокрема, якщо на початковому етапі становлення інтелігенції основним джерелом формування цієї верстви було дворянство, то наприкінці XIX ст. лише 20-25% складу інтелігенції мали дворянське походження, решта - вихідці з різночинців. По-друге, переважна більшість інтелігенції України була неукраїнського походження. У 1897 р. лише 16% юристів, 25% учителів і майже 10% письменників були українцями. По-третє, асиміляторська політика царського уряду призвела до значної русифікації інтелігенції. По-четверте, власне українська інтелігенція проживала переважно у селах та невеличких містах, пра-

цюючи земськими вчителями, лікарями, агрономами тощо, тоді як у великих містах її частка була незначною. Наприкінці XIX ст. українці становили менше третини міського населення, у складі якого домінували росіяни та євреї.

Отже, у другій половині XIX ст. під впливом буржуазних реформ в Україні відбулися значні зміни в соціально-економічній сфері. В аграрному секторі сформувався досить високий рівень концентрації землі; було здійснено докорінний перерозподіл земельної власності, що йшов по лінії переходу від становості до безстановості; у сільськогосподарському виробництві значного поширення набули застосування техніки, використання вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів тощо. Ці зміни дали можливість Україні перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не тільки імперського, а й світового значення. У 60-80-х роках XIX ст. завершився промисловий переворот. Розвиваючись у руслі загальноімперських тенденцій, українська промисловість водночас мала низку особливостей. У пореформений час індустріалізований Південь України перетворився на основну паливно-металургійну базу імперії. Розвиток української промисловості характеризувався більш швидкими порівняно із загальноімперськими темпами розвитку; високим рівнем концентрації виробництва; значною заангажованістю та впливом іноземного капіталу; структурною та територіальною диспропорційністю; побудовою промислових об'єктів на принципі незавершеності тощо. Внаслідок буржуазних реформ та завершення промислового перевороту ускладнилася соціальна структура суспільства: активно відбувалася диференціація в межах традиційних класів феодального суспільства - дворянства та селянства, крім того, виникли нові класи - буржуазія та пролетаріат, дедалі помітнішу роль почала відігравати інтелігенція.

Лекція 14 **НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ І УТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ** **(кінець XIX – початок XX ст.).**

1 Політизація робітничого та селянського руху в Україні. Ство-

рення соціал-демократичних організацій в Україні. 2 Формування політичних партій в Західній Україні. 3 Утворення національних політичних партій в Наддніпрянській Україні та їх класифікація.

Політизація робітничого та селянського руху в Україні. Створення соціал-демократичних організацій в Україні. Складовою частиною суспільно-політичного життя кінця XIX ст. - початку XX ст. був робітничий і селянський рух в Україні.

У 90-х роках XIX ст. загострення класових суперечностей в Росії сприяло виходу на політичну арену пролетаріату. За 1880-1894 рр. в Росії відбулося 678 страйків і заворушень, з них 110 виступів в Україні. У ході страйкової боротьби у робітників вироблялися елементи політичної свідомості, з'являлося відчуття пролетарської солідарності. Вихованню політичної свідомості пролетаріату сприяла діяльність соціал-демократичних груп та гуртків.

Величезне значення в поширенні марксистських ідей і утвердженні марксизму як самостійного напрямку в суспільній думці Росії, в тому числі й України, належить першій російській марксистській організації "Визволення праці", заснованій у 1883 р. в Женеві Г.В.Плехановим. До неї входили: Засулич, Аксельрод, Дейч, Ігнатов.

Протягом 1883-1894 рр. члени групи "Визволення праці" перекладали російською мовою й видали понад 20 творів К.Маркса й Ф.Енгельса. Видавані групою твори Маркса й Енгельса, а також Плеханова нелегально перевозилися в Росію і розповсюджувалися в багатьох містах, у тому числі й на Україні. Група мала зв'язки з революційними гуртками різних міст Росії, в тому числі Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, листувалася з ними, діставала від них грошову допомогу.

Під впливом діяльності групи "Визволення праці" й наростання робітничого руху у Росії стали виникати перші марксистські гуртки і групи. Наприкінці 80-х на початку 90-х років XIX ст. виникли марксистські гуртки на Україні - в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі. Вони склалися переважно з інтелігентів, студентів та учнів середніх навчальних закладів, робітників.

Одним з перших виник соціал-демократичний гурток робітників Києва у 1889 р. У 1891 р. студенти Київського університету утворили "Російську групу соціал-демократів". Керували нею Я.Ляховський, Б.Ейдельман. Для розгортання діяльності київських соціал-

демократів велике значення мав приїзд наприкінці 1891 р. Ю.Мельникова, який мав значний досвід роботи серед робітників Харкова, Ростова, Таганрога.

На початку 90-х років марксистські гуртки діяли в Катеринославі, Харкові, Одесі, Херсоні, Полтаві.

Боротьба пролетаріату, діяльність соціал-демократів висували необхідність створення політичної партії робітничого класу. Початком такої партії став створений у 1895 р. внаслідок об'єднання розрізнених марксистських гуртків петербурзький "Союз боротьби за визволення робітничого класу", одним з організаторів і керівників якого був В.Ленін. Він брав безпосередньо участь у робітничому русі, керував страйковою боротьбою. "Союз боротьби" встановив зв'язки з соціал-демократами багатьох міст. За зразком і прикладом "Союзу боротьби" в ряді міст України, зокрема в Києві і Катеринославі, соціал-демократичні гуртки об'єдналися в "Союзи боротьби".

Під впливом петербурзького, а також київського та катеринославського "Союзів боротьби" більш широкою і цілеспрямованою в 1897-1898 рр. стала діяльність соціал-демократів у Харкові, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Полтаві та в ін. містах України.

Перед соціал-демократами повстало питання про підготовку з'їзду та створення єдиної партії. Оскільки активні діячі петербурзького "Союзу боротьби" були заарештовані, підготовку до з'їзду продовжили київські соціал-демократи, зокрема члени групи "Рабочее дело" Б.Ейдельман, М.Вигдорчик, П.Тучапський та ін. Протягом 1897 р. київські соціал-демократи разом з представником соціал-демократів Петербурга провели підготовчу роботу, виробили й розіслали соціал-демократичним організаціям порядок денний і проекти деяких рішень майбутнього з'їзду, організували видання нелегальної загальноросійської "Рабочей газети".

Перший з'їзд соціал-демократів країни працював 1-3 березня 1898 р. у Мінську. На з'їзд прибуло 9 делегатів: делегати від петербурзького, московського, катеринославського, київського "Союзів боротьби", представники "Рабочей газети" і Бунду (соціал-демократичної партії єврейського пролетаріату). З'їзд проголосив створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), обрав Центральний комітет з трьох чоловік, визнав "Рабочую газету" офіційним органом партії і доручив ЦК підготувати й опублікувати Маніфест партії.

Швидкий розвиток капіталістичної промисловості, зростання

чисельності робітників, дедалі активніша діяльність соціалдемократів по керівництву їх боротьбою сприяли піднесенню робітничого руху на межі століть стала його політизація. Поряд з економічними стали виникати і політичні страйки, насамперед страйки присвячені 1 Травня.

Важливою подією в історії революційної боротьби були Харківська маївка 1900 р., яку організували соціал-демократи. У Відозві до робітників "Перше травня" були висунуті вимоги: свобода спілок, страйків, зборів, слова, друку, недоторканість особи, встановлення 8-годинного робочого дня для всіх робітників, обов'язкове державне страхування та ін. Але через недостатню організованість соціал-демократів і через те, що план став відомий властям, які змістили на вулицях війська, план повністю здійснити не вдалося. Цей виступ Харківських робітників наочно показав, що робітники не тільки доросли до політичної боротьби, а що вони її уже розгортають під гаслом: "Геть самодержавність". У 1901-1902 рр. революційний рух наростав. А в 1903 р. переріс у загальний страйк Півдня Росії. Всього, за неповними даними, в 1903 р. страйки і демонстрації охопили 63 міста Росії. Майже одночасно у загальному страйку взяли участь понад 200 тис. робітників, з них 150 тис. - в Україні. Таким чином, робітничий рух розвивався швидше, ніж РСДРП.

Перед партією встала проблема розробки Програми, яка б захищала інтереси робітничого класу. Це було зроблено на II з'їзді РСДРП, який відбувся 17 липня - 10 серпня 1903 р. 43 делегати, присутні на з'їзді, представляли 26 організацій. На з'їзді були представлені 7 соціал-демократичних організацій України: Катеринослава, Харкова, Одеси, Києва, Миколаєва, а також "Соціал-демократичний союз гірничих робітників" і група "Южный рабочий".

II з'їзд РСДРП прийняв програму, розроблену редакцією "Искры". У програмі своїм найближчим політичним завданням РСДРП ставила повалення самодержавства і заміну його демократичною республікою. Ставилися вимоги загального, рівного і прямого виборчого права, широкого місцевого самоврядування, недоторканості особи і житла, загальних демократичних свобод, знищення станів і нової рівноправності громадян. У національній справі РСДРП відстоювала право на самовизначення за всіма націями, а також право населення діставати освіту на рідній мові і право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах, запровадження рідної мови на рівні з державною в усіх місцевих державних установах.

В інтересах робітничого класу ставилися вимоги 8-годинного робочого дня, цілковитої заборони надурочних робіт, державного страхування робітників, встановлення належного санітарного нагляду в усіх підприємствах та ін.

З метою усунення залишків кріпосництва і в інтересах вільного розвитку селянства РСДРП вимагала скасування і повернення викупних та оброчних платежів, повернення "відрізків", скасування всіх законів, які обмежують селянина в розпорядженні землею та ін.

У програмі-максимум висунуті завдання повалення капіталізму, встановлення диктатури пролетаріату, побудови соціалістичного суспільства.

На II з'їзді відбувся розкол РСДРП на дві фракції: більшовиків і меншовиків. Причинами розколу були незгоди в організаційних питаннях. Але значну роль відіграли й амбіції окремих лідерів партії.

Оскільки обидві фракції працювали й в Україні, розкол негативно вплинув на діяльність українських соціалістичних партій. Розкол в РСДРП сприяв утворенню в Україні національних соціал-демократичних партій. На правобережній Україні, де була смуга осілості євреїв, діяли "Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії" (Бунд), а також організації Польської соціалістичної партії (ППС).

Формування політичних партій в Західній Україні. Західноукраїнські землі у другій половині XIX ст. - на початку XX ст. входили до складу Австро-Угорської монархії. Це був закуток Європи з великою густотою населення, без індустрії і з малою кількістю орної землі. Як і в інших суспільствах такого рівня, природний приріст населення був великий, а роботи було мало. Крім загальної неграмотності, Галичина відзначалася ще й економічними злиднями. Трудящі західноукраїнських земель зазнавали гніту й експлуатації не тільки від українських поміщиків і буржуазії, але й від австрійської бюрократії, німецьких, польських, угорських, румунських феодалів. Головним напрямом їх політики стала асиміляція українського населення. Як протидія цій політиці була діяльність української інтелігенції - народовців. Лідерами народовців були О.Барвинський, К.Левицький, Ю.Романчук, С.Смалець-Стоцький та ін.

Як і в Східній Україні, національний рух в західноукраїнських землях займався проведенням культурницької роботи. Були засновані культурно-освітні товариства "Просвіта" (1868), Літературне товари-

ство ім. Т. Шевченка (1873). Вони займалися розвитком української мови, літератури, виданням книжок, журналів, газет тощо.

У 90-х роках ХІХ ст. національний рух в Західній Україні розколовся на декілька течій.

У 1890 р. лідери народовців Ю.Романчук, К.Левицький та ін. уклали угоду з австрійським намісником у Галичині графом К.Бадені ("угода Романчука"). Від імені уряду К.Бадені пообіцяв надати народовцям кілька місць у парламенті, відкрити 3 українські гімназії, збільшити кількість українських кафедр у Львівському університеті. За ці дрібні поступки народовці заявили про повну підтримку політики австрійського уряду, проголосивши "нову еру" у відносинах з австрійським урядом та польською шляхтою.

Одночасно з народовством в західноукраїнських землях став розвиватися радикально-демократичний рух. Найбільш видатнішими діячами цього руху в Галичині були відомі письменники, публіцисти, вчені І.Франко, М.Павлик, О.Терлецький та ін. У 1890 р. вони заснували "Русько-українську радикальну партію (РУРП), яка виражала й відстоювала інтереси широких мас селянства. Вони видавали журнали "Народ" та "Хлібороб" і газету "Громадський голос". Метою цієї партії було пробудження свідомості мас, перетворення їх у політичну силу.

Програма РУРП складалася з двох частин: програми-мінімум і програми-максимум. У програмі-мінімум партія висувала економічні вимоги: ліквідація залишків феодалізму, введення прибуткового податку, заборона продажу селянських наділів з публічного торгу тощо. У справах політичних програма вимагала автономії українських земель у складі Австро-Угорщини, демократичних свобод для українців, визнання української мови офіційною у Східній Галичині та ін.

У програмі-максимум партія говорила про самостійну українську державу на соціалістичних засадах. Але шляхів здійснення соціалістичного ідеалу і його конкретних форм програма не визначала.

Радикали розгорнули роботу серед селянства: організували масові селянські збори (віча), закликали до революційних виступів, до союзу з робітниками. Рішуче виступали проти "угоди" народовців з польсько-австрійськими консервативними колами 1890 р.

Наприкінці ХІХ ст. радикали розділилися на дві течії. Ліва частина на чолі з І.Франком та М.Павликом вимагали самостійності західних українців, возз'єднання усіх українських земель в межах

однієї держави. Праве крило радикалів, очолюване С.Даниловичем, В.Будзиновським, дедалі більше переходило на ліберальні позиції. Внаслідок цього в 1899 р. права частина утворила Українську національно-демократичну партію (УНДП).

Національно-демократична партія стала основною політичною силою і Східній Галичині. До неї входили представники інтелігенції, духовенства, міщанства, заможного селянства, підприємств. До керівництва партії входили М.Грушевський, К.Левицький, Ю.Романчук, Д.Савчак та ін. Партія видавала газети "Діло" та "Свобода".

УНДП вважала, що Галичина є "українським П'ємонтом", навколо якого мали об'єднатися всі українські землі. У своїй програмі вона вимагала поділу Галичини на дві окремі адміністративні одиниці - українську і польську, які б мали широку автономію. Націонал - демократи відстоювали рівноправність української мови в адміністративних установах, школах, підтримували вимоги про відкриття українського університету у Львові, вимагали загального виборчого права. В перспективі партія вимагала побудови самостійної соборної України. Отже, УНДП була партією парламентського типу, в якій об'єдналися всі верстви населення Західної України, бо вона мала вплив не тільки на зростання національної самосвідомості населення, а й на владні структури. Наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з розвитком робітничого та селянського руху в західноукраїнських землях стали виникати політичні партії, які захищали інтереси окремих верств населення. Так, у 1896 р. праві народівці, які підтримували політику австрійського уряду в Галичині, утворили партію клерикального спрямування - Русько-український християнський союз. А в 1899 р., після розколу РУРП, виникла Українська соціал-демократична партія (УСДП) на чолі з М.Ганкевичем, Ю.Бачинським та С.Вітиком. Ця партія перейняла програму австрійської соціал-демократії: капіталізм можна замінити соціалізмом мирно, шляхом реформ. Партія розгорнула свою роботу серед робітничої аристократії. Її центральним органом стала газета "Воля". Соціал-демократи також відстоювали ідею самостійної України.

Отже, утворення політичних партій в західноукраїнських землях мали свої особливості. По-перше, вони виникали після буржуазно-демократичної революції, тому в їх програмах відсутні вимоги монархії. На їхню думку, вирішити українське національне питання

можна було на основі Конституції 1876 р. По-друге, українські політичні партії утворювалися і діяли легально, боролися за місця в парламенті або в місцевих сеймах.

Утворення національних політичних партій в Наддніпрянській Україні та їх класифікація. Останньому десятиріччю ХІХ ст. судилося стати перехідним етапом у розвитку українського національного руху. Домінуюче в 60-70-х роках українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неможливість лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Молодь обминала українофільські громади й вступала до народницьких гуртків та соціалдемократичних груп, байдужих до національних змагань. Пошук нових ідей, шляхів, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х років привів до виникнення ряду національних об'єднань з виразною політичною спрямованістю, котрі стали перехідним листком до утворення українських партій.

Першим серед них було Братство тарасівців. Воно виникло влітку 1891 р. в Харкові. Його заснували студенти університету М.Базькевич, М.Байздренко, І.Лина та дрібний урядовець В.Боровик. Їх об'єднали палкий патріотизм і прагнення боротися проти денационалізації, зросійщення, за національне відродження українського народу.

Члени братства доклали зусиль насамперед для створення розгалуженої таємної організації та розробки її програми, передусім політичної. Гуртки тарасівців були створені в 10 містах України.

Тарасівці перейшли з українських об'єднань і здійснили спробу поширити свій вплив на село. Значною мірою сільським був бессарабський гурток.

Організаційною формою зв'язку в братстві були з'їзди. Один з них відбувся у Києві не пізніше квітня 1893 р. і налічував близько 30 делегатів. На з'їзді, що тривав 3 дні, був складений статут братства. Крім суто організаційних положень, статут має вступну частину: необхідність політичного виховання членів гуртка; повна автономія і широка воля на Україні; зв'язки між собою й обмін літературою; святкування днів, пов'язаних з видатними подіями в історії України; видання для народу творів Т.Шевченка й Г.Квітки-Основ'яненки; вивчення економічного становища України та турбота про його поліпшення; піклування про освіту народу, влаштування бібліотек та ін. Про інші з'їзди відомості не збереглися.

В 1893 р. поліцією був розгромлений харківський гурток Братства. Інші громади продовжували роботу до 1897 р. На весні 1897 р. тарасівці увійшли до складу Всеукраїнської буржуазної організації, яку в літературі називають Всеукраїнською загальною організацією (ВУЗО). До Ради організації були обрані тарасівці Є.Тимченко, М.Кононенко, О.Черняхівський та ін.

Отже, 90-ті роки ХІХ ст. в українському русі стали переломним етапом. Братство тарасівців поклало організаційний початок політичного етапу українського національного руху. "Символ віри" був покладений в основу "Програми української національної партії", створеної студентськими громадами наприкінці ХІХ ст. Жодна з східноукраїнських партій початку ХХ ст. не уникнула впливу цієї організації.

Револьюційна українська партія (РУП) створена 11 лютого 1900 р. на зборах студентських громад у Харкові. Засновниками партії були Д.Антонович, М.Русов, Л.Матусевич, О.Коваленко, Д.Познанський, А.Жук, М.Порш. Створена партія складалася із нечисленних консервативних груп Харкова, Києва, Ніжина, Полтави, Катеринослава, які об'єднували студентів, семінаристів, учителів, лікарів та службовців державних і земських установ. Не будучи достатньо теоретично підготовленими, засновники РУП звернулися до відомого харківського адвоката, колишнього тарасівця М.Міхновського з пропозицією розробити проект програми партії. Вже 19 лютого 1900 р. на роковинах Шевченка в Полтаві, а потім 26 лютого у Харкові М.Міхновський висловив ті думки, що лягли в основу брошури під назвою "Самостійна Україна". Наприкінці 1900 р. у Львові була надрукована ця брошура. Вона стала першим програмним документом Револьюційної української партії.

"Самостійна Україна" не є програмою у власному розумінні слова. У першій частині автор аналізує основні положення Переяславського договору між Україною та Росією.

Переходячи до власне програмної частини своєї брошури, М.Міхновський наголошує, що "часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули". Третя українська інтелігенція стає до боротьби кривою і безпощадною. Вона виписує на своєму прапорі ці слова: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі".

"Але як партія бойова, - веде далі Міхновський, - партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльності, ми зо-

бов'язані вказати на найближчу мету. "Ця мета - повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р., з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що візьмемо силою те, що нам належить поправу, але відняте в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби... Ми востаннє виходимо на історичну арену і або поборемо, або вмремо".

Отже, у програмній праці "Самостійна Україна" була лише загальна вимога незалежності України, інші соціально-економічні та політичні питання не були розроблені. Через це вона зазнала критики як від галичан так і від членів РУП.

У грудні 1902 р. в Києві відбувся I з'їзд РУП. З'їзд обрав Центральний комітет партії у складі Д.Антоновича, С.Голіцинського та В.Козинька. Був створений "Закордонний комітет", який головним завданням мав організацію видання партійної літератури у Львові і пересилки її до Східної України. Із завершенням формування партійної структури починається практична діяльність РУП.

Головним завданням партії було піднести рівень політичної свідомості насамперед українського селянства. З цією метою розгортали активну видавничу діяльність. РУП видавала чотири газети - "Гасло", "Селянин", "Добра новина", "Праця". За 1902-1904 рр. було видано за кордоном 30 найменувань брошур: "Дядько Дмитро", "Народна справа", "Чи є тепер панщина?", "Козаччина" та ін. На селах члени РУП розповсюджували газети й брошури, проводили бесіди, пропонували свої погляди, брали участь у підготовці виступів селян по Полтавщині й Харківщині, у страйках робітників на бурякових плантаціях Правобережжя в 1902 р.

Наприкінці 1902 р., коли більшість членів Революційної української партії стала відмовлятися від ідеї самостійності України, найрадикальніші її прихильники на чолі з М.Міхновським вийшли з партії і створили власну організацію - Українську народну партію (УНП).

Ця партія весь час була чисельно невеликою групою української інтелігенції, яка намагалася пропонувати самостійну ідеологію серед широких мас українського селянства та робітництва Наддніпрянської України. Протягом 1902-1904 рр. УНП видала ряд відозв і прокламацій: "Робітницька справа в програмі УНП", "Десять заповідей УНП" та ін. У своїх виданнях УНП закликала всіх українців об'єднатися в боротьбі з чужинцями за вільну Україну.

Найбільш відомим і таким, який викликав різку критику, був

твір М.Міхновського "Десять заповідей УНП". Особливо гостро засуджували другу й третю заповіді, де ворогами українців названі росіяни, поляки, угорці та євреї і де проголошується гасло "Україна для українців".

Вихід національних радикалів з РУП не сприяв консолідації її членів. Процес розпаду партії на самостійні організації тривав. У грудні 1904 р. у Львові зібрався II з'їзд РУП. Були присутніми 15 делегатів. Члени "Закордонного комітету" запропонували об'єднатися з РСДРП, але більшість делегатів на чолі з М. Поршем не підтримали цієї пропозиції. Тоді група делегатів - О.Скоропис-Йолтуховський, В.Мазуренко, М.Ткаченко, П.Канівець - залишили з'їзд і створили власну "Українську соціал-демократичну спілку" ("Спілка"). 12 січня 1905 р. група колишніх членів РУП випустила декларацію "Розкол Революційної української партії", яка офіційно оформила розкол РУП. В декларації "Спілка" проголосила себе пролетарським елементом, котрий готовий стати до боротьби за визволення пролетаріату від буржуазної самостійності України. "Спілка" не мала власної програми і у 1905 р. ввійшла до складу РСДРП як автономна частина меншовицької фракції.

Члени РУП, які залишилися після виходу з неї "Спілки", у грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в "Українську соціал-демократичну робітничу партію" (УСДРП). Її лідерами стали В.Винниченко, М.Порш, С.Петлюра, М.Ткаченко, Л.Юркевич та ін.

Напередодні першої російської революції на Україні завершилося формування національних ліберально-демократичних партій - Української демократичної та Радикальної. Вони утворилися у 1904 р. на базі Всеукраїнської безпартійної загальної організації. До цих партій входили різні верстви міської інтелігенції. Це були опозиційні у відношенні до самодержавства політичні організації. Вони вимагали демократизації державного устрою Росії - "основою державного порядку в Росії ми визначаємо федеративні засади державного устрою". Обидві партії вимагали автономії України в складі Росії, націоналізації землі, демократичних свобод та ін. Наприкінці 1905 р. УДП і УРП об'єдналися в одну Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Лідерами партії були О.Лотоцький, С.Тимченко, Є.Чикаленко, Б.Грінченко, С.Єфремов, Ф.Матушевський та ін.

Отже, на початку ХХ ст. український національний рух політикувався. В Україні почали виникати політичні партії. Цей процес мав свої особливості. В Україні, яка входила до складу Росії,

партії виникали нелегально. Вони утворилися до буржуазно-демократичної революції. Одночасно з загальноросійськими виникли українські політичні партії різних напрямів - соціалістичного (РУП, "Спілка"), ліберально-демократичного (УДП, УРП) і націонал-радикального (УНП). Вони мали між собою багато спільного в програмних положеннях. Перш за все вони вимагали демократизації державного устрою Росії і автономії України.

Лекція 15

УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ століття

1 Соціально-економічне та політичне становище в Україні на зламі віків. Революційний та опозиційний рух в Україні на початку ХХ ст.

Соціально-економічне та політичне становище в Україні на зламі віків. На зламі двох століть, напередодні першої буржуазно-демократичної революції 1905-1907 рр. Україна була одним із найрозвиненіших регіонів Російської імперії. Одна з особливостей розвитку її економіки полягала в тому, що залишаючись аграрною (81,7% населення проживало на селі, а 51,8% вироблюваного нею продукту становила продукція сільського господарства), їй були властиві всі капіталістичні риси (використання сільгоспмашин, соціальна диференціація сільського населення, ринок робочої сили та ін.).

Частка ряду галузей промисловості України у структурі економіки Росії була досить значною. Наприкінці ХІХ ст. Україна перетворилась на основний вугільно-металургійний район країни. У 1900 р. на неї припадало більше 53 % виплавки чавуну, майже 65 % загального видобутку кам'яного вугілля, 58 % - сталі, 71% - поташу.

До кінця ХІХ ст. в Україні склались такі великі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький і Нікопольський залізорудний і марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район. Значно прискорилось будівництво залізниць. У 1912 р. на Україні нараховувалось 138 підприємств сільськогосподарського машинобудування, які випускали 55% усіх сільськогосподарських машин. Розвивалась харчова промисловість.

На початку ХХ ст. 90% основного експортного продукту Росії - пшениці - припадало на Україну. Тут вирощувалось 43% світового врожаю ячменю, 20% пшениці та 10% кукурудзи, а також буряки - основна товарна сировина для виробництва цукру для Росії і майже всієї Європи. Поширеними галузями господарства було виробництво тютюну та горілки.

В Україні зосереджувалась діяльність таких монополістичних об'єднань, як «Продамет», «Продвугілля», «Продвагон», «Покрівля», цукровий синдикат, які монополізували від 70 до 90-100% усього виробництва і збуту продукції, що контролювалась ними в цих галузях промисловості. Виникли також банкові монополії, роль яких на початку ХХ ст. змінилась: відбувалось перетворення посередницької ролі банків у всесильних монополістів капіталу. Процес цей прискорила криза 1900 -1903 рр.

У 1904 р. п'ять Петербурзьких банків - Російсько-Азіатський, Петербурзький комерційний, Азовсько-Донський, Російський для зовнішньої торгівлі і Російський торговельно-промисловий - тримали в своїх руках 55,7% усіх банкових капіталів Росії і контролювали 52 % капіталів металургійної та 65 % - вугільної промисловості. Це вже були банкові монополії, а вони, укладаючи угоди, створювали синдикати або консорціуми. Провідну роль в процесі зрощування монополістичного промислового і банкового капіталу відігравав Азовсько-Донський монопольний банк. Все це свідчило про виникнення в Україні фінансового капіталу- типової форми імперіалізму.

Посилюється у цей час і проникнення іноземного капіталу в промисловість України. Величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку сприяли цьому. Частка іноземного капіталу в 1900 р. в Україні досягла 80-90%. Наприклад, до 1914 р. у спорудження крупних сучасних ливарень іноземні інвестори вклали 180 млн. крб. Швидкими темпами зростали промислові міста. В цей час виділяється 4 великих міста-центри: Одеса - 400 тис., Київ - 250 тис., Харків - 175 тис. і Катеринослав - 115 тис. мешканців.

І все ж Україна розвивалась однобоко. За величезною більшістю готових товарів Україна залежала від Росії. На її долю припадало 70 % видобутку сировини і лише 15 % виробництва готових товарів. До того ж російський центр, стимулюючи темпи економічного розвитку України, отримував більші економічні вигоди. Російський економіст Михайло Волобуєв пояснював це так: Україна являє собою країну, яку позбавляють її капіталу політикою ціноутворення, коли вартість

російських готових товарів набагато перевищувала ціни на сировину. Саме так український капітал накопичувався в Росії.

З розвитком капіталізму в Україні відбувалося соціальне оновлення. Поповнювались ряди промислового пролетаріату в основному за рахунок місцевого українського населення. Дані Всеросійського перепису 1897 р. засвідчують, що близько 70% робітників України становили українці. В основному вони були зайняті в сільському господарстві (90%), у цукровій промисловості (біля 80%), на залізничному транспорті (близько 70%). У важкій промисловості Донбасу і Криворіжжя українці становили від третини до половини всіх робітників.

Соціальний склад України представляли також торгова і аграрна буржуазія, промисловці і фінансисти, домовласники і лихварі. Серед них були не тільки українці, а й росіяни, поляки, євреї, німці, французи, бельгійці та ін. 40 тис. українців жили у кінці XIX ст. за рахунок прибутку з капіталу.

Найбільш чисельною частиною української буржуазії було куркульство, частка якого, особливо на Волині і в південних районах України, була більшою, ніж у Центральній Росії. Українську буржуазію представляли переважно власники з дрібним капіталом. Щоправда, напередодні першої світової війни серед неї були вже й мільйонери, справжні представники монополістичного капіталу - Терещенко, Харитоненко, Семиренко, Римаренко, Арандаренко та ін.

Нова економічна ситуація викликала потребу в освічених кадрах. Відбувається бурхливе збільшення числа інтелігенції. Зросло число студентів. У 1895 р. на Україні їх налічувалось близько 4-х тисяч. Змінюється соціальне походження інтелігенції. У 1900 р. тільки 20-25% походило з найбагатших верств; решта - вихідці з міщан, священників і різночинців.

Щодо ситуації на селі на той час. Більша частина українського селянства гостро відчувала земельний голод. Дворянам належало 64,5% усієї приватної землі. В окремих губерніях України земельні володіння дворян становили до 340 десятин на одне поміщицьке господарство. Йому протистояло дрібне надільне землеволодіння селян. Напередодні революції 1905 р. в Україні близько 3 млн. селянських дворів володіли 20 млн. десятин землі. В середньому на двір припадало 6,5 десятин, на одне бідняцьке господарство - 3,7 десятини. Малоземелля змушувало селян орендувати поміщицьку землю. Поширення оренди супроводжувалося зростанням орендних цін. Характер-

на риса землеволодіння - існування общин, особливо у Слобідській Україні. На Чернігівщині общинники становили половину власників сільських господарств. Тяжкими були позички натурою та проценти за них, податковий тягар.

Надзвичайно загострилися глибокі суперечності в соціально-економічному житті України в зв'язку з новою світовою економічною кризою. Вона тривала протягом 1900-1903 рр. і вразила підприємства важкої промисловості, зокрема металургійну й вугільну, що спричинило нагромадження запасів чавуну і зниження цін на промислову продукцію. Скорочувалось число промислових підприємств. Наприклад, у Луганському гірничому районі на початку 1901 р. з 10 доменних печей працювало тільки три, в Катеринославському з 14 - вісім.

Видобуток вугілля в Донбасі з 691,4 млн. пудів у 1900 р. впав до 654,9 млн. пудів у 1902 р., але в 1903 р. знову зріс до 707 млн. пудів.

У процесі кризи було звільнено значну кількість робітників. Це набрало особливої гостроти в зв'язку з тяжким становищем народних мас, оскільки ще до застою в промисловості долучалося голодування селян.

Незважаючи на те, що Україна являла собою район досить розвинутого капіталістичного сільського господарства і промисловості, вона була одночасно краєм, де розвиток виробничих сил і культури гальмувався важким соціально-політичним і національним становищем, що завдавало великої шкоди розвитку виробничих сил і культури.

Все це сприяло зростанню почуття впевненості в силах і можливостях українського суспільства, посилило прагнення Наддніпрянської України добитись національних прав не поклонами уряду, а організованою боротьбою. Україна підняла на новий рівень боротьбу проти русифікації, за вільний розвиток української мови і культури.

Таким чином, на Україні створюються об'єктивні соціально-економічні й політичні передумови зростання революційного і національного руху.

Революційний та опозиційний рух в Україні на початку ХХ ст. На початку ХХ ст. на політичну боротьбу проти царського самодержавства, панування поміщиків і буржуазії, разом з трудящими всієї Росії піднімалися й робітники та селяни України. Це була класова, революційна боротьба - складова частина всеросійського револю-

ційного руху.

Важливою подією в історії революційної боротьби початку ХХ ст. була Харківська маївка 1900 р. Вимоги, що їх висували робітники 1 Травня: свобода спілок, страйків, зборів, слова, друку, недоторканість особи й участь у законодавстві, встановлення 8-годинного робочого дня для всіх робітників, скасування надурочних робіт, обов'язкове державне страхування робітників і відповідальність хазяїв за нещасні випадки та ін. За розробленим планом робітники всіх заводів і фабрик Харкова мали припинити роботу, вийти на вулицю, провести загальну демонстрацію, потім зібратися на Кінний майдан, де мав відбутися загальноміський мітинг.

Але через недостатню організованість соціал-демократів і через те, що план став відомий властям, які розмістили на вулицях війська й зуміли роз'єднати заводський і залізничний райони, план повністю здійснити не вдалося.

Однак, незважаючи на це, святкування 1 Травня в Харкові вилилося в могутній страйк і масову політичну демонстрацію, в яких взяли участь понад 10 тис. робітників.

Святкування Першого травня 1900 р. в Харкові, будучи одним з яскравих проявів міжнародної пролетарської солідарності трудящих країни, мало велике значення для розгортання революційного руху в Росії. Цей виступ харківських робітників наочно показав, що робітники не тільки доросли до політичної боротьби, а що вони її уже розгортають.

У 1901-1902 рр. революційний робітничий рух наростав. Велике значення для його посилення в Україні мали заворушення та виступи у великих пролетарських центрах Росії: першотравневий страйк 1901 р. на військовому Обухівському заводі в Петербурзі, що переріс у криваву сутичку між робітниками й військами, страйки й демонстрації в березні 1902 р. в Батумі, першотравнева демонстрація 1902 року в Сормові, загальноміський страйк робітників Ростова-на-Дону у листопаді 1902 р. та ін.

Численні страйки й демонстрації в 1901-1902 рр. прокотилися й по Україні. 11 березня 1901 р., на заклик Київського комітету РСДРП, в Києві відбулася масова демонстрація робітників і студентів, яка, за визначенням «Искры», пройшла блискуче. Першотравневі демонстрації в 1901 р. відбулися в Харкові, Катеринославі, Києві. 28 листопада - 2 грудня 1901 р. відбулася демонстрація студентів і робітників у Харкові.

У лютому 1902 р.. політичні демонстрації пройшли в Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві. Могутніми політичними страйками й демонстраціями відзначили робітники Перше травня 1902 р. Досвід показував, що у страйках і демонстраціях 1902 р. пролетаріат уперше протиставляв себе, як клас, усім іншим класам і царському урядові.

У 1903 р. страйковий рух по всій країні, в тому числі й в Україні, піднявся на новий, вищий рівень. Уперше в історії політичні страйки охопили одночасно великий район - Україну і Закавказзя, весь Південь Росії.

1 липня застрайкували робітники Баку, 12 липня страйк почався в Тифлісі, 17 липня - в Батумі і через кілька днів охопив усе Закавказзя. Одночасно він розгорнувся й в Україні.

В усіх важливих центрах загальним страйком керували комітети РСДРП. Одеський, Київський, Катеринославський, Миколаївський та інші комітети РСДРП випускали й розповсюджували відозви, в яких закликали робітників до політичних страйків і демонстрацій, формулювали їх вимоги - повалення самодержавства, політичні свободи, 8-годинний робочий день, безпосередньо організовували їх виступи.

В Україні першими застрайкували робітники залізничних майстерень Одеси. Через кілька днів до страйку включилися портовики, матроси, потім робітники заводів та фабрик і 17 липня страйк в Одесі став загальним, охопивши близько 50 тис. робітників. Цього дня в місті відбулася політична демонстрація.

21 липня почалися страйки в Києві і Миколаєві, 28 липня - в Єлисаветграді, 30 липня - в Конотопі, 5 серпня - Катеринославі, 8 серпня - в Керчі. Страйкували також робітники Донбасу, Севастополя, Житомира, Чернігова, Феодосії. Всього, за неповними даними, в 1903 р. страйки і демонстрації відбулися в 63 містах Росії. Майже одночасно в загальному страйку взяли участь понад 200 тис. робітників. Повсюдно висувалися політичні вимоги: 8-годинний робочий день і політичні свободи. Робітники висували лозунги: «Геть самодержавство!», «Геть капіталістів!», «Хай живе свобода!», «Хай живе республіка!».

Майже у всіх містах на придушення страйків і демонстрацій уряд кидав війська - козачі сотні й піхоту. Відбувалися збройні сутички, в час яких було вбито близько 100 чол., поранено 500 і заарештовано понад 2 тис. чол.

Одночасно з революційним рухом робітників і під його впливом піднімалися на боротьбу проти поміщиків і селяни. Головними при-

чинами масового селянського руху були кріпосницькі пережитки й зумовлене ними тяжке становище більшості селянства - поміщицьке землеволодіння, малоземелля селян, відробітки й кабала, викупні платежі, численні податки й побори, повна політична безправність селян та ін. Безпосереднім поштовхом до піднесення селянської боротьби у 1902 р. в Росії був голод.

Особливо широкого розмаху селянські виступи набрали в Полтавській і Харківській губерніях весною 1902 р., що стали першим селянським повстанням. Це повстання почалося 9 березня з нападу селян на економію герцогів Мекленбург-Стрелицьких в містечку Карлівці Костянтиноградського повіту на Полтавщині. Селяни відімкнули комори і склади, розібрали зерно, картоплю, фураж, сільськогосподарський інвентар, худобу і т. ін. Вони захопили, зорали й засіяли 2 тис. десятин поміщицької землі, спалили гуральню і крохмальний завод. З Карлівки селянський виступ перекинувся на інші села Костянтиноградського повіту, а також у Полтавський повіт (села Ковалівка, Парасковіївка, Василівка та ін.). 31 березня селянське повстання почалося і у Валківському та Богодухівському повітах Харківської губернії.

Усього з 9 березня по 3 квітня 1902 р. селяни Полтавщини і Харківщини здійснили понад 120 нападів на поміщицькі маєтки, під час яких розгромили 105 поміщицьких економій і садиб. У повстанні взяли участь селяни 337 сіл 19 волостей з населенням понад 160 тис. чол. Безпосередню ж участь у виступах взяли близько 40 тис. селян.

Для придушення Полтавсько-Харківського селянського повстання царський уряд кинув війська - 9 батальйонів піхоти і 10 козачих сотень, які в 17 селах вчинили тілесні покарання селян, в ряді місць стріляли в натовпи селян, проводили обшуки, забирали хліб, солому, заарештовували учасників повстань та ін. До суду було віддано 960 чол., з яких 836 чол. на судових процесах у Валках, Полтаві й Костянтинограді засудили до різних строків тюремного ув'язнення. Крім того, цар Микола II наказав стягти з селян 800 тис. крб. контрибуції на користь поміщиків.

Хоча повстання 1902 р. охопило значну територію і багато селян, воно все-таки залишилося локальним виступом, окремим вибухом.

У 1903-1904 рр. селянський рух продовжував наростати. Всього за 1900-1904 рр. в Україні сталося понад 1000 селянських виступів не менше як у 1300 селах, в яких взяли участь понад 800 тис. чол.

Більше половини - понад 650 виступів - припадало на Правобережну Україну.

Масові страйки й демонстрації робітників, численні виступи селян справили значний вплив і на активізацію руху демократичного студентства, яке було найчуткішою частиною інтелігенції. Загальне політичне безправ'я народу, фактичне позбавлення вищих навчальних закладів автономії, поліцейський режим у них викликали невдоволення передової частини студентів, яке виливалося у страйки, сходки, мітинги, демонстрації, під час яких студенти виступали проти сваволі царських властей. Особливо різкий протест студентства і всієї прогресивної громадськості викликали «Тимчасові правила про відбування військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів, яких виганяють з цих закладів за вчинення гуртом безпорядків», затверджені 29 липня 1899 р.

На основі цих «Тимчасових правил» у січні 1901 р. 183 студентів Київського університету за те, що вони протестували проти застосування кари карцером і вимагали прийняти назад звільнених за участь у сходках студентів, царський уряд віддав у солдати.

У 1901-1902 рр. студентські виступи почастишали. У січні - лютому 1902 р. вони охопили навчальні заклади багатьох міст - Петербурга, Москви, Риги, Києва, Харкова, Одеси та інших і вилилися у всеросійський студентський страйк, який охопив близько 30 тис. студентів. Характерною рисою студентського руху було те, що студенти часто брали участь у мітингах, зборах, демонстраціях разом з робітниками.

Під впливом революційної боротьби робітників і селян на початку ХХ ст. поживався і ліберальний рух. Ліберально настроєні поміщики, буржуазія, інтелігенція виявляли невдоволення тим, що царський уряд зберігав непорушним самодержавство і владу дворян, не допускав до участі в управлінні країною громадськості, гальмував суспільний прогрес.

У 1902 р. група лібералів заснувала за кордоном журнал «Освобождение», редактором якого став П. Струве. Вони ставили завдання шляхом «мирної і легальної діяльності» домогтися від уряду свободи преси, зборів, спілок, рівності всіх перед законом, скликання представників від усіх земств і міст. У 1903 р. ця група заснувала «Союз освобождения», в раду якого входили І. Петрункевич, А. Пешехонов, В. Богучарський та ін. Він виступав за конституційну монархію і загальне виборче право. Того ж року діячі земств створили «СОЮЗ

земців-конституціоналістів».

У 1904 р. земський ліберальний рух вилився у «земську» і «бенкетну» кампанії. На своїх зборах, з'їздах, бенкетах, у своїх петиціях земці-ліберали зверталися до царського уряду з проханням провести зверху реформи, певною мірою демократизувати країну.

Розвиток капіталізму на зламі століть надзвичайно загострив одне з найбільш складних питань суспільного розвитку - національне. Посилилось руйнування національних перегородок. У країні в цілому відбувався інтенсивний процес переміщення населення, в результаті чого деякі національні райони все більш ставали багатонаціональними, зростала самосвідомість пригноблених народів. Все це створювало в Україні ґрунт для розвитку національного руху. Але будь-які ознаки протесту чи організація самовідродження мови, літератури, української школи негайно оголошувались царським урядом «мазепинством», «сепаратистськими прагненнями», «українофільством».

Тому у перші роки нового століття в Україні діяльність української ліберальної інтелігенції зводилась до прохань проведення з дозволу властей поодиноких урочистих зборів і засідань на честь Т. Г. Шевченка, І. П. Котляревського та інших відомих громадських і культурних українських діячів. У цих заходах брали участь і представники революційно-демократичного напрямку, намагаючись надати їм політичного наступального характеру.

Протягом 1900-1904 рр. петиції, прохання, доповідні записки і навіть несміливі протести проти переслідувань української мови надіслали царському урядові вчені Харкова, Києва, інтелігенція Полтави, Одеси, Катеринослава, Вінниці, Чернігова, Лубен. Все це переконливо свідчило, що українська ліберальна інтелігенція була неспроможна домогтися визволення свого народу від національного гніту. Але початок національного визволення пробуджувало і село, де мова не вмирала, і місто.

Царський уряд вів боротьбу проти наростання революції шляхом терору і репресій.

Лекція 16 УКРАЇНА В РОСІЙСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 рр.

1 Передумови і характер революції. 2 Революційний рух в Україні у 1905-1907 рр. 3 Національно-визвольний рух в Україні в роки революції.

Передумови і характер революції. Революція 1905-1907 років у Росії була зумовлена всім ходом соціально-економічного і політичного розвитку країни. У той час, коли країни Західної Європи і США швидко прогресували по цивілізованому шляху розвитку, Росія, охоплена обручем самодержавно-поліцейського режиму, залишалася відсталою. З одного боку, в країні виростили великі капіталістичні фабрики, заводи, шахти, рудники та інші підприємства, формувався капіталістичний уклад, а з другого боку, зберігалися царське самодержавство, велике поміщицьке землеволодіння та інші феодально-кріпосницькі пережитки, які сковували розвиток продуктивних сил, гальмували суспільний прогрес. Царський уряд, поміщики-кріпосники і чиновницька, бюрократична верхівка з усіх сил прагнули не допустити ніяких радикальних змін, стояли за цілковите збереження старого державного і суспільно-політичного ладу, що прирікало країну на безнадійний застій і прогресуючу відсталість.

Поміщицький, капіталістичний і національний гніт поєднувався з політичним безправ'ям трудящих, необмеженою сваволею і поліцейським деспотизмом царського уряду. Усе це робило нестерпним становище народних мас і надавало соціальним суперечностям особливої гостроти та глибини. Корінні потреби суспільного розвитку, насущні інтереси всіх народів вимагали усунення царського самодержавства, ліквідації поміщицького землеволодіння та інших залишків феодально-кріпосницької системи, демократизації країни.

Революція, яка спалахнула на початку 1905 р. в Росії, за своїм соціально-економічним змістом була буржуазною. Перед нею стояли завдання - повалити царське самодержавство, встановити демократичну республіку, знищити становий лад, ліквідувати поміщицьке землеволодіння, ввести восьмигодинний робочий день. Здійснення цих завдань, передусім ліквідація царського самодержавства і широка демократизація країни, не виходили за рамки и не підривали основ буржуазного ладу, але відкривали шлях для більш прогресивного, цивілізованого капіталізму. У проведенні цих перетворень були кровно зацікавлені робітники и селяни, широкі трудящі маси.

У цих умовах провідною, причому вже самостійною політичною

силою в революції виступав пролетаріат, як найбільш послідовно-революційний серед усіх трудящих мас клас.

Національною особливістю революції в Росії та її найважливішим завданням було розв'язання аграрного питання - знищення поміщицького землеволодіння та всіх інших залишків кріпосництва в землеробському устрої і в усіх суспільних та політичних установах. Найбільш зацікавленим у розв'язанні аграрного питання було селянство, через що воно, разом з робітничим класом, брало активну участь у революції.

У революції брали участь і міські дрібнобуржуазні верстви населення та радикально настроєна інтелігенція.

Велика й середня буржуазія, обуржуазнені поміщики й найближча до них верхівка інтелігенції були в опозиції до царизму й поміщиків-кріпосників, чиновничої бюрократії, не хотіли миритися з всевладдям самодержавства, мріяли про політичні свободи, а деякі навіть про парламентарну державу, але вони були проти революційної боротьби, за мирні методи впливу на царський уряд, за реформістський шлях перебудови країни.

В умовах небаченої активізації напередодні і в час революції всіх суспільних класів і верств розгорталася надзвичайно динамічна їх консолідація й розмежування, а на цьому ґрунті становлення, формування й діяльність політичних партій.

Революційний рух в Україні у 1905-1907 рр. Перша російська революція, що розпочалася подіями «Кривавої неділі» 9 січня 1905 р., супроводжувалася активними діями робітників, селян, усіх демократичних верств суспільства. Звістка про криваву розправу над учасниками мирної демонстрації в Петербурзі швидко облетіла всю країну, викликавши гнів та глибоке обурення робітників й усіх трудящих. Уже 12 січня почався страйк на Південно-російському машинобудівному заводі в Києві, який підтримали робітники заводу Гретера і Криванека та інших підприємств міста. Страйкарі відстоювали економічні інтереси, проте висували і вимоги загальнополітичного характеру. Протягом січня страйкували робітники Катеринослава, Кам'янського, Горлівки, Юзівки, Енакієвого, Маріуполя, Житомира, Бердичева та інших промислових міст і регіонів України. У січні 1905 р. в шести губерніях України страйкувало 41 підприємство, а загальна чисельність страйкарів перевищила 11 тис. чол.

До березня 1905 р. страйковий рух продовжував невпинно наро-

стати, втягуючи в революційну боротьбу дедалі більше робітників. У деяких районах Донбасу та в Миколаєві адміністрація кинула на придушення виступів поліцію і війська, що призвело до кривавих сутичок між страйкуючими і солдатами. Протягом перших трьох місяців революції в Україні страйками було охоплено понад 320 заводів, фабрик та майстерень, а чисельність страйкарів, за далеко неповними даними, досягала 170 тис. чол. У зазначений період страйки мали переважно економічний характер. Їх учасники добивалися встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, забезпечення оплати у зв'язку з хворобою, відкриття шкіл для дітей тощо. Могутній натиск робітників примусив капіталістів у багатьох випадках піти на деякі поступки.

Весною і влітку 1905 р. відбувалося швидке наростання масової боротьби пролетаріату. У багатьох містах, зокрема Одесі, Києві, Луганську, Мелітополі, Харкові, Катеринославі, пройшли першотравневі масовки та робітничі збори, страйки і демонстрації. Налякане революційним піднесенням царське самодержавство опублікувало підготовлений міністром Булагіним закон про скликання дорадчої Державної думи. За її допомогою царизм мав намір послабити революційний натиск. Проте в жовтні 1905 р. розпочався всеросійський жовтневий політичний страйк, який охопив понад 2 млн чол. На Україні в ньому взяло участь 120 тис. чол. У Катеринославі, Харкові, Одесі відбулися криваві сутички і барикадні бої між страйкарями і царськими військами.

Всеросійський політичний страйк показав могутність робітників. Він паралізував сили уряду і примусив царя видати 17 жовтня Маніфест про «громадянські свободи» і скликання законодавчої Думи із залученням до виборів усіх верств населення. У дні жовтневого страйку почали формуватися ради робітничих депутатів. У жовтні-грудні 1905 р. вони виникли у найбільших промислових центрах України - Катеринославі, Києві, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому, Маріуполі, Юзівці і Кременчуку.

З літа 1905 р. і особливо активно після всеросійського жовтневого страйку серед робітників розгорнувся рух за організацію професійних спілок. У листопаді 1905 р. в Україні налічувалося не менше як 80 професійних спілок, вони діяли в усіх великих містах. Основну увагу профспілки приділяли боротьбі за поліпшення економічного становища робітників, проте разом з тим сприяли залученню трудящих до політичної боротьби.

Під впливом виступів робітничого класу посилились селянські заворушення. Тільки в першій половині 1905 р. селянський рух охопив 43 з 94 повітів України, всього у регіоні відбулося 1857 селянських виступів. Влітку 1905 р. почали створюватися місцеві організації Всеросійської селянської спілки. В Україні в листопаді-грудні 1905 р., за неповними даними, було 7 губернських, 12 повітових, 120 сільських і волосних організацій спілки, які об'єднували десятки тисяч селян. Селянська спілка була дійсно народною, масовою організацією і сприяла розвитку політичної активності селянства.

Після жовтневого політичного страйку селянський рух посилювався. Восени 1905 р. в Україні він охопив 64 повіти з 94. Протягом жовтня-грудня 1905 р. відбулося 1800 виступів українських селян, якими було охоплено 2100 сіл із населенням понад 2 млн чол. Всього протягом 1905 р. в Україні відбулося близько 4 тис. селянських виступів, що охопили 6884 села з населенням понад 5 млн чол. У Чернігівській, Полтавській і деяких інших губерніях відбулися справжні селянські повстання. Найбільшим із них був виступ селян у с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

Революційні настрої у 1905 р. перекинулися і на армію. Збройна опора царизму захиталася, почалися виступи серед солдатів і матросів. Найбільшим з них було повстання матросів на броненосці «Потемкин» 14-25 червня 1905 р. І хоча воно зазнало поразки, все-таки відіграло велику роль у розгортанні антисамодержавного руху в армії та на флоті. Восени 1905 р. виступи солдатів і матросів відбулися в Севастополі, Києві, Харкові, Миколаєві, Катеринославі.

Кульмінаційним моментом революції став грудень 1905 р., коли у ряді міст відбулися збройні повстання. В Україні основними районами збройної боротьби проти царизму були Катеринославська губернія, Донбас, Київ, Одеса, Миколаїв, Харків. У ході збройних виступів робітників влада часто переходила до рук Рад робітничих депутатів.

Найенергійніше на боротьбу проти самодержавства у грудні 1905 р. виступив пролетаріат Донбасу. З початком 8-9 грудня політичного страйку на станціях Катерининської залізниці під керівництвом розпорядчого страйкового комітету, що перебував у Катеринославі, виникли місцеві розпорядчі страйкові комітети, до яких фактично й перейшла влада на залізниці. На станціях і в містах, які лежали по лінії Катерининської залізниці, - в Гришиному, Авдіївці, Микитівці, Юзівці, Чаплиному, Алмазному, Ясинуватій,

Горлівці та інших - Ради робітничих депутатів і розпорядчі страйкові комітети організували робітничі бойові дружини, з їх допомогою взяли під свій контроль роботу залізничної адміністрації й рух поїздів на всій залізниці, чим на деякий час утруднили й затримали перекидання царських військ для розгрому робітників. Страйк залізничників, що охопив Донбас, сприяв розгортанню страйкового руху на заводах, шахтах і рудниках. Під керівництвом страйкомів шахтарі й металісти разом із залізничниками створювали бойові дружини й готувалися до збройного повстання. 13 грудня дружинники на станції Яснуватій роззброїли загін солдатів, 14 грудня сталася сутичка робітничої дружини з драгунами на станції Авдіївці.

Але найбільшого розмаху збройне повстання набрало в Горлівці. Тут ще 9 грудня після багатолюдного мітингу почався політичний страйк, який 10 грудня переріс у загальноміський і охопив увесь навколишній район. Рада робітничих депутатів і страйковий комітет, взявши фактично владу в свої руки, готували робітників до повстання.

О 7-й годині ранку 17 грудня почався бій. Після двогодинної перестрілки військові загопи змушені були відступити з міста в напрямі Єнакієвого. Але в степу вони зустрілися з козаками, що йшли їм на підмогу. Об'єднавшись, вони обійшли Горлівку й розгорнули наступ на залізничний вокзал. Після шестигодинного бою, під час якого, за офіційними даними, було вбито близько 300 робітників, дружинники змушені були відступити. Але царські власті, боячись нового виступу робітників, до 20 грудня не наважувалися повертатися до Горлівки.

Завдавши поразки збройному повстанню в Горлівці, царські війська з 20 грудня розгорнули наступ проти робітників Донбасу в двох напрямках: з Катеринослава на Гришине і з Харкова на Горлівку й Дебальцеве.

Грудневе збройне повстання в Україні, яке було складовою частиною збройної боротьби робітничого класу всієї Росії, зазнало поразки. Причинами поразки були розрізненість, неорганізованість, погана озброєність, оборонний характер повстання, неодночасність виступів, слабкість керівництва, недостатня участь селянства, невміння робітників залучити на свій бік солдатів.

Після поразки грудневих збройних повстань почався другий період революції - період її спаду, який продовжувався до червня 1907 р. На цьому етапі робітники ще два рази піднімалися для нового

натиску на самодержавство: навесні 1906 р. і в перші місяці 1907 р. Проте порівняно з 1905 р. страйковий рух був уже слабшим. Якщо в 1905 р. в Україні страйкувало близько 500 тис., то в 1906 р. - трохи більше як 90 тис., а в 1907 р. - близько 55 тис. робітників. Страйки 1906-1907 рр. мали переважно оборонний, а не наступальний характер. Послані царським урядом для придушення виступів робітників каральні експедиції чинили жорстокі розправи. З 19 серпня 1906 р. почали діяти військово-польові суди. За їх вироками до квітня 1907 р. було страчено 683 чол. Царизм дедалі ширше використовував репресії, розстріли, заслання.

У роки відступу революції не припинялися і селянські виступи. За перше півріччя 1906 р. селянський рух в Україні охопив 75 повітів з 94. Проте за кількістю учасників і гостротою боротьби він був слабшим порівняно з попереднім роком. Усього в Україні відбулося 2835 селянських виступів - майже в 1,4 раза менше, ніж у 1905 р. Здебільшого вони мали стихійний характер і зазнали поразки від царизму, який перейшов у наступ. 1907 р. відбулося лише 510 селянських виступів, або в 4 рази менше, ніж у перший рік революції.

Під впливом революційного руху робітників і селян продовжувалися заворушення в армії і на флоті. Найширшими в Росії були виступи матросів у Кронштадті та Свеаборгу в липні 1906 р. В Україні відбулися повстання солдатів 7-го саперного батальйону в Києві, ряд солдатських мітингів у Одесі і Харкові, демонстрація новобранців у Миколаєві, повстання солдатів у Полтаві та Херсоні. Проте всі ці розрізнені виступи були жорстоко придушені. Революція 1905-1907 рр. закінчилася поразкою, але завдала серйозного удару царському самодержавству.

Національно-визвольний рух в Україні в роки революції. Нові можливості для боротьби українців за свої національні права з'явилися після прийняття царським урядом 17 жовтня 1905 р. під тиском масових революційних дій маніфесту, в якому було обіцяно запровадити політичні свободи, у тому числі свободу слова.

Оголошення маніфесту Україна зустріла з ентузіазмом і великими надіями на поліпшення політичної ситуації, а українська інтелігенція використала наявність демократичних свобод для організації видання національної преси. Її вихід започаткував лубенський часопис «Хлібороб», який видавав Микола Шемет. Перший номер газети вийшов наприкінці 1905 р. Вона друкувала постанови

сільських сходів про землю, освіту, автономію України тощо.

У грудні 1905 р. в Києві почала виходити щоденна газета «Громадська думка», розрахована на широке коло читачів. У її виданні провідну роль відігравали лідери УДРП С. Єфремов, В. Леонтович і Є. Чикаленко. Газета боролася за справедливий суспільний і економічний лад і вимагала широкої і безплатної освіти рідною мовою для всього народу. Така заява насторожила царську владу, що спричинило різні ускладнення у виданні газети.

Крім Києва, українські газети видавалися в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві та інших містах України, а також у Петербурзі та Москві. На початок 1906 р. їх налічувалося 18. Крім газет в Україні друкувалися й журнали, наприклад видавався місячник «Нова громада». У 1907 р. перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал «Киевская старина». Він почав видаватися під назвою «Україна», однак проіснував недовго.

Преса була не тільки важливою складовою національного руху в Україні, а й виступала політичним чинником його прискорення, сприяла зростанню національної свідомості українців.

Активну участь у змаганнях за українську справу, мову і шкільництво - від народної школи до університетських кафедр – взяли українські клуби, які з'явилися під час революції в багатьох містах України, а також самодіяльні культурно-освітні організації «Просвіти», що створювалися на зразок однойменних організацій у Галичині. «Просвіти» символізували собою прагнення українців до національного відродження. Їхні перші організації виникли ще наприкінці 1905 р. у Катеринославі та Одесі, саме тоді фактично оформилася й кам'янець-подільська «Просвіта», а в 1906 р. вона з'явилася і в Києві. До середини 1907 р. по великих містах Наддніпрянщини налічувалося 35 просвітницьких організацій та їхніх філій. Були свої «Просвіти» й у емігрантів на Далекому Сході (владивостоцька), інших теренах Російської імперії, де проживали українці (мінська, бакинська організації).

Як правило, «Просвітами» керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно-свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі цих організацій брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: у Києві - Б. Грінченко, Л. Косач (Леся Українка), М. Лусенко; у Чернігові - М. Коцюбинський; у Полтаві - П. Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі - Д. Яворницький; в Одесі - М. Комаров; у Миколаєві - М. Аркас та ін.

«Просвіти» влаштовували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), виставки та концерти самодіяльних акторів. «Просвіти» проголосили, а деякі з них навіть записали у своїх статутах: розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас «Просвіти» не обмежувалися вузьконаціональними питаннями, вони встановлювали ділові зв'язки з культурними діячами інших народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях під владою Австро-Угорської імперії.

Царизм навіть у розпал революції всіляко обмежував діяльність «Просвіт», їх поширення. Уряд побоювався проголошуваних ними ідей, що могли похитнути устої імперії.

У роки першої російської революції посилилась політизація українського національного руху, що знайшло свій прояв у прагненні українців Наддніпрянщини використати для задоволення своїх національних, культурних і політичних інтересів Державну думу. На жаль, участь у виборах до I Думи брали тільки ліберали, які задовольнилися гарантіями конституційного правління. Радикали бойкотували вибори, стверджуючи, що соціалістична революція ще не закінчилася. Внаслідок цього такі найсильніші українські партії, як «Спілка» та УСДРП, своїх кандидатів не висунули. Від УДРП виявилися обраними лише кілька чоловік. Разом з тим значна кількість українських лібералів пройшла до Думи за кадетськими списками. Із 497 членів I Думи (діяла з 27 квітня по 8 липня 1906 р.) депутація України включала 62 українців, 22 росіян, п'ятьох поляків, чотирьох євреїв і одного німця. Для обстоювання своїх інтересів українці створили 1 травня 1906 р. думську організацію, або парламентський клуб, до якого увійшли 44 депутати. Створення Української парламентської громади (УПГ) стало важливим політичним успіхом. В. Дорошенко оцінював її як «проголошення існування нації».

Велику допомогу українцям в I Думі надавав М. Грушевський, який поселився на той час у Петербурзі. Він організував видання місячника «Украинский вестник», у численних статтях висвітлював актуальні питання українського життя, співпрацював при складанні законопроектів. Провідною ідеєю цього видання була вимога якнайширшої децентралізації держави і перехід до самоврядування на національному терені. Окремо підкреслювалася необхідність визнання усіх прав для української мови. Українська громада I Думи розро-

била законопроект про національні права і окремо про автономію України та рідну мову. У них українське питання не відділялося від загального про перебудову держави на принципах рівноправності народностей та областей і національно-територіальної автономії.

Незважаючи на те, що I Дума була розпущена через 72 дні після її скликання, а законопроекти з національного питання українського парламентського клубу не були розглянуті, діяльність української думської громади сприяла популяризації української ідеї серед народу. Разом з тим вона ще раз показала, що покладати надії на допомогу і щире співчуття до національно-політичних і культурних українських домагань з боку ліберальних і революційних російських партій не можна. Тільки активна праця в Думі, популяризація українських видань, публікацій, систематичне ознайомлення українства із завданнями українських національних змагань могли забезпечити успіх.

Вибори до II Думи українські політичні партії не бойкотували. В ній, як і в першій, 4 березня 1907 р. також була утворена українська парламентська громада в кількості 47 депутатів. На основі програми УДРП вона виробила декларацію, яка передбачала включення до чинного законодавства права України на національно-територіальну автономію, рівноправність української мови в громадських і державних установах, викладання української мови, літератури й історії в середніх та вищих навчальних закладах тощо. Оформивши свою власну газету «Рідна справа - вісті з Думи», українські депутати розповідали на її сторінках про діяльність української думської фракції, друкували свої промови, привертали увагу громадськості до українського питання.

Українською громадою II Думи були внесені поправки до законопроекту про народну освіту, які передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови у вчительських, семінаріях України, організацію українознавчих кафедр у Київському, Харківському та Одеському університетах. Загалом українська фракція II Думи підготувала ряд законопроектів, у яких йшлося про автономію, місцеве управління, освіту, мову та ін.

Проте плани не були реалізовані, оскільки II Дума 3 червня 1907 р. також була розпущена. Коротке існування Думи не дало змоги українцям досягти чогось реального в забезпеченні української справи. Заважала цьому і загальна політична ситуація в країні, яка мало сприяла розв'язанню національного питання. Однак утворення украї-

нських громад у I і II Думах та їх робота були спрямовані на визволення українського народу з національної неволі. І хоча жодного закону, корисного для України, не було прийнято, українці-депутати, об'єднавшись у свою фракцію, через думську трибуну і наявні можливості маніфестували національні потреби і претензії українського народу, несли в маси гасла національної емансипації.

Політизація і зростання українського національного руху в Російській імперії на початку XX ст. були тісно пов'язані з діяльністю українських партій. Гострота національного питання в Росії потребувала від українських партій обґрунтування в програмних документах національних вимог та майбутнього державного устрою України. Українські партії Наддніпрянщини зробили важливий внесок у розробку національної ідеї, піднявши її із суто культурно-етнографічного рівня на рівень політичний. Однак партіям не вдалося виробити і обґрунтувати єдині національні вимоги. За своїми підходами до вирішення національного питання вони поділялися на дві основні групи. До однієї з них належали партії, що обстоювали як програмну, основну вимогу ідею автономії України в складі демократизованої Росії, а до другої - партії, програмним завданням яких було проголошення самостійної української держави. Більшість українських політичних структур вбачала майбутню модель державності України в її національно-територіальній автономії у складі федеративної демократичної Росії (РУП 3 1903 р., УСДРП, УДП, УРП, УДРП). Отже, на автономно-федералістичних засадах стояли як соціал-демократичні, так і ліберально-демократичні партії. Як правило, вони пропонували більш-менш докладний проект політичного устрою України з її вищими і місцевими органами влади, управління та судочинства.

Переважна більшість партій федералістської орієнтації передбачала національно-персональну автономію для інших народів, що проживали на терені України.

У таборі «самостійницьких» українських партій, який був нечисленним і політично порівняно слабким (РУП до 1903 р., УСП і УНП), найбільш повним обґрунтуванням своїх позицій відрізнялася УНП. Партії державницького спрямування чіткіше висували цілі визвольної боротьби. Однак з метою посилення свого впливу на більш широкі кола українства вони змушені були враховувати соціально-економічні та загальнополітичні проблеми Російської імперії.

Відповідний стартовий простір для партій був відкритий під час

революції 1905-1907 рр., коли царизм видав маніфест про демократичні свободи. Легалізована українська партійна опозиція почала діяти відкрито. Випробувані раніше нелегальні форми роботи були трансформовані відповідно до легальних умов, доповнені і розширені новими, пов'язаними з утворенням українських громадських і культурно-освітніх організацій, з виборами до Державних дум і використанням українського парламентського клубу, з участю в загально-російських політичних та інших акціях тощо.

Помітним успіхом українських партій у справі обстоювання національних прав став їх вихід на парламентський рівень. Проте в цьому історичному явищі проявилася низка особливостей.

По-перше, з усіх українських партій, які існували на той час, тільки УДРП взяла участь у виборах до I Думи. Блокуючись з кадетами, вона висувала як одну з умов співробітництва визнання автономії України.

По-друге, у виборах до II Думи крім українських лібералів брали участь соціал-демократи. Вони та кож використовували виборчу кампанію для пропаганди своїх програмних національних вимог.

По-третє, утворення української фракції в I і II Думах та її діяльність, сприяло поглибленню національного руху і засвідчили серйозність намірів українства.

По-четверте, попри неоднозначну оцінку наслідків думської діяльності українства, в тому числі у сфері розробки та реалізації національних законопроектів, то був суттєвий поступ, який посіяв зерно впевненості в можливості налагодження власного парламентського життя. Втім, у діяльності партій проявлявся світоглядний та організаційний егоцентризм, небажання поступитися своїми вузькопартійними інтересами заради спільних національних.

Лекція 17 УКРАЇНА у 1907 - 1914 рр.

1 Політичне становище в Україні у 1907-1914 рр. 2 Аграрна політика Столипіна та її проведення в Україні.

Політичне становище в Україні у 1907-1914 рр. Внаслідок по-

разки революції 1905 - 1907 рр. тимчасово переміг царизм. По всій країні встановився режим репресій, що, за іменем одного з його основних натхненників і провідників - голови царської Ради міністрів П. Столипіна, дістав назву столипінського.

Оскільки в II Державній думі точилися гострі дебати з аграрного питання і вона виявилася недостатньо слухняною, царський уряд 3 червня 1907 р. її розпустив і видав новий виборчий закон. Цим він порушив маніфест від 17 жовтня і «Основні закони Російської імперії», видані в 1906 р., за якими жоден закон не міг бути виданий без схвалення Державної ради й Державної думи. Так було здійснено третьочервневий державний переворот.

За новим виборчим законом, що його сам цар Микола II назвав «безсоромним», ще більше урізувалися виборчі права робітників, селян та неруських народів і забезпечувалося переважання в Думі чорносотенних поміщиків та представників великої торгово-промислової буржуазії. Землевласницька й перша міська курії, тобто поміщики й найбільші капіталісти, що разом склали менше 1 % населення Європейської Росії, обирали 64,4 % всіх виборщиків, а робітники й селяни разом - тільки 24,8 %. Народи Середньої Азії й Сибіру були зовсім позбавлені виборчих прав, а кількість депутатів від населення Кавказу й Польщі було набагато зменшено. Виборчим правом користувалися всього 15 % населення країни.

Вибори, що відбувалися влітку і восени 1907 р., дали царизмові бажаний склад Думи, в яком у переважали праві (чорносотенці), октябристи й кадети. Лише поміщиків у III Думі засідало 202 чол. Від українських губерній було обрано 111 депутатів, в тому числі 64 поміщики, 13 священників і тільки 20 селян. За партійністю: 55 правих і російських націоналістів, 41 октябрист, 5 кадетів.

Склад III Думи відображав блок чорносотенних поміщиків з верхівкою торгово-промислової буржуазії. Відповідно в Думі були дві більшості: 1) право-октябристська і 2) октябристсько-кадетська.

Уряд Столипіна балансував між цими двома більшостями. Ця політика лавірування уряду між різними класами дістала назву бонапартизму.

Однією з найважливіших складових частин політики третьочервневої монархії був наступ проти революційних сил, проти трудящих і, передусім, проти робітничого класу. Як і багато інших районів Росії, різні місцевості України тривалий час перебували на воєнному стані, стані надзвичайної або посиленої охорони. В селах і містах жо-

рстоко розправлялися з трудящими козацькі сотні, військові команди й чорносотенні банди, які лютували. Уже на початок 1908 р. в тюрмах томилося понад 200 тис. чол. За 1907-1909 рр. військово-польові суди Росії ухвалили 5 тис. смертних вироків. Найбільших репресій зазнавали активні учасники революції 1905-1907 рр., передусім соціал-демократи. Наприкінці 1908 р. У Катеринославі військовий суд розглянув справу про 131 учасника донецького збройного повстання 1905 р. Вісім з них - П. Бабич, А. Ващаєв, В. Григоращенко, О. Зубарєв-Кузнєцов, І. Митусов, Г. Ткаченко-Петренко, В. Шмуйлович та А. Щербаков - були засуджені до страти й повішені. Царський уряд громив робітничі організації, зокрема профспілки, закривав робітничі газети й журнали. Поліція, стражники, урядники знущалися над селянами, били їх, кидали в тюрми, відправляли на заслання. Тяжкий поліцейський режим уряд встановив і в навчальних закладах.

Важливим елементом політики царизму, поміщиків і буржуазії в період реакції було насадження ідеології великодержавного шовінізму й посилення національного гніту. В Україні царизм переслідував українську мову й культуру - забороняв користуватися українською мовою в учбових закладах і адміністративних установах, припиняв видання українських газет і журналів, художньої літератури. У школах не можна було співати українських пісень, читати вірші й виконувати українські мелодії.

У 1908 р. Державна дума не затвердила законопроекту про дозвіл викладання в початкових школах українською мовою, внесений 37 депутатами. Царські власті закривали «Просвіти», українські клуби й музично-драматичні гуртки, забороняли вшановувати пам'ять Т. Г. Шевченка і т. д. Українців разом з іншими пригнобленими народами Столипін у своєму циркулярі губернаторам 1910 року оголосив «інородцями» й заборонив їм створювати будь-які товариства, клуби, видавати газети рідною мовою.

В умовах післяреволюційної реакції більша частина українських політичних партій Наддніпрянщини згорнула свою роботу і була змушена піти в підпілля. Антиукраїнська політика уряду значно посилилась.

Один за одним розпускалися українські клуби. Адміністрація почала закривати або відмовляти в реєстрації просвітянським товариствам. При цьому відверто заявлялось, що засоби, якими «Просвіти» впливають на народ, є небезпечними для самодержавної влади, оскільки вони пробуджують національну і політичну свідомість укра-

їнського народу. Уже в 1907 р. було закрито чотири філії Катеринославської «Просвіти», розпущено товариство в Кам'янці-Подільському, діяльність якого вдалося все-таки відновити в наступному 1908 р. У цьому році губернська влада відмовила ресстрації «Просвіти» в Полтаві. Рішення підтримав Сенат на тій підставі, що мета товариства - допомогти культурно-освітньому розвитку української людності - приховує в собі сепаратистські домагання й може призвести до небезпечних наслідків. Тим самим Сенат накреслив місцевим адміністраторам провідну політичну лінію в українській справі, і вони скористалися з цього рішення. В 1909 р. була закрита одеська «Просвіта», а в наступному 1910 р. київська, в якій було зібрано цвіт наддніпрянської інтелігенції - Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, Є. Чикаленко, О. Лотоцький, М. Левицький, Д. Дорошенко, М. Лисенко, В. Леонтович, Л. Старицька-Черняхівська, В. Дурдківський, С. Русов, Модест Левицький та ін. Закриваючи культурно-освітні товариства, царизм прагнув прищепити українцям Наддніпрянщини відчуття власної неповноцінності, невіри у власні сили, виховати слухняного «молодшого брата», який ні на крок не може відійти від старшого. На початку 1910 р. П. Столипін видав урядовий наказ, за яким не дозволялося утворення українських і єврейських товариств незалежно від поставленої ними мети. У документі підкреслювалося, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки. У наступному році міністерство внутрішніх справ ще раз висловило негативне ставлення до українського руху. У його звіті Сенатові зазначалося, що метою державної політики є не допустити національного відокремлення українців.

Царизм, як і раніше, забороняв видання українських газет і журналів, при кожній нагоді конфісковував українські книги, перешкоджав будь-якому прояву самобутності українського народу.

Українське питання майже повністю ігнорувалося в III Думі. До складу III Думи ввійшла значна кількість землевласників і російських шовіністів, для яких українські національні вимоги були чужими. Октябристи взагалі заперечували існування українського питання і навіть не включали українців в «список національностей» (поляки, литовці, німці, естонці, татари, латиші, вірмени, грузини та ін.), яким було передбачено в майбутньому надати право навчання рідною мовою в початковій школі. Прогресисти мали дещо поміркованішу по-

зицію. Вони виступали за розвиток в Україні земських закладів, за рідну мову в початковій школі.

Дискусіями обмежилося обговорення законопроекту про українську мову і в IV Державній думі, сформованій у 1912 р. З України до IV Думи було обрано 97 депутатів, із них 59 монархістів, 21 октябрист, 14 кадетів і прогресистів, 1 трудовик. Отже, перемогла правооктябристська більшість. На жаль, українські партії, які виступали на виборах у блоці з кадетами, не змогли провести в Думу жодного депутата, та й самі кадети дістали набагато менше місць у Думі, ніж розраховували. Важливість українського питання визнавали лідер кадетів П. Мілюков, лідер трудовиків В. Дзюбинський. Російські ліберали, домагаючись конституційної монархії, вважали за необхідне піти на деякі поступки Україні, оскільки, на їх погляд, такий крок міг би сприяти зміцненню Російської держави.

Національні інтереси відстоювало і створене в 1908 р. Товариство українських поступовців (ТУП), яке об'єднувало помірковані українські сили. Залишаючись до Першої світової війни центральною організацією українців Наддніпрянщини, ТУП вимагало українізації початкової школи, введення в середніх школах української мови, літератури та історії, допущення української мови в усіх громадських установах, суді і церкві. В цілому в національному питанні Товариство поступовців стояло на позиціях ліберальної концепції української державності і вимагало національно-територіальної автономії України.

На з'їзді ТУП (1911 р.) була розроблена відповідна передвиборна платформа до IV Думи. Покладаючи головну надію на організацію українських сил, ТУП разом з тим підтримувало контакти з кадетами і трудовиками, які виступали в Думі з критикою політики царизму щодо України.

ТУП здійснювало помітну роботу в царині національно-культурних інтересів українського народу. Під його впливом перебувала значна частина «Просвіт», Наукове товариство в Києві. Його неофіційними виданнями були щоденна газета «Рада» і місячник «Украинская жизнь».

Перед Першою світовою війною російський націоналізм набув шовіністичного забарвлення, дедалі частіше багато росіян дивились на діячів українського руху як на прибічників «зрадницького сепаратизму» або як на «мазепинців».

Особливо ганебною була заборона в 1911 р. проведення заходів

у зв'язку з 50-річчям смерті Тараса Шевченка. Уряд не дозволив навіть панахиди по великому поетові. Саме тоді було конфісковано повні видання «Кобзаря». Така сама історія повторилася 1914 р., коли українці готувалися до 100-літнього ювілею Тараса Шевченка.

Незважаючи на посилену репресивну політику царизму і шалений тиск реакційних сил, національно-визвольний рух в Україні продовжувався і в роки, що передували Першій світовій війні.

У цей час діяли деякі «Просвіти» та Українське наукове товариство в Києві. Національному відродженню сприяла і збережена українська преса. Газета «Киевская мысль» у своєму огляді «Українське життя» від 6 січня 1911 р. зазначала, зокрема, роль «Літературно-наукового вісника» в об'єднанні кращих літературних сил України, Галичини та Буковини, значення виходу першого українського педагогічного журналу «Світло», писала про піднесення Києва як центру національно-культурного життя.

Поширенню ідеї українського відродження багато в чому сприяла наукова, літературна та громадська діяльність М. Грушевського, В. Винниченка, М. Коцюбинського та інших відомих письменників, учених, громадських діячів.

У цей час свої погляди на ідейні та організаційні засади українського національно-визвольного руху активно відстоював літературний критик, публіцист соціал-демократичного напрямку Дмитро Донцов. Зокрема, його твори, видані в 1913 р., «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», «Модерне москвофільство» були пройняті глибокою тривогою за історичну долю українського народу. Автор виступав за відродження українства, незалежність національної ідеї від «модерного москвофільства» як панівно доктрини провідних російських кіл, відновлення духовного зв'язку України із Заходом, відстоював лозунг політичної незалежності України, її права на самовизначення. Українські домагання проголошувалися і в журналі «Дзвін», який видавався у Києві в 1913-1914 рр. У ньому було надруковано чимало статей українських соціал-демократів, спрямованих проти шовіністичної політики російського уряду.

Отже, у роки, що передували Першій світовій війні, національно-визвольний рух українців у Російській імперії продовжувався всупереч репресивним заходам царизму. Боротьба інтелігенції, службовців, учнівської молоді, інших верств населення проти великодержавної політики російського уряду свідчила про зро-

стання національної свідомості і прагнення українців здобути собі національно-культурні і політичні права.

Аграрна політика Столипіна та її проведення в Україні.
Царський уряд, прагнучи зберегти за поміщиками землі й панівну роль у державі, в той же час змушений був сприяти буржуазному розвитку країни.

Розвиткові капіталізму, суспільному прогресові перешкождали кріпосницькі залишки, передусім в аграрному ладі країни, - поміщицьке землеволодіння, община, надільне землекористування. Революція 1905-1907 рр., економічною основою якої й національною особливістю було аграрне питання, показала, що селянство бореться за розв'язання аграрного питання, в першу чергу за ліквідацію поміщицького землеволодіння революційним шляхом, тобто за розвиток капіталізму фермерським шляхом.

Щоб відвернути селян від революційної боротьби, зміцнити в них відчуття власності і сприяти інтенсивному розвитку капіталізму, а також створити собі соціальну базу на селі в особі заможного селянства царський уряд вирішив здійснити нову аграрну реформу, головним провідником якої і став Столипін.

9 листопада 1906 р. цар підписав підготовлений Столипіним указ, за яким домохазяїн, що володів землею на общинному праві, міг у будь-який час зажадати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини землі. Домохазяїн, що закріпив у приватну власність землю, мав право вимагати від сільської громади звести її в одну ділянку - відруб, а якщо селянин переносив на неї хату й переселявся туди, то така ділянка називалася хутором.

Після обговорення й схвалення законопроекту Державною думою і Державною радою він був затверджений царем і став законом від 14 червня 1910 р. Якщо указ 9 листопада 1906 р. давав селянам тільки можливість виходити з общини і закріпляти землю у приватну власність, то закон 14 червня 1910 р. зробив цей вихід і перетворення всіх селян-общинників на приватних власників обов'язковим у тих сільських общинах, де не було переділів з часу наділення землею і переходу на викуп.

Нова аграрна політика царизму передбачала здійснення трьох груп заходів: 1) зруйнування общини й закріплення за селянами землі у приватну власність; 2) насадження на селі хутірського і відрубного господарства; 3) переселення селян.

Проводячи нову земельну політику, царський уряд насамперед зберігав у цілості всі поміщицькі землі і, по-друге, створював умови для збирання в руках багатіїв селянських земель, бо значна частина селян, особливо бідняків, одержавши землю в особисту власність, не могла вести на ній господарство і змушена була продавати її багатіям.

Здійснення аграрної реформи було покладено на губернські й повітові землевпорядкувальні комісії, що за своїм складом були поміщицько-чиновницькими. Оскільки малоземельні селяни розуміли, що руйнування общини й закріплення землі в особисту власність приведуть до повного розорення їх, і виступали проти цих заходів, царські власті здебільшого проводили реформу примусово.

В Україні общинне землеволодіння на Правобережжі в основному було ліквідовано ще в XVI - XVII ст., а на Лівобережжі й Півдні насаджено поміщиками значно пізніше й не пустило глибокого коріння в свідомості селянських мас. Через це тут виділення селян з общини й закріплення землі в особисту власність відбувалося швидше і в більших розмірах, ніж взагалі в Росії.

У цілому по семи губерніях України (без Волині і Поділля) з 1906 р. по 1 травня 1915 р. вийшли з общини 468 тис. дворів, які закріпили в особисту власність 2794 тис. дес. землі, що становило 30,2 % від загальної кількості общинної надільної землі. По окремих районах із общини виділилися: на Правобережжі (дані тільки по Київській губернії) - 48 % дворів, на Півдні - 45,6 %, на Лівобережжі - 20,5 %. Внаслідок цього на Правобережжі і Полтавщині общинне землеволодіння зникло майже зовсім, на Чернігівщині стало переважати особисте землеволодіння, а на Півдні і Харківщині воно охоплювало близько половини селянських дворів.

Важливою ланкою столипінської аграрної політики було виділення селян на хутори і відруби. Зведенням земель в одне ціле у відруби і заснуванням хуторів заможних селян Столипін планував утворити міцну верству багатих господарів, які служили б опорою самодержавства на селі. З другого боку, розпорошенням селян по хуторах і відрубках він намагався роз'єднати селянські маси і припинити їх революційну боротьбу. Але досягти поставленої мети царизмові не вдалося. В Україні на початок 1916 р. на землях сільських громад було створено близько 440 тис. хутірських і відрубних господарств, що становило приблизно 13 % загальної кількості селянських дворів.

Значна роль у насадженні хуторів і відрубів відводилася Столипіним Селянському поземельному банкові. Цей банк скуповував

поміщицькі землі, а потім за більш високими цінами розпродував їх окремими ділянками селянам. За час 1906 по 1909 р. через банк поміщики України продали 385 тис. дес., а всього площа дворянських земель за 1906-1910 рр. скоротилася на 1,1 млн. дес.

Проводячи аграрну реформу, царський уряд широко розгорнув переселення селян на окраїни - до Сибіру, Середньої Азії, на Кавказ. Цим він намагався послабити земельну тісноту в центральних районах і «розрідити» атмосферу в Росії, постаратися збути якомога більше неспокойних селян у Сибір.

Найбільше переселенців до Сибіру дала Україна. За 1906-1912 рр. туди виїхало близько 1 млн. чол. (із 2,5 млн. чол. по Росії), причому з Полтавщини й Чернігівщини понад 350 тис. чол.

Але царські власті вкрай погано організували переселення: переселенці їхали у вантажних вагонах, не були забезпечені харчами, медичної допомоги не було налагоджено, на нових місцях приміщення не підготовлені і т. ін., через що смертність серед переселенців досягала в окремих випадках 30-40 %. Багато з них, зовсім розорившись, поверталися на попередні місця проживання.

У 1911 р. в Україну повернулося близько 70 % переселенців.

Столипінська аграрна реформа була, після скасування кріпосного права 1861 р., наступним кроком на шляху перетворення Росії в буржуазну монархію. Вона прискорювала розвиток капіталістичних відносин на селі.

Але в цілому аграрна політика Столипіна не досягла поставленої мети - не забезпечила створення твердого буржуазного ладу на селі, бо зберегла економічну основу кріпосницьких пережитків - поміщицьке землеволодіння.

Вона не створила для царизму широкої, міцної соціальної опори на селі в особі заможних селян, бо поряд зі збільшенням чисельності заможних селян на протилежному полюсі виростала велика маса розорених селян - бідняків, пролетарів, пауперів, і соціальні суперечності на селі не послаблювалися, а загострювалися, боротьба селянства посилювалася. У період 1907-1910 рр. в Україні селянських виступів відбулося: в 1907 р.-804, в 1908 р.-728, у 1909 р.-586, у 1910 р.-2434, разом 4552 виступи, що становили близько третини виступів у цілому по Росії. Селяни, насамперед боролися проти поміщиків - спалювали їхні маєтки, захоплювали землі, луки, лісові ділянки, убивали власників і управителів економік тощо. Вони також виступали й проти царських властей, зокрема чинили опір проведенню столипінської

аграрної реформи, виділенню на хутори й відрубати тощо. Не розв'язавши жодного завдання буржуазно-демократичних перетворень, століпінська аграрна політика не змогла попередити наростання революційної кризи.

Лекція 18 **УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ** **(1914 – 1918 рр.)**

1 Причини та характер I світової війни 2 Політичні течії та партії в умовах війни 3 Соціально-економічні та політичні наслідки I світової війни

Причини та характер I світової війни. Війна – це соціальне явище, що являє одну з форм розв'язання суспільно-політичних, економічних, ідеологічних, а також територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, верствами й окремими соціальними групами засобами збройного насильства.

Усі війни, незалежно від характеру, цілей мають негативний вплив на суспільство (людські жертви, втрата матеріальних і духовних цінностей, спотворення суспільної свідомості, деморалізація суспільства тощо). Війни та їх наслідки пройшли у своїй історії складний шлях: від впливу на окремі сторони суспільного життя до впливу на долю світової цивілізації.

Причини війн криються в особливостях розвитку тих чи інших суспільств. Одночасно із загальними діють специфічні (особливі) причини.

Відносно причин першої світової війни (1914-1918 рр.), то їх можна розподілити на геополітичні і внутрішні. Головними причинами були боротьба за переділ світу, економічні протиріччя найбільших імперіалістичних країн. Останні були обумовлені геополітичними змінами.

Як відомо, франко-пруська (1870-1871 рр.) та австро-пруська-італійська (1866 р.) війни призвели до змін у системі міжнародних відносин. В результаті цих війн були проголошені Німецька імперія та Італійське королівство. Ці події за часом співпадають із закінченням

Громадянської війни і реконструкцією у США (1861-1877 рр.) та специфічною революцією в Японії (1868 р.).

Отже, у різних частинах світу відбулися однакові за значенням події. Разом зі “старими” капіталістичними країнами (Франція, Великобританія), що звільнилися від вантажу минулого, з’явилися “молоді” країни – Німеччина, Італія, США, Японія, які відразу ж привнесли в міжнародну політику елемент нестабільності, зокрема, було порушено питання про перерозподіл вже розподіленого світу.

Загострення протиріч призводить до гонки озброєнь. Вже на початку 1914 року вона досягла апогею. Лідером стає Німеччина. Рейхстаг приймав один за одним закони про збільшення чисельності армії, яка стає найбільш оснащеною технічно у порівнянні з французькою та російською.

Таким чином, відбувається милітаризація економіки та свідомості величезної кількості людей, зростають настрої реваншизму та шовінізму.

Ще однією політичною причиною стало оформлення двох військово-політичних блоків – Антанти (Росія, Англія, Франція, США) та Троїстого Союзу (Німеччина, Італія, Австро-Угорщина). Саме імперіалісти цих угруповань і, передусім, Троїстого союзу, й розв’язали першу світову війну. Уже в ході війни від Троїстого союзу відійшла Італія і примкнули до нього Туреччина й Болгарія. Так створився Четвертий союз. На боці Антанти проти Німеччини та її союзників у війну вступили: Японія, Італія, Румунія і США. Про катастрофічні масштаби цього конфлікту свідчать хоча б окремо взяті статистичні дані: 33 країни, які раніше чи пізніше взяли участь у війні, мобілізували 65 млн. солдатів, з яких 10 млн. загинуло і 20 млн. було поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такими ж. Війна набрала не лише масового, а й тотального характеру.

До геополітичних причин можна також віднести протиріччя між державами за ринки сировини та збуту готової продукції, боротьбу за сфери впливу на світову політику. Кожна з держав бачила у війні також можливість для розв’язання внутрішніх проблем – соціально-економічних, національних, політичних.

Таким чином, перша світова війна велася за переділ уже поділеного світу, за захоплення колоній, ринків збуту і джерел сировини, за пригноблення інших народів. Тому за своїм характером вона була несправедливою, загарбницькою, імперіалістичною.

Приводом до війни стало вбивство ерцгерцога Франца-Фердинанда та його дружини.

Щодо України, то вона стала об'єктом зазіхань, як з боку країн Троїстого союзу, так і Антанти. Так, Росія під гаслом "возз'єднання братів-русинів" хотіла приєднати до свого складу Галичину Буковину та Закарпаття. Крім того, включення до війни на боці Німеччини й Австро-Угорщини Туреччини були висунені вимоги про приєднання до Росії проток Босфору і Дарданелл, міста Константинополя (Стамбула) з прилягаючими до них прибережними смугами території.

Австро-Угорщина намагалася зберегти своє панування в Галичині, Буковині та Закарпатті, а також приєднати ще Волинь і Поділля.

Німецькі юнкери й буржуазія намагалися розгромити й розчленувати Росію, відірвати від неї Україну, Прибалтику, Польщу, Кавказ і, підпорядкувавши їх своєму впливові, створити „Велику Німеччину”, що мала завоювати світове панування. Намагаючись ввести в оману українських трудящих, вони заявляли про створення „Самостійної України” під егідою Німеччини. Насправді йшлося про перетворення України в колонію німецького імперіалізму, звідки б Німеччина черпала сільськогосподарські продукти, сировину, вугілля, руду та інші багатства і збувала б товари своєї промисловості. Українці ж, як „нижча раса”, мали стати рабами німецьких панів. Разом із тим Україна розглядалася німецьким імперіалізмом як зручний плацдарм для їх проникнення на схід, в Азію, аж до Індійського океану.

Водночас слід додати, що і Австро-Угорщина, і Росія прагнули використати війну задля придушення національно-визвольного руху українського народу. Як тільки війна розпочалася, російський уряд відновив закон про заборону друку українських видань, закрив усі газети і журнали, заборонив діяльність "Просвіт" та інших суспільних організацій, розпочав політичні репресії. Австро-угорський уряд, скориставшись війною, запроторив тисячі українців до в'язниць і концтаборів.

Отже, у розв'язанні першої світової війни винні представники, як Антанти, так і Троїстого союзу. Становище ж України у цій війні було досить складним. З одного боку, її землі стали плацдармом і об'єктом військових дій, а з іншого – український народ змушений був воювати за різні держави(за Росію воювали 3 млн. українців, а в австрійській армії налічувалося 250 тис. українців), ведучи братовбивчу війну.

Політичні течії та партії в умовах війни. Поміщики та буржуазія всіх націй Росії створили всеросійські союзи земств та міст, допомагали урядові зміцнювати воєнний тил. Міські думи та земські збори Росії запевняли уряд у своїй рішимості вести війну до повної перемоги. Ейфорія шовінізму охопила чорносотенців, октябристів, кадетів. Патріотичні маніфестації підтримувались руською православною церквою. Патріотичні настрої охопили й заможних селян. Все це дало можливість царському уряду посилити репресії проти трудящих та революційних партій. В Україні, зокрема, було запроваджено воєнний стан, заборонені легальні робітничі організації, закриті більшовицькі газети та журнали. Як і по всій країні, мобілізувалися й відправлялися на фронт революційно настроєні робітники.

Як і в цілому в Росії, в Україні спочатку переважали оборонні та патріотичні настрої. Але воєнні поразки та економічні труднощі привели до масових виступів трудящих за припинення війни.

Ставлення українських партій до війни було неоднозначним. Майже всі ліберальні та ліві партії України, також як і російські меншовики та есери, відкрито підтримували імперіалістичну буржуазію. Обманюючи маси твердженнями про начебто оборонний характер війни, вони закликали їх до захисту Вітчизни.

Як і більшість політичних партій II Інтернаціоналу, ліберально-буржуазна партія ТУП і частина УСДРП характеризували війну як „оборонну” і закликали українських трудящих допомагати уряду Росії в боротьбі за перемогу. Фактично цю думку поділяло і більшість соціалістів: спочатку врятувати країну від зовнішньої небезпеки, а потім звільнитися від царського уряду і здійснити демократичні реформи (без тягаря анексій і контрибуцій). Зовсім іншою була позиція В.І.Леніна і більшовиків. Вони виступали за поразку царизму у війні, за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

В роки війни український національно-визвольний рух зазнавав переслідувань з боку сил реакції і царизму. В перші дні війни була закрита газета „Рада”, а в 1915 р. газети – „Дзвін”, „Україна”, „Рідний край” та ін. Зазнав переслідувань і був засланий до Симбірську М.Грушевський. Царизм планував захопити Галичину і остаточно придушити український національно-визвольний рух. При цьому царський уряд спирався і на москвофільські партії західноукраїнських земель, які на початку війни створили в Києві „Карпато-руський визвольний комітет”.

Але більша частина громадян Галичини підтримували Австро-Угорщину у боротьбі проти царської Росії. В підтримку австро-угорського уряду виступив заснований ще в 1912 р. „Український січовий союз”, який налічував 16 тис. юних добровольців. З них було сформовано 2-тисячний легіон українських січових стрільців, а на його основі регулярний полк, який незабаром увійшов до складу 129 та 130 австрійських бригад. Молоді галичани думали, що воюють за інтереси України, але використовувалися імперіалістичними силами як гарматне м'ясо.

У серпні 1914 р. російські армії розгорнули великі військові операції на Південно-Західному фронті, який проходив по території України. Завдавши поразки австро-угорським військам, російські армії зайняли частину Буковини, вступили у Карпати, захопили Східну Галичину.

З приходом царських військ на територію Галичини й Буковини було створено військово-генерал-губернаторство на чолі з графом Г.Бобринським. За його розпорядженням були закриті українські школи, заборонені періодичні видання, громадські організації й товариства. Шляхом терору і репресій царські власті намагалися обернути українське населення в „справжніх росіян”, а греко-католиків в православних. Здійснювалися масові депортації, вивіз заручників. Переслідувалися політичні, громадські й церковні діячі.

Демонструючи свою лояльність, українські діячі підтримували військові зусилля царського уряду, закликали робітників і селян України до захисту Росії, укріпленню фронту і тилу армії.

Але, деякі члени УСДРП на чолі з А.Жуком й В.Дорошенко пішли на службу до німецьких та австро-угорських імперіалістів. Війна надала надію певній частині членів українських партій вирішити українське національне питання за допомогою країн Троїстого союзу, який воював з Росією.

4 серпня 1914 р. у Львові представниками УСДРП, українських есерів та деяких західноукраїнських партій було створено „Союз визволення України” (СВУ). Союз ставив перед собою завдання відірвати Україну від Росії і створити під німецьким та австро-угорським керівництвом українську самостійну конституційно-монархічну державу. Союз орієнтувався на Німеччину та її союзників, які заявили про підтримку національних прагнень України до створення незалежної держави і надавали фінансову допомогу СВУ.

СВУ розгорнув агітацію серед військовополонених українців російської армії, зосередивши їх за допомогою німецькою влади у спеціальних таборах. Метою такого кроку було сформування українських дивізій, які у складі австрійської армії повинні були завоювати „землю і свободу” для українського народу в Росії. Царський уряд вважав, що СВУ і українські політичні партії проводять „політику Мазепи” і жорстоко переслідував їх діячів.

А тим часом австро-угорський уряд, зазнавши воєнні невдачі, перейшов до масового терору і репресій проти українців Галичини. Тисячі чоловік було кинуте в концтабори. Австрійські і угорські солдати через донос розстрілювали і вішали людей, часто невинних. Імперіалістична війна поглибила трагедію позбавленого державності і роз’єднаного українського народу: українці були змушені боротися за інтереси своїх поневолювачів, одні в рядах австрійської, інші – в рядах російської армії.

Соціально-економічні та політичні наслідки I світової війни.

В роки війни із-за нестачі палива та металу стали закриватися підприємства галузей, що виробляли товари першої необхідності. Це посилювало диспропорції в економіці, вело до дезорганізації господарства. На становищі промисловості дуже негативно відбивалося те, що в Україні до армії було мобілізовано біля 4 млн. чол. Наприклад, з вугільної промисловості Донбасу було мобілізовано 30-40% робітників. Під час війни збільшився попит на метал, а виробництво його зменшилося. В 1913 р. на Півдні Росії було вироблено 190 млн. пудів, а в 1916 р. тільки 176 млн. пудів. Зменшилося виробництво сталі і прокату. На лютий 1917 р. в країні припинили роботу 36 доменних печей. Зменшили виробництво продукції машинобудівні заводи.

Під час війни сильно було підірвано і транспорт. Не вистачало паровозів, вагонів, вугілля, металу, станції були забиті ешелонами.

Війна зруйнувала і сільське господарство України. В російську армію з сел України було мобілізовано 50% працездатних чоловіків. Не вистачало робочого скота. Майже припинилося постачання у сільське господарство машин, мінеральних добрив. В Україні зменшилися посівні площі, знизилася врожайність, збір зернових скорочувався на 200 млн. пудів щорічно. Швидко посилювалося розорення і розшарування селян.

Зростання економічного занепаду посилювалося розпадом грошового обігу. Щоб покрити величезні воєнні витрати, царизм збіль-

шував випуск паперових грошей, які забезпечувалися золотом тільки на 14-15 %. Збільшувалися прямі та непрямі податки, зростали внутрішні та зовнішні борги. Все це тягарем покладалося на народні маси.

Водночас з цим, під час війни посилювалася концентрація промисловості, зрощування банківського і промислового капіталу, зростання державно-монополістичного капіталізму. Царський уряд все більше застосовував іноземні позички, посилював залежність Росії від імперіалістів Заходу.

Під час війни на більшій частині території України було введено воєнний стан. Царизм посилював тут поліцейські репресії проти трудящих і, передусім, проти робітників. Посилився політичний і національний гніт.

Війна і господарська розруха викликали гостре невдоволення і наростання революційного руху трудящих мас. Війна стала могутнім прискорювачем революції. К 1916 р. революційний і страйковий рух став найбільш масовим і набув політичну спрямованість. Робітники виступали проти війни і всього царського режиму. Всього з початку війни і до березня 1917 р. в Україні відбулося понад 370 страйків, в яких прийняли участь біля 300 тис. робітників. За цей же час в Україні виникло понад 200 селянських заворушень.

Робітничі і селянські виступи сприяли розвитку революційного руху в армії. На початку війни більшість солдат вважали, що захист Вітчизни – їх долг. Але потім, особливо у 1916 р. невдоволення солдат війною почало набувати широкого розмаху. Частішими стали випадки втечі солдат в тилу і на фронті. Випадки братання і відмова солдат іти у напад набули масового характеру. В окремих містах солдатські акції переростали у збройні виступи.

Надії царського уряду і панівних класів Росії за допомогою війни припинити революцію, що насувалася в країні, не виправдали себе. Війна певною мірою наблизила революцію, до краю загострив усі протиріччя. Викликана нею дезорганізація народного господарства, різке погіршення матеріального становища трудящих мас – все це вказувало на те, що російська держава знаходилася на межі загальнонаціональної катастрофи.

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЯХ 1917 РОКУ

1 Причини, основні завдання та особливості Лютневої (1917 р.) революції в Росії. Розстановка політичних сил в Україні. 2 Утворення Української Центральної Ради та основні етапи її діяльності. 3 Боротьба за політичну владу в Україні у жовтні-грудні 1917 року. Проголошення УРСР.

Причини, основні завдання та особливості Лютневої (1917 року) революції в Росії. Розстановка політичних сил в Україні. Наслідки I світової війни для українців, вимушених воювати з обох сторін були тяжкими. На протязі усієї війни Галичина слугувала ареною кривавих битв на Східному фронті. Війна ще більше погіршила становище українців, які не мали власної держави, яка б захищала їх конкретні інтереси. В російській армії воювали 3,5 млн. українських солдат, 250 тис. українців служили в австрійській армії. Українці боролися і вмирили за імперію, які ігнорували їх національні інтереси, намагалися знищити їх національний рух.

У 1917 р воюючі країни опинилися на межі катастрофи. Особливої гостроти досягло напруження в Росії. Росія втратила понад 8 млн. чоловік вбитими, пораненими та полоненими. Це викликало широке невдоволення. Війна і прорахунки уряду призвели до глибокої кризи в усьому суспільстві. Таким чином, причини Лютневої революції були тісно пов'язані з подіями I Світової війни. У 1915р. в Росії почалася економічна криза. Вона охопила різні галузі господарства. Металургія давала лише 80% необхідного металу, видобуток вугілля становив 40% від необхідного, залізниці не справлялися з навантаженням тому, що не вистачало палива. Дуже гостро стояла проблема продуктів харчування. Вона була викликана нестачею робочих рук та тяглової сили в сільському господарстві. В країні швидкими темпами росли ціни на всі види товарів.

До економічної кризи приєдналася "криза верхів". Уряд не міг подолати господарську розруху, класову боротьбу та поразки на фронті. Почалася безперервна зміна міністрів.

Революційна ситуація 1915-1916 рр. вилилася в революцію у лютому 1917 р. 14 лютого в Петрограді почався страйк робітників, в якому прийняло участь 50 тисяч чоловіків. 24 лютого 1917 р. страйкувало вже 200 тисяч чоловік. 27 лютого до страйкуючих робітників

приєдналися солдати Петроградського гарнізону. Увечері 27 лютого столиця була вже в руках у повстанців.

Основними завданнями революції були: повалення самодержавства і проголошення Росії республікою, конфіскація поміщицького землеволодіння і розподіл землі між селянами, запровадження 8-годинного робочого дня, скликання Всеросійських Установчих зборів, припинення імперіалістичної війни. Таким чином, Лютнева революція 1917 р. за характером була буржуазно-демократичною. В ній об'єдналися класова боротьба пролетаріату, боротьба селян з залишками феодалізму, національно-визвольна боротьба та антивоєнний рух.

Особливостями революції стало утворення двовладдя. З одного боку повстанці утворили Петроградську раду робітничих та солдатських депутатів. А 2 березня 1917 р. депутати Державної Думи утворили Тимчасовий уряд на чолі з князем І. Львовим. Цей уряд прийняв відречення царя від влади. Нова влада проголосила демократичні свободи слова, зборів, друку, спілок, демонстрацій та ін.

Звістка про революцію в Росії надійшла до Києва 28 лютого 1917 р. 1 березня 1917 р. під правлінням міського голови відбулося засідання представників громадських організацій та партій, яке визнало за необхідне створення авторитетного громадського органу, здатного забезпечити в місті атмосферу спокою та контролювати ситуацію. 4 березня в Києві остаточно оформився “Виконавчий комітет ради об'єднаних громадських організацій”, який діяв до вересня 1917 року.

Поряд з ним в місті розпочала свою діяльність Київська Рада робітничих депутатів, яка обрала свій виконавчий комітет у складі 37 осіб. Соціальний рух привів до утворення в містах і селах Рад робітничих та селянських депутатів. На середину 1917 р. їх нарахувалося 252, в тому числі у Донбасі - 180(71%). Засновниками Рад були переважно представники загальноросійських політичних партій есерів та РСДРП.

Нарешті, представники українських груп та товариств, гуртків вибрали і призначили Українську Центральну Раду. 4 березня 1917 р. вважається офіційною датою заснування Центральної Ради і початком її короткої, драматичної історії.

Утворення Української Центральної Ради та основні етапи її діяльності. Ініціатором утворення УЦР було “Товариство українсь-

ких поступовців”. (Є.Чикаленко, С.Єфремов, Д.Дорошенко), від УСДРП – В.Винниченко, С.Петлюра. Через декілька тижнів до ЦР приєдналася Українська партія соціалістів-революціонерів (М.Ковалевський, П.Христюк, М.Шаповал.) Головою Української Центральної Ради обрали М. Грушевського. Програму діяльності УЦР визначив Український національний конгрес, який відбувся 6-8 квітня 1917 р.:

- боротьба за автономію України;
- перебудова Російської держави на федеративну демократичну республіку;
- утворення українських рад по всій території України.

Так завершився I етап діяльності УЦР.

На II етапі Центральна Рада розпочала процес створення українських збройних сил. Цей етап характеризувався також подальшим загостренням протиріч між УЦР та Тимчасовим урядом. 1 червня 1917 року Тимчасовий уряд офіційно дав негативну відповідь на вимоги ЦР. Було заборонено проведення II військового з'їзду. Наслідком цих протиріч стало проголошення 10 червня 1917 р. I Універсалу. Цей документ проголосив суверенність українського народу на своїй землі. Був сформований також перший склад крайового уряду - Генеральний Секретаріат, спочатку у складі 9 чоловік на чолі з В.Винниченко.

III етап діяльності УЦР поділяється на два періоди :

1) переговори Центральної Ради з делегацією Тимчасового уряду наприкінці червня та початку липня 1917 р. завершилися компромісом - 3 липня був опублікований II Універсал. В документі було зафіксовано запрошення до складу УЦР представників інших народностей (30% від складу); Генеральний Секретаріат проголошувався вищим крайовим органом влади в Україні; Універсалом проголошувалося, що Рада не допустить здійснення автономії України до Установчих Зборів і фактично відмовляється від подальшої „українізації” військових частин в тилу і на фронті. Центральна Рада повинна була підготувати проект закону про автономний устрій України, який буде затверджений Всеросійськими Установчими Зборами. Таким чином, Тимчасовий уряд визнав УЦР. Але були в Україні суспільні та етнічні групи, які не підтримували ЦР. Російські консерватори і навіть помірковані побоювалися, що зростання політичної активності українців призведе до розвалу „єдиної та неподільної Росії”. З іншого боку російські більшовики підозрювали, що український національний рух може порушити „єдність робітничого класу”.

Отримавши обіцянку широкої культурної автономії, російські і єврейські партії в Україні приєдналися до ЦР. 15 липня склад українського уряду поповнився представниками „національних меншин”. Генеральний секретаріат збільшився до 12 чол. В цей момент ЦР мала вже 822 міста, біля 25% міст належало російським, єврейській, польській та іншим неукраїнським партіям. В ідеологічному відношенні ЦР мала виразно ліву орієнтацію. До складу ЦР формально увійшли представники практично усіх легальних партій, у т.ч. кадети і більшовики, усього понад 20 партій. Але представники більшовиків і кадетів у роботі ЦР з різних причин участі не приймали.

2) Діяльність Української Центральної Ради в умовах загальної політичної кризи, викликаній військовим заколотом Л. Корнілова. Серпневий заколот військових провалився завдяки єдності дій всіх лівих сил, але сприяв підвищенню ролі в суспільному житті держави більшовиків. В цих умовах Центральна Рада вжила заходи до збереження своєї влади і влади Тимчасового уряду. 21 вересня 1917 р. в Києві вона скликала З'їзд народів Росії, на який прибули представники 12 національностей. З'їзд прийняв рішення про перебудову Російської держави на федерацію демократичних республік. Було створено Раду народів з центром в Києві. Але жовтневі події в Петрограді звели нанівець усі ці плани.

На останньому етапі своєї діяльності Українська Центральна Рада прийняла ще два Універсали. Жовтневий переворот у Петрограді різко змінив ситуацію.

Боротьба за політичну владу в Україні у жовтні-грудні 1917 року. Проголошення УРСР. Аналіз подій жовтня-грудня 1917 р. свідчить про можливість різних шляхів розвитку України.

25 жовтня 1917 р. в Петрограді відбулося більшовицьке повстання, яке привело до встановлення радянської влади. Дізнавшись про події в столиці, Центральна Рада негайно утворила Комітет по охороні революції в Україні і видала резолюцію про засудження більшовицького перевороту. В цих умовах Київ став ареною боротьби трьох сил: прихильників Тимчасового уряду, більшовиків та самої Центральної Ради.

Успіх петроградського повстання активізував українських більшовиків, які вже 29 жовтня 1917 р. організували у Києві повстання, мобілізувавши проти 10 тисяч гарнізону Київського військового округу майже 6 тисяч озброєних робітників. Бої тривали три дні. Ко-

ли ж проти російських військ виступили підрозділи (8 тисяч бійців) Центральної Ради, генералітет округу змушений був капітулювати. Відтак владу у столиці фактично взяла Центральна Рада. Лише в Донбасі, Вінниці, Проскуріві, Рівному, Луцьку та Кам'янці - Подільському більшовики встановили владу Рад.

Намагаючись перешкодити анархії та розгортанню громадянської війни, 7 листопада 1917 р. Центральна Рада в III Універсалі проголосила Українську Народну Республіку у складі Російської федеративної республіки, а також скасування поміщицького землеволодіння, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, скликання 9 січня 1918 р. Українських Установчих зборів. Згідно з цим Універсалом до складу УНР входили 9 губерній. Таким чином процес українського державотворення залишався незавершеним і основна причина цього була в соціалістичних ілюзіях лідерів УЦР. Відкривалася перспектива самостійного розвитку і будівництва незалежної держави. Але взяли верх ілюзії керівників УЦР про можливість перетворення Росії на федерацію демократичних республік і Україна залишалася у складі Радянської Росії. На це рішення також вплинули результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, де більшовики одержали лише 10% голосів, а українські національні партії - приблизно 75%.

В листопаді - грудні 1917 р. в Україні загострилася боротьба за владу. Керівництво більшовицької Росії усвідомлювало, що без матеріальних та людських ресурсів України справа пролетарської революції приречена на поразку. Необхідно було встановити диктатуру пролетаріату у формі радянської влади і в Україні. 4-5 грудня 1917 р. в Києві проходив I Всеукраїнський з'їзд Рад. Незважаючи на спроби більшовиків рішенням з'їзду передати всю владу Радам та проголосити радянську владу в Україні, з'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів і висловив вотум довіри Центральній Раді. Тоді члени РСДРП(б) на чолі з В.Затонським (124 чол.) переїхали до Харкова, об'єдналися з делегатами III з'їзду Рад Донецько - Криворізького басейну і провели 11-12 грудня 1917 р. єдиний з'їзд Рад України.

Більшовицький з'їзд проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських, селянських депутатів, визнав її федеративною частиною Російської Республіки, поширивши на неї чинність ленінських декретів. Обрано ВУЦВК- найвищий державний орган влади між з'їздами на чолі з лівим соціал - демократом Ю. Медведєвим.

З'їзд запросив військової допомоги у Росії для боротьби з УЦР. З наступом більшовицьких військ українське керівництво позбулося ілюзій щодо перетворення Росії на федерацію демократичних республік і видає 25 січня 1918 р. IV Універсал. В документі говорилося про те, що віднині УНР стає самостійною, не від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. 26 січня 1918 р. більшовицькі війська взяли Київ.

Таким чином, відсутність збройних сил, дієздатного адміністративного апарату, молодість та відсутність політичного досвіту у керівництва УНР привели до поразки Української Центральної Ради.

Отже, наприкінці 1917 р. у складі Радянської Росії було проголошено дві досить різні республіки - УНР і Радянську Україну. Боротьба між ними за владу і привела до виникнення громадянської війни.

Лекція 20

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В УКРАЇНІ

(1918 – 1920 рр.)

1 Причини громадянської війни 2 Окупація України німецькими та австро-угорськими військами 3 Українська гетьманська держава 4 Прихід до влади Директорії та її діяльність у 1919 - 1920 рр. 5 Проголошення ЗУНР та її злука з УНР 6 Підсумки та наслідки громадянської війни в Україні

Причини громадянської війни Під час громадянської війни на політичну владу в Україні претендували чотири політичні сили:

- Табір українських сил демократичної орієнтації. В середовищі цього табору можна виділити дві течії. Одна, уособлювана В.Винниченком, схилилася до компромісу з Радянською Росією та Україною вважаючи, що військовий союз з ними спрямований проти Антанти та російських монархістів дозволить зберегти незалежну українську державу. Друга, під керівництвом С.Петлюри, вважала більшовиків і Радянську Україну ворогом №1. У боротьбі за політичну владу національні демократи розраховували на військову допомогу Німеччини та Австро-Угорщини у 1918 р., у 1919

р.- країн Антанти, а у 1920 р.- Польщі. Вони мали і власні збройні сили: українські січові стрільці (УСС), гайдамаки С.Петлюри, а пізніше Українська галицька армія. Взагалі регулярна армія УНР не мала твердих бойових та моральних якостей, тому й зазнала поразки.

- Українські більшовики наприкінці грудня 1917 р. не були основною політичною силою. На виборах до Установчих зборів України за більшовиків проголосували лише 17,3% населення. Українські більшовики не були єдиними. В їх рядах на протязі усього періоду громадянської війни чітко прослідковуються так звані "праві" (Квірінг, Чудновський), які в часи гетьманату виступали за співпрацю з демократичними українськими партіями. Окрім "правих" були ще й "ліві" (П'ятаков, Артем, Антонов - Овсієнко), які виступали проти будь-яких компромісів з національними демократами. Вони мали власні збройні сили: робітнича Червона гвардія Донбасу, червоне козацтво під керівництвом В.Примакова та ін. Вирішальне значення у боротьбі за владу мала військова допомога з боку Радянської Росії.

- Третьою важливою політичною силою були російські монархісти. Вони фактично становили основу збройних сил гетьмана П.Скоропадського. Добровольчеська армія О.Денікіна у 1919 р. та армія Врангеля у 1920 р. становили основну небезпеку для української державності. Біла гвардія могла в першу чергу розраховувати на військову і політичну допомогу Антанти тому, що боролася за відновлення монархії в Росії.

- Четвертою політичною силою в громадянській війні на Україні виступило селянство, незадоволене політикою монархістів та більшовиків. Найбільш чисельна селянська армія воювала під прапорами "батька Махна". В 1919 р. вони виступали на боці Радянської влади проти Денікіна та Петлюри, а в 1920 р.- проти Врангеля та отамана Григор'єва. Він розраховував у цій боротьбі тільки на власні сили, на революційний рух селян.

Жовтнева революція та громадянська війна – особливий період у нашій історії, коли відчайдушна спроба подолати віковічну відсталість Росії поєдналася з небаченим до того соціальним експериментом будівництва нового ладу.

Більшовики розглядали громадянську війну як неодмінний і цілком виправданий метод переходу до соціалізму, своєрідне комуністичне чистилище. В.І.Ленін наголошував: ми – єдина партія, яка не бо-

їться такої війни. Наша партія за громадянську війну, повторював за ним Л.Д.Троцький. Ідеологічне сектантство більшовиків, ґрунтоване на переконанні в тому, що людство можна зробити щасливим силоміць (диктатура), їхнє прагнення негайно й кардинально реорганізувати політичне та економічне життя на абсолютно нових засадах (воєнний комунізм), спочатку відмова від будь-якого діалогу з політичними опонентами, а потім нещадне переслідування останніх (червоний терор) – все це дало могутній поштовх до розгортання громадянської війни.

Проголошення Української Народної Республіки стало своєрідною реакцією на жовтневе більшовицьке повстання в Петрограді. Намагаючись завоювати владу в Україні, більшовики розгорнули широку пропагандистську кампанію, підтримували ліві елементи українських партій з метою розколу Центральної Ради, чинили зовнішній силовий тиск тощо. Їхня спроба легітимним шляхом завоювати командні висоти та трансформувати Центральну Раду в „кишеньковий” Центральний виконавчий комітет рад України зазнала поразки.

Грудневий ультиматум Раднаркомому призвів до спалаху війни між Раднаркомом і Центральною Радою, яка в критичних умовах своїм IV Універсалом проголошує суверенність, незалежність УНР. Проте проголошення універсалу не давало змоги зберегти контроль за територією України. Під тиском переважаючих сил радянських військ Центральна Рада втрачає територію, вплив, владу.

В цілому події 1918-1920 рр. розвивалися в Україні в загальному контексті громадянської війни на території всієї країни. Разом з тим вони мали свою специфіку й позначалися особливим драматизмом, який проявлявся у надзвичайній запеклості боротьби за владу, в більш складному, ніж деінде на руїнах колишньої імперії, комбінванні найрізноманітніших політичних сил, їхній швидкій змінюваності біля керма державної влади, в поєднанні гасла соціального визволення з гаслом національно-державного суверенітету.

Окупація України німецькими та австро-угорськими військами У 1918 р. головними претендентами на владу в Україні були Українська Центральна Рада та українські більшовики. Боротьба між ними в січні 1918 р. завершилася перемогою більшовиків. В умовах відкритої війни проти національних сил України з боку більшовиків Росії Центральна Рада вдалася до відчайдушного кроку пошуку союзника і звернула свій погляд до країн Троїстого союзу - Німеччини та

Австро-Угорщини. Щоб укласти договір УНР слід було вийти зі складу Росії. 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила IV Універсал про незалежність УНР. 27 січня 1918 р. (9 лютого за новим стилем) Українська делегація підписала Брестський договір. За умовами договору УНР зобов'язувалася протягом першої половини 1918 р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2750 пудів м'яса, велику кількість промислової сировини та матеріальних цінностей. На плечі народу України ліг і обов'язок утримувати окупаційну армію. За умовою війська повинні були дислокуватись на північних кордонах з Росією лише до ратифікації договору й стабілізації становища в УНР. 18 лютого 1918 р. німецькі війська перейшли в наступ. Розрізнені і слабо озброєні військові частини Червоної Армії та дружини добровольців не могли стримати наступ майже півмільйонної армії окупантів. До 5 березня німецько - австрійські війська захопили Правобережну Україну, 7 березня 1918 р. до Києва повернулася Центральна Рада. До кінця квітня 1918 р. була захоплена вся етнічна територія України. У дипломатичних документах проголошувалось, що метою союзників є відсіч більшовицькій агресії і відновлення в Україні законної влади Центральної Ради. Фактично ж встановлювався окупаційний режим.

Безсилля Центральної Ради створити міцну владу і налагодити адміністрацію на периферії мало наслідком те, що серед населення зникла довіра до неї. Безсиллям Центральної Ради виконати Брест-Литовський договір були незадоволені німці та австрійці.

Українська гетьманська держава. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот, який привів до арешту членів Центральної Ради та проголошення гетьманом України царського генерала, великого землевласника Павла Скоропадського. Це означало, що період діяльності Центральної Ради в Україні завершився і встановилася нова форма правління.

Проголошувалася Українська гетьманська Держава. В руках гетьмана зосереджувалася законодавча, військова влада. Скоропадський мав право призначити голову уряду та затверджувати його склад. У маніфесті "Грамота до всього Українського народу" вказувалося, що гетьман бере на себе всю повноту влади тимчасово, до проведення виборів до Українського Сейму (парламенту).

Гетьман почав створювати нову систему управління - були відновлені земські та міські управи місцевого самоуправління. В уряді

працювали висококваліфіковані кадри. Міністр фінансів О.Ржепецький створив українську грошову систему, український карбованець мав досить високий курс - половина золотого франка. Був відкритий Український Державний Банк та Державний земельний банк. Була проведена судова реформа, яка проголошувала утворення Державного Сенату - вищої Судової та адміністративної інстанції України, а також Судової палати та Апеляційного суду.

Ефективна робота міністерства іноземних справ на чолі з Д. Дорошенком привела до міжнародного визнання України.

Таким чином, Українська Держава часів гетьманату мала найбільш виразні ознаки держави як такої, хоч так і не змогла створити власні збройні сили та прийняти Конституцію.

Однак, невдала аграрна політика, репресії щодо бунтуючого селянства та робітників, цілковита залежність гетьманської влади від Німеччини та Австро-Угорщини привели до утворення опозиції більшовиків і національних демократів.

24 травня 1918 р. до гетьмана звернулися представники українських соціалістичних партій, які заявили протест проти заборони уряду робітничих та селянських з'їздів, проти призначення на посади в Державі не українців та ін. Відмова гетьмана від співробітництва з українськими політичними партіями привела до утворення опозиційного Українського Національно - Державного союзу.

Більшовики також використали незадоволення селян проти Скоропадського і почали створювати селянські повстанські загони. У серпні 1918 р. під проводом М. Щорса та В. Боженка повстало понад 40 тисяч селян.

Кінець Українській Державі поклав опозиційний рух українського селянства, робітників та українських політичних сил, які об'єднали свої зусилля восени 1918 р.

Прихід до влади Директорії та її діяльність у 1919 - 1920 роках. 14 листопада 1918 р. на закритому засіданні Національного союзу був створений орган для керівництва народним повстанням - Директорія. До її складу увійшли В.Винниченко (УСДРП) - голова; С.Петлюра (УСДРП) - головний отаман; Ф.Швець (селянський союз), П. Андрієвський (УПСР), А. Макаренко (безпартійний). 13 грудня 1918 р. війська Директорії вступили до Києва. Прийшовши до влади, Директорія відновила закони УНР та призначила свій перший уряд на чолі з В.Чеховським.

Становище нової влади було тяжким, як в середині країни так і за її межами (на кордонах України зосереджувались польські, білогвардійські більшовицькі війська, які прагнули розгорнути бойові дії).

Серед членів Директорії також не було єдності дій та орієнтацій: одна частина членів її виступала за союз з більшовиками (Винниченко, Чеховський, Шаповал); друга частина - за союз з Антантою проти більшовиків (її очолював С. Петлюра).

Внутрішня політика Директорії носила суперечливий характер:

- видала закон про скасування приватної власності на землю, але забороняла стихійний розподіл землі між селянами;
- прихильники Винниченка закликали до вирішення соціально-економічних проблем населення, а прихильники Петлюри - до укріплення армії та адміністративних органів.

Підсумки Державного будівництва в роки Директорії були невтішними. Багаторазові спроби створити дієву законодавчу, виконавчу, судову владу зазнали невдачі. Не було такої влади і на місцях. При наявності певних збройних сил, на які спиралася Директорія, регулярна, боєздатна армія так і не була створена. Не діяла фінансова система.

Такою ж непослідовною була і зовнішня політика Директорії. Вороже ставлення до більшовиків і Радянської Росії привело до війни в січні-лютому 1919 р.. В цій війні Директорія зазнала поразки і звернулася по допомогу до країн Антанти.

Весною 1919 р. на Україну рушив новий і небезпечний загарбник - Денікін. У травні він захопив Донбас, червні - Харків та Катеринослав, 30 серпня - Київ. У липні 1919 р. війська Петлюри почали бойові дії на Правобережній Україні. У вересні 1919 р. почалася боротьба між денікінцями та петлюрівцями. Цією боротьбою скористалися більшовики. Протягом листопада-грудня 1919 р. радянські війська успішно провели контрнаступ проти сил Денікіна і в середині грудня визволили м. Київ. На початок 1920 р. практично вся територія УНР опинилася під контролем більшовиків. Спроба С. Петлюри заручитися підтримкою Польщі для продовження війни з більшовиками у 1920 р. закінчилася Ризьким мирним договором 1921р., який заборонив легальне існування Директорії. Так закінчилися спроби національних демократів побудувати українську самостійну державу.

Які ж причини поразки українських демократичних сил?

1. Нерішучість у вирішенні соціально-економічних проблем. населення звужувала соціальну базу національного руху.

2. Пошук підтримки серед зовнішніх сил, яких народ сприймав як окупантів(німці, австрійці, поляки тощо).
3. Недооцінка більшовицької агітації та пропаганди на населення.

Проголошення ЗУНР та її злука з УНР. Восени 1918 р. перша світова війна підійшла до кінця. У жовтні - листопаді Австро - Угорщина була охоплена народною революцією, в результаті якої монархію було повалено, а імперію ліквідовано. На її уламках виникли національні суверенні держави - Чехословаччина, Угорщина, Югославія, Австрія. Виникли умови для утворення і української держави.

18 жовтня 1918 р. у Львові було проведено нараду, в якій взяли участь українські послы австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, а також представники від політичних партій. На ній було утворено Українську Національну Раду - новий політичний орган. На цій же нараді було проголошено і українську державу як автономну частину Австрії в складі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Лише представники УСДП виступили за об'єднання з Україною.

28 жовтня 1918 р. свої права на Східну Галичину заявили поляки.

31 жовтня національна рада та центральний військовий комітет вирішили взяти владу у Львові у свої руки. 1-5 листопада повстання перемогло на всій території Східної Галичини.

Буковинські трудящі розпочали свій виступ 30 жовтня. Протягом 1-6 листопада повстання перемогло у всій Північній Буковині. 3 листопада крайовий комітет скликав Всебуковинське віче, яке прийняло резолюцію "Про прилучення австрійської часті української землі до України". Президентом краю став О.Попович. Однак, взявши владу, комітет нічого не зробив по організації його захисту від інтервентів. 11 листопада 1918 р. румунські війська окупували всю Північну Буковину, яку було включено до складу боярської Румунії.

Події на Закарпатті розвивалися в руслі революції в Угорщині, до складу якої воно тоді входило. 31 жовтня 1918 р., як тільки про неї надійшла звістка, солдати, робітники і селяни краю включилися в революційну боротьбу. Протягом 1-2 листопада повстанці перемогли в найбільших містах. Всюди виникали нові органи влади - народні ради. На вічах закарпатці заявили про своє бажання бути у складі єдиної України. Але політичні керівники не мали чітких орієнтирів. Це

вело до послаблення революційного руху і в кінцевому підсумку - до окупації Закарпаття іноземними Державами. Отже, врешті - решт лише Східна Галичина залишалася під владою Національної Ради. 5 листопада 1918 р. національна рада опублікувала програмну декларацію, в якій були визначені основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики. 9 листопада національна рада утворила тимчасовий уряд - Державний секретаріат на чолі з К.Левицьким. Тоді ж було вирішено назвати державу Західноукраїнською Народною Республікою. Офіційно ЗУНР була проголошена 13 листопада.

Таким чином, в листопаді 1918 р. національне повстання переросло в буржуазно-демократичну, національно-демократичну революцію, в результаті якої і виникла ЗУНР. Революція була національно-демократичною, оскільки в ній розв'язувалися загальнодемократичні завдання - ліквідація національного поневолення і утворення демократичної національної державності. Вона була народною, тому що рушійними силами виступали робітники і селяни.

Першим кроком уряду ЗУНР було створення жандармерії та української галицької армії (УГА); розпочато загальну мобілізацію для захисту краю від поляків.

Основним питанням в діяльності української Національної ради було вирішення аграрної проблеми. За земельною реформою ліквідувалось поміщицьке землеволодіння, а земля розподілялась між малоземельними та безземельними селянами.

Зовнішньополітична діяльність була спрямована на міжнародне визнання ЗУНР та припинення війни з Польщею. Але поляки не збиралися відмовлятися від Східної Галичини. Після тритижневих боїв 22 листопада 1918 р. польські війська захопили Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а потім у Станіслав.

Таке політичне становище примусило керівництво ЗУНР звернутися за допомогою до УНР(Директорії). 1 грудня 1918 р. у м. Фастові був підписаний договір про умови об'єднання двох держав в єдину державу. 4 січня 1919 р. національна рада ЗУНР затвердила ці умови і дала згоду на об'єднання.

22 січня 1919 р. на Софійській площі у Києві делегати Західноукраїнської Народної Республіки обмінялися грамотами з представниками Директорії про злуку в єдину соборну українську державу. 23 січня трудовий конгрес УНР затвердив акт злуки і ввів у свій склад делегатів Національної ради ЗУНР. Але фактичного возз'єднання двох республік так і не сталося із-за розбіжностей у поглядах керів-

ників. Тому ЗУНР залишилася самостійною. Протягом лютого - липня 1919 р. вона самотужки вела боротьбу з Польщею за Східну Галичину, але зазнала поразки. Уряд ЗУНР на чолі з Є.Петрушевичем емігрував до Відня, а Українська Галицька армія перейшла на бік Врангеля. Так закінчилася спроба побудувати національну демократичну державу на території Західної України.

Підсумки та наслідки громадянської війни в Україні.

Політична боротьба 1918-1920 рр. стала трагедією українського народу. Головним підсумком громадянської війни в Україні був прихід до влади більшовиків, національно-патріотичні сили зазнали поразки, а з українською державністю було покінчено.

Перемога більшовиків в Україні пояснюється декількома причинами. По-перше, вони привернули на свій бік українське селянство. По-друге, вони зуміли вчасно виправити помилки у національному питанні, пішовши на компроміс з лівими українськими партіями. По-третє, українським більшовикам допомагала Радянська Росія, в розпорядженні якої були величезні фінансові, людські, промислові і адміністративні ресурси. Також не слід недооцінювати блискуче керівництво і прекрасну організацію більшовиків.

Поразка націонал-демократів пояснюється теж кількома причинами. По-перше, невмінням і небажанням вчасно вирішувати соціально-економічні проблеми; по-друге, відсутністю власної боєздатної армії; по-третє, боротьбою в середині національно-патріотичних сил, а також невмінням йти на компроміс. Окрім цього, у своїй боротьбі вони спиралися на військову підтримку Німеччини, Австрії, Польщі, Антанти, яких українці сприймали виключно в якості загарбників.

Політична боротьба не вирішила питання об'єднання усіх українських земель в єдину державу. Другим підсумком громадянської війни в Україні було розчленування її земель між Радянською Росією, Румунією, Чехословаччиною та Польщею. У 1918 р. Північну Буковину окупувала Румунія, за Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Закарпаття перейшло до Чехословаччини, у 1921 р. за Ризьким мирним договором Польща захопила Східну Галичину, а Радянська Україна у 1922 р. увійшла до складу СРСР.

Ще одним підсумком громадянської війни в Україні було суттєве знищення цвіту нації – інтелігенції, яка була або репресована під

час розгортання «червоного» та «білого» терору, або депортована. Частина інтелігенції емігрувала.

Що стосується наслідків громадянської війни в Україні, то, насамперед, слід визначати розорення народного господарства України та її продуктивних сил.

Після закінчення громадянської війни республіка перетворилася на руїни. Прямі збитки оцінювалися у 10 млрд. крб. золотом, виробництво промислової продукції знизилося до 1/10 довоєнного рівня. Так, у 1920 р. в Україні виплавлялося 1,7% металу, виготовлялося прокату – 1,8%, видобувалося вугілля – 22% від рівня 1913 р. З 11 тис. підприємств в УСРР діяло тільки 2,5 тис., переважно дрібних.

Складною ситуація була і в сільському господарстві. Незацікавленість селян, обумовлена більшовицькою політикою воєнного комунізму, недостатня забезпеченість реманентом, тягловою силою, нестача робочих рук спричинили скорочення на 15% посівних площ. В результаті валовий збір хліба в Україні у 1920 р. становив тільки 38,5% від рівня 1913 р. Як наслідок – голодомор 1921-1923 рр., тільки в степових регіонах республіки кількість голодуючих становила у травні 1922 р. – 3.8 млн. осіб.

Ще одним наслідком громадянської війни в Україні була політична нестабільність. Майже по всій Україні поширився повстанський рух. За офіційними даними, наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. у великих повстанських загонах налічувалося до 100 тис. осіб.

На Півдні та частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, на решті території – під націоналістичними. З часом соціальна суть селянського руху поступово змінювалася, Рух ставав своєрідною професійною діяльністю декласованих елементів міста і села, які були розбещені імперіалістичною і громадянською війнами та політичною нестабільністю суспільства. У зв'язку з цим боротьба набувала характеру взаємознищення.

Таким чином, основними підсумками громадянської війни в Україні була втрата державності і територіальної цілісності, а наслідками – економічна розруха, занепад промисловості, сільського господарства, торгівлі, посилення маргіналізації та декласування, наростання соціальної напруженості у вигляді активізації повстанського руху. Але поряд із втратами громадянська війна принесла українцям і здобутки – формування національної самосвідомості.

Водночас громадянська війна 1918-1920 рр. вчить, що в розбудові самостійної, незалежної держави сьогодні Україна повинна роз-

раховувати на свої власні сили. А вирішення політичних та національних питань неможливе без вирішення соціально-економічних проблем населення.

Лекція 21 **УКРАЇНА В ПЕРІОД НЕПУ** **(1921 – 1927 рр.)**

1 Соціально-економічне та політичне становище в Україні після закінчення громадянської війни. 2 Відбудова народного господарства України на засадах непу.

Соціально-економічне та політичне становище в Україні після закінчення громадянської війни. На початку 1920-х років основна частина українських земель увійшла до складу УРСР. Радянська Україна була одною з 13 держав, що виникли на уламках колишньої Російської імперії. Площа республіки становила тоді 452 тис. кв. км., а її населення, за даними перепису 1920 р. – 25,5 млн. чол. З них на селі проживало – 21 млн. чол., у містах – 4,5 млн. чол. У той же час західноукраїнські землі після невдалої війни 1920 р. контролювала Польща. За переписом населення на цій території проживало 9 млн. чол., у т.ч. біля 6 млн. українців і понад 2 млн. поляків. Під час розпаду Австро-Угорщини Румунія захопила Буковину, а Закарпатська Україна після ліквідації Радянської Угорщини опинилася у складі Чехословаччини.

Воєнні дії, що точилися на території України майже безперервно на протязі 7 років і воєнно-комуністична політика більшовиків завдали величезної шкоди народному господарству республіки. Загальні збитки досягли 10 млрд. золотих карбованців. Розруха вразила велику машинну індустрію, залізорудну та вуглевидобувну промисловість. Обсяг продукції металургії наприкінці громадянської війни становив близько 5% довоєнної. З 57 доменних печей в 1921 р. діяла тільки одна – на Петровському заводі в Єнакієвому. У 1913 р. в Україні виплавили 187 млн. пуд. чавуну, а в 1920 р. – 900 тис. пуд. У 1920 р. виробництво сталі становило 1,7%, прокату – 1,8%, видобуток вугілля в

Донбасі – 22% довоєнного рівня. Занепав залізничний, річний та морський транспорт.

У стані глибокого занепаду перебували галузі легкої та харчової промисловості України. Наприклад, у 1920 р. з 192 заводів, що до війни виробляли 85 млн. пуд. цукру діяло тільки 76, що виробляли тільки біля 4 млн. пуд. цукру. 13 заводів лежали в руїнах, чимало заводів було законсервовано через відсутність сировини. У 1920 р. посівні площі цукрового буряку у порівнянні з 1914 р. скоротилися у 4 рази, а врожайність – у 2 рази.

Робітничий клас України голодував. В Україні з'явилися епідемії висипного тифу та інших хвороб, від яких вмирали десятки тисяч чоловік. Рятуючись від голоду маси робітників залишали міста і йшли на село.

Під час громадянської війни більшовики проводили політику „воєнного комунізму”. Складовими елементами такої політики були:

- націоналізація усіх підприємств, навіть дрібних;
- досягнення найвищої ступені централізації в управлінні виробництвом;
- продрозкладка на селі;
- харчування;
- обов'язкова трудова повинність;
- заборона приватної торгівлі.

Під час війни селяни ще мирилися з продрозкладкою. Але відразу ж після припинення воєнних дій невдоволення селян реквізиціями і забороною торгівлі різко зросло. Розкладка виконувалася з величезною напругою. Навесні 1921 р. розкладку з врожаєм попереднього року було виконано менш ніж на 40%. Державний хлібний фонд у запланованих розмірах створити не вдалося.

Важкою була ситуація в промислових центрах України. Денна пайка хліба на одного робітника скоротилася до 100 г. В країні поширювався робітничий страйковий рух.

Стягнення продрозкладки за допомогою робітничих та червоноармійських загонів наражалося на збройний опір селян. Майже на всій території України поширювався повстанський рух. Усі верстви села, за винятком селян-бідняків, боролися з продрозкладкою. Але офіційна пропаганда причину усіх труднощів убачала в куркульському саботажі продовольчої політики радянської влади. Селянські виступи оголошувалися „політичним бандитизмом”.

Наступ радянської влади на селянські виступи очолювали Г.Х.Раковський та М.В.Фрунзе. У розгромі повстанців активну участь брали частини Червоної Армії під керівництвом В.Блюхера, Г.Котовського, О.Пархоменко. Військам надавали допомогу частини особливого призначення (ЧОН). Отже, насувалася нова громадянська війна. Використання регулярної армії в боротьбі проти селянських мас становило смертельну небезпеку для партії більшовиків і ставило під сумнів усі її попередні здобутки.

Господарське становище України ще більше погіршилося у зв'язку з сильною посухою 1921 р. Підірване продрозкладкою сільське господарство не спромоглося здолати такого лиха. Розпочалися голод, епідемії.

Таким чином, внутрішнє становище України на початку 1920-х років було вкрай тяжким. Воєнно-комуністична політика призвела до дезорганізації господарських зв'язків, а в сільському господарстві до занепаду виробництва. Дедалі очевиднішою ставала потреба зміни економічної політики, що ґрунтувалася на воєнно-комуністичній доктрині.

Відбудова народного господарства України на засадах непу. Вихід з економічної та політичної кризи, викликаної невдоволенням селян продрозкладкою, В.І.Ленін вбачав в докорінній зміні економічної політики.

В березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) прийняв постанову „Про заміну розкладки натуральним податком”. Делегати схвалили відміну продрозкладки. Але багато хто побоювався, що відродження вільної торгівлі, легалізація приватного ринку поставить під загрозу само існування Радянської влади.

Перехід до непу представляв собою складний процес. Багато комуністів не зрозуміли нової політики, вважали що це відступ від завойованих позицій. Але точка зору В.І.Леніна перемогла.

Складовими елементами нової економічної політики були:

- перехід від продрозкладки до продподатку;
- перехід від загальної трудової повинності до системи вільного найму робочої сили;
- дозвіл вільної приватної торгівлі;
- використання приватного капіталу в промисловості та інших галузях господарства;

- стимулювання випуску необхідної продукції економічними засобами;
- децентралізація управління підприємствами;
- організація кредитно-фінансової системи і оптової торгівлі засобами виробництва;

Керуючись рішеннями X з'їзду РКП(б), ЦК КП(б)У і уряд України розробили заходи по здійсненню непу в республіці. 27 березня 1921 р. Надзвичайна сесія ВЦВК прийняла рішення про заміну продрозкладки продподатком, а уряд України 29 березня видав декрет про норми та розмір податку. По зерновим культурам податок становив 117 млн. пудів замість 160 млн. пудів за розкладкою з врожаєм 1921 р. Але в Україні економічний вплив нового закону мав місце не відразу. Це пояснювалося двома причинами:

- по-перше, податок повинні були починати брати з врожаєм 1921 р., попередній закон про продрозкладку поки що зберігав свою силу (об'єм розкладки зменшився на 20%);
- по-друге, стягнення продподатку з врожаєм 1921 р. на практиці часто здійснювалося методами продрозкладки.

Економіка країни була багатокладною. Існувало 5 економічних укладів: патріархальний, дрібнотоварний, приватнокапіталістичний, державно-капіталістичний, соціалістичний.

З початком проведення непу почали розвиватися приватнокапіталістичний та державно-капіталістичний уклади. З'явилася т. з. нова буржуазія – непмани (оптові торговці, банкіри, комісіонери, орендарі і т. і.) В Україні в оренду було здано 5200 дрібних промислових підприємств. Приватний капітал контролював в республіці в перші роки непу майже 75% роздрібного товарообігу. Пожвавлення підприємницької діяльності сприяло подоланню господарської розрухи.

З переходом до непу система централізму в управлінні була ліквідована, а підприємства об'єдналися в госпрозрахункові трести. В Україні трести стали організовуватися восени 1921 р. Переважну більшість шахт об'єднав трест „Донвугілля”, 15 металургійних заводів та ряд шахт увійшли до тресту „Південьсталь”. Машинобудівні заводи об'єднав трест „Машинотрест”. Хімічна промисловість складалася з 3 трестів – „Хімвугілля”, „Склосода” та „Коксобензол”. Всього на підприємствах, що увійшли до трестів було зайнято майже 220 тис. робітників.

В промисловості неп сприяв швидкому відродженню продуктивних сил. Відродження Донбасу стало справою усієї країни. Видобу-

ток вугілля було зосереджено на великих шахтах. У 1925/1926 господарському році у Донбасі було видобуто майже 20 млн. тон вугілля, що становило 68% довоєнного рівня. В електроенергетиці почалося будівництво ряду великих об'єктів по плану ГОЕЛРО – Штерівської ДРЕС, Чугуївської ДРЕС, Дніпровської гідроелектростанції.

В машинобудуванні більш інтенсивно, чим в інших галузях йшов процес концентрації виробництва. В Україні шляхом концентрації було створено 32 заводи сільськогосподарського машинобудування. В 1924 р. на Харківському заводі почалося виробництво тракторів „Комунар”.

З переходом до непу в господарському будівництві інтереси селян та сільського господарства вийшли на перший план. Широка програма допомоги селянам була викладена в постанові ВУЦВК від 19 квітня 1922 р. „Про відбудову та зміцнення сільського господарства України”. Було створено акціонерне товариство „Село-допомога”. Це товариство забезпечувало селянські господарства посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом. На допомогу селянським господарствам надсилалися також червоноармійські частини. Навесні 1922 р. бійцями Червоної Армії було зорано і засіяно понад 50 тис. десятин землі. Аграрні перетворення в Україні були завершені в основному у 1923 р. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств в Україні збільшилося у 1,5 рази. В цілому у користування селянам було передано понад 31 млн. дес. землі, тобто 92% земельного фонду республіки.

Внаслідок аграрних перетворень кількість куркульських господарств різко зменшилася, а питома вага середнього селянства збільшилася. Зменшилася і кількість бідняків.

У січні 1923 р. В.І.Ленін продиктував статтю „Про кооперацію”. Масове кооперативне будівництво в Україні почалося відразу після переходу до непу. Для керівництва цим будівництвом була створена Кооперативна рада у складі партійних, радянських та кооперативних робітників. Постановою Раднаркому України від 13 квітня 1921 р. в республіці була створена єдина система споживчої кооперації.

На кінець 1920-х років до сільськогосподарської кооперації було залучено понад 50% селянських господарств України. Усіма видами кооперації, включаючи споживчу, було охоплено 85% селянських господарств.

Таким чином, неп був уведений з ініціативи В.І.Леніна після того, як Радянська країна опинилася перед економічною катастрофою

внаслідок продовження в мирних умовах політики воєнного комунізму. Дуже швидко неп довів свою ефективність. З огляду на його незаперечні здобутки багато партійців почало підтримувати курс на ринкову економіку. Однак переконані прихильники силових методів керівництва суспільством не збиралися скласти зброю. Сталін поступово скасував неп і відкрив шлях для здійснення авантюристичного „стрибка” в індустріалізацію”.

Лекція 21

УКРАЇНА У СКЛАДІ СРСР. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО В УКРАЇНІ У 1920-х РОКАХ

1 Проблеми державного об'єднання радянських республік. Україна в Союзі РСР. 2 Здійснення політики українізації.

**Проблеми державного об'єднання радянських республік.
Україна в Союзі РСР.** Одна із самих багатонаціональних держав світу, царська Росія була дійсною «в'язницею народів».Правляче коло проводило шовіністичну політику. Вона виражалася в розпалі міжнаціональної ворожнечі, русифікації, культивуванні економічної, політичної і культурної нерівності народів. Це викликало протест з боку національних меншостей, у тому числі українського народу.

У результаті національно - визвольного руху, революції і громадянської війни на уламках колишньої імперії виникла багатонаціональна держава - Російська імперія, а також декілька інших суверенних республік, у тому числі й Українська РСР.

Правляча партія більшовиків і Ленін ставилися до національного питання з великою обережністю. Ще у Брест - Литовську більшовицька Росія визнала Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат як суверенний уряд незалежної держави, а трохи пізніше визнала і незалежність українського радянського уряду.

Проте погроза, що нависнула над країною в роки громадянської війни, диктувала необхідність об'єднання сил радянських республік. У травні 1919 р. Ленін запропонував установити військову єдність. Пропозиція була підтримана. У травні 1919 р. ВУЦВК висловився за підпорядкування збройних сил республік єдиному центру. 1 червня

1919 р. ВЦВК при участі представників України, Литви, Латвії і Білорусії прийняв рішення про військовий та економічний союз. Цей декрет не призвів ще до юридичного створення єдиної держави. Було визнано доцільним лишити за національними республіками статус незалежних держав. Таким чином, актом від 1 червня 1919 р створювався тільки військово-політичний союз незалежних держав. Аж до 1923 р. радянський уряд України окремо від Радянської Росії підтримував зовнішньополітичні відношення(уклавши 48 власних угод), здійснював зовнішню торгівлю і навіть почав закладати основи окремої української радянської армії.

У період громадянської війни була почата спроба й у юридичному оформленні федерації радянських республік. У червні 1919 р. ВЦВК створив під головуванням Л. Б. Каменєва спеціальну робочу комісію, у складі Н. Н. Хрестинського, Д. И. Курського і голови Раднаркому Х. Г. Раковського. Всі члени комісії, за винятком Раковського, схилилися до надання формально незалежним республікам статусу автономних республік РРФСР. Це означало б “автономізацію”, тобто поглинення України й інших республік РФ. Свою роботу комісія до кінця не довела, а тому будь - яких висновків не зробила. Раковський пропонував тоді створити Федеративну Раду Республік(ФРР) як верховний орган державного керування. Він пропонував увести до складу ВЦВК представників всіх інших республік, підпорядкувати їхні найважливіші наркомати відповідним відомствам РРФСР. Пропозицію Раковського по оформленню ФРР підтримано не було. але оскільки сама обстановка громадянської війни потребувала зміцнення міжреспубліканських зв'язків, ці пропозиції були оперативно перетворені в життя. У червні 1920 р. до складу ВЦВК увійшло 30 представників від ВУЦВК, а надалі центральний законодавчий орган РФ поповнився делегатами від інших республік.

28 грудня 1920 р. представники РРФСР В.И. Ленін і Г.В. Чичерін і представник УРСР Х.Г. Раковський підписали в Москві договір про військовий і господарський союз між Росією й Україною. З цією метою об'єдналися 7 наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, залізниць, пошт і телеграфів, а також ВРНГ і УРНГ. Об'єднані наркомати входили до складу Раднаркому РРФСР і мали своїх уповноважених при Раднаркомі УРСР. Аналогічні договори були укладені між РРФСР і іншими радянськими республіками. Так виникнула договірна федерація формально незалежних радянських держав. ВЦВК, куди республіки делегували своїх пред-

ставників, і Раднарком РРФСР, до складу якого входили об'єднані наркомати, стали загальнофедеративними органами.

Але договірні відносини були досить невизначеними. Межі компетенції загальнодержавних і республіканських органів не мали юридичного оформлення. Негативно позначалася відсутність єдиного планового органа й загальнофедеративного бюджету. Потреба в юридичному оформленні договірної федерації ставала усе більш настійною.

Проте багато хто глибоко не замислювався над принципами побудови майбутньої федерації. Виникло два підходи:

Перший: Всі радянські республіки повинні ввійти до складу РРФСР як нові автономні республіки. Принцип «автономізації». Це була великодержавна, централізаторська, об'єктивно шовіністична політика. Її відстоював нарком у справах національностей І.В.Сталін. Його підтримували Ф.Е.Дзержинський, Д.З.Мануїльський, Г.К.Орджонікідзе, тобто не тільки російські більшовики.

Другий: Створення союзу, нової федерації радянських республік. Її відстоював В.І.Ленін, Х.Г.Раковський, В.П.Затонський. Раковського сильно турбувала поступова втрата Україною свого суверенітету. За його ініціативою було розглянуте питання про взаємовідносини Росії й України. Подібні пропозиції надходили і від інших республік. У результаті 10 серпня 1922 р. за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) була утворена комісія з удосконалювання федеративних відносин у країні. У її склад увійшли: В.В.Куйбишев (голова), Г.К.Орджонікідзе, Х.Г. Раковський, Г.Я. Сокольников, І.В. Сталін, Г.І. Петровський (від України). Всі члени ЦК, за винятком Раковського, були прихильниками ідеї «автономізації» республік. Про це подбав Сталін. Роботою комісії фактично також керував Сталін. Його проект «Про взаємовідносини РРФСР з незалежними республіками» передбачав входження республік до складу РФ на правах автономії. Таким чином, ініціатива Раковського призвела до протилежного результату.

В.І.Ленін через хворобу не брав участь в обговоренні проекту. Проте до нього були спрямовані всі матеріали по даному питанню. 26 вересня 1922 року Ленін надіслав листа у Політбюро, у якому висунув і обґрунтував нову форму держави Союзу радянських республік. Ленінський план передбачав добровільні об'єднання радянських республік у Союз РСР.

Жовтневий (1922 р.) Пленум ЦК РКП(б) прийняв форму створення єдиної держави, запропоновану Леніним. Були створені комісії для розробки основ Конституції Союзної держави і для підготування до утворення СРСР. Проте вже під час роботи комісії виявилася тенденція будувати державу за прикладом правлячої партії більшовиків. Незважаючи на протидію хворого керівника партії, комісія прощтовувала великодержавний принцип «автономізації» незалежних республік.

У жовтні 1922 р. по всій території Рад. України розгорнулася робота з пояснення ленінської концепції утворення єдиної союзної держави. Активну участь у ній приймали Г.І.Петровський, М.В.Фрунзе, В.Я.Чубар і ін.

10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд схвалив Декларацію про утворення СРСР і проект основ Конституції СРСР.

30 грудня 1922 р. відбувся I з'їзд Рад СРСР. Усього було на ньому 2215 делегатів, у т.ч. 364 від України. Очолював делегацію України М.В.Фрунзе. Перший з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення СРСР і Союзний Договір. Остаточні тексти цих документів повинні були затвердити II з'їзд Рад. Були обрані ЦВК СРСР, а також 4 голови ЦВК (від України - Г.І.Петровський). На початку до складу СРСР увійшли 4 республіки: РРФСР, УРСР, БРСР, ЗРФСР.

Проте прихильники «автономізації» на чолі зі Сталіним не відмовлялися від своїх намірів, хоча тимчасово і відступили. 26 січня 1924 р. відчинився II з'їзд Рад СРСР. З'їзд остаточно затвердив першу Конституцію СРСР. Конституційна оформлення єдиної союзної держави завершилося.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УРСР. У Конституції законодавчо закріплювалося входження УРСР до складу СРСР.

Конституція також зафіксувала:

- утворення в 1924 р. Молдавської АРСР у складі УРСР;
- зміни в адміністративно-територіальному поділі республіки.

У 1923 р. замість повітів і волостей були створені округи і райони. У 1925 р. за рахунок ліквідації губернії був зроблений перехід до трьохступінчатої системи керування (центр - округ - район).

Після смерті В.И.Леніна в 1924 р., не змінюючи своєї форми, СРСР по своєму став поступово перетворюватися в жорстку централизовану унітарну державу.

Таким чином, створення єдиної багатонаціональної держави, незважаючи на зовнішні демократичні форми побудови, проходила і пройшла за сталінським сценарієм. УРСР, як і всі інші незалежні національні республіки, поступово втрачала залишки свого суверенітету.

Здійснення політики українізації. На початку 1920-х років Комуністична партія більшовиків і радянська влада потребували в більш потужній підтримці неросійських народів, що ще коливалися у своїх настроях. Так, зокрема, Україна була слабкою ланкою Радянської влади, що відверто визнавав і сам Сталін. Тому, коли НЕП заспокоїв селянство, партія розпочала активну діяльність, спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів.

У 1923 р. на XII з'їзді партії було покладено початок політики коренізації. Ця політика означала:

- посилення уваги до підготування, виховання кадрів корінної національності і
- висуванню їх у партійний апарат і державні органи;
- уведення навчання і організація роботи культурно-просвітніх закладів, видання книг, газет і часописів на мовах корінних національностей.

На Україні політика коренізації здійснювалася в таких напрямках:

- українізація;
- створення політичних і економічних умов для всебічного культурного розвитку національних меншостей.

Перед тим, як приступити до українізації, були проведені зміни в партійному керівництві України. Це керівництво переважно складалося з російських радянських чиновників. У основній масі вони розуміли необхідності українізації і тому були відкликані з України.

Л.Каганович - український єврей, очолив партапарат України.

В.Чубар - замість Х. Раковського - став головою українського радянського уряду.

А. Шумський - очолив відділ агітації і пропаганди ЦК КП(б)У.

Н. Скрипник - став наркомом юстиції.

Перші заходи українізації мали мету розширити використання укр. мови, особливо в партії й уряді. У серпні 1923 р. було видане розпорядження, відповідно до якого партійні і державні службовці повинні були пройти спеціально організовані курси української мови. У

1925 р. вийшло розпорядження про використання української мови в урядовому листуванні і публікаціях. З 1927 р. все партійне діловодство повинно було вестися українською мовою.

Така політика дала свої результати. Якщо в 1922 р. українською мовою велося менше 20% урядових справ, то в 1927 р. - уже 70%.

Зросло також число українців в урядових установах.

	1923 р.	1926- 1927 р.р.
Уряд. службовці	35%	54%
Члени партії	23%	52%

Проте, українці переважно концентрувалися на нижніх щаблях партійно - урядової ієрархії.

Кампанія українізації охопила всі сторони життя Радянської України, але найбільший вплив вона зробила на розвиток освіти. На відміну від царського режиму в Радянській Україні приділялася велика увага розвитку національної школи.

Найбільше вражаючі успіхи були досягнуті в справі ліквідації неписьменності. У 1917 р. письменними були біля 40 % міського населення, у 1927 р. - 70%. На селі за 10 років письменність зросла з 15% до 50%. Вся ця масова кампанія велася українською мовою.

Головну роль у справі українізації системи освіти грав Н. Скрипник - нарком освіти з 1927 по 1933 р. Він домогся того, що в 1929 р. більш 80 % загальноосвітніх шкіл і 30% вузів вели навчання винятково українською мовою.

Аналогічне відродження переживала українська преса, що жорстко душилася царським режимом. У 1922 р. тільки 27% книг видавалися українською мовою і виходило біля 9 газет і часописів. До 1927 р. українською мовою друкувалося вже більш 50% книг, а в 1933 р. із 425 газет - 373 виходили українською мовою.

Українська мова впроваджувалася також в офіцерських школах і військових частинах, оскільки Червона Армія була джерелом русифікації. Існували навіть плани реорганізації армії за територіальним принципом. Ці проекти підтримували відомі командири такі, як М.Фрунзе, І. Якір.

Щоб українізація мала далекосяжні наслідки, необхідно було покласти кінець російської культурної монополії в містах. Соціально-економічні зміни, що відбувалися в 20-і роки сприяли цьому. У період реконструкції велика кількість селян стало переселятися до міст, змінюючи етнічний склад пролетаріату і міського населення в цілому. У середині 30-х років українці переважали майже у всіх значних містах.

Потреби українізації були одним із чинників, що обумовили перенесення в 1934 р. столиці УРСР із Харкова в Київ.

Одночасно створювалися можливості для всебічного розвитку національних меншостей, що мешкали на Україні. У жовтні 1924 р. у складі УРСР була створена Молдавська АРСР. У результаті національно - територіального районування в республіці було виділено 13 національних районів, створено 954 сільських і 100 містечкових Рад національних меншостей. На Україні працювали сотні шкіл із різними мовами навчання - німецькою, єврейською, болгарською, польською та ін. На Україні було 6 театрів, що ставили спектаклі на єврейській мові, і по одному - на молдавській, польській, німецькій, грецькій, болгарській. На цих же національних мовах працювали сотні бібліотек, сільських і міських клубів. Україна допомагала також створювати необхідні умови для всебічного культурного і духовного розвитку українського населення як національної меншості в інших регіонах СРСР. На квітень 1925 р. за межами України мешкало 6,5 млн. українців. Найбільш компактні поселення знаходилися на Кубані - біля 2 млн., у Курській губернії - 1,3 млн., у Воронежській - 1 млн., на Далекому Сході й у Туркестані - по 600 тис. чол.

Завдяки всебічній допомозі й підтримці українського і союзного урядів в українських поселеннях відчинялися школи, видавалися книги і газети на укр. мові, а у вузах України виділялася визначена кількість місць для студентів - українців з інших регіонів країни.

У здійсненні такої важливої, складної, делікатної справи, як українізація, розуміється не могло не бути значних труднощів, та й помилок. Вони виявлялися у відношенні до темпів українізації, до ролі в ній комуністів - українців в інших питаннях. Але в цілому вона мала прогресивний характер.

Проте, починаючи з 30-х років, політика на національне відродження стала поступово гальмуватися і поступово була зведена на нівець. Зародження культу особистості Сталіна, посилення адміністративно - командного стилю в керуванні національно - культурним бу-

дівництвом були несумісні з розвитком самостійності союзних республік, зростанням національної самосвідомості їхніх народів.

Лекція 23 **УКРАЇНА В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (1939-1945 рр.)**

1 Причини та початок другої світової війни. 2 Об'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. 3 Німецька окупація України. Рух Опору. Наслідки для України другої світової війни.

Причини та початок другої світової війни. У 1939 р. Європа і світ стояли на порозі другої світової війни. Український народ, що на сході страждав від сталінщини, а в західних регіонах від утиску Польщі, Румунії й Угорщини чекали нові суворі іспити. Друга світова війна радикально змінила положення українців, воно стало ще більш важким. Розділ Польщі на початку війни призвів до встановлення на Західній Україні репресивного сталінського режиму. Потім після нападу Німеччини на СРСР, на Україні був встановлений ще більш жорстокий нацистський окупаційний режим. У такий спосіб Україна виявилася в епіцентрі політичного і військового протиборства СРСР і Німеччини і понесла значні матеріальні і людські втрати.

Якщо говорити про періодизацію подій війни на території України, те можна виділити такі 2 етапи :

1 - 1 вересня 1939 р. - 22 червня 1941 р.

2 - 22 червня 1941 р. - осінь 1944 р.

Серед багатьох причин, що призвели до початку другої світової війни можна виділити дві дипломатичні угоди, що безпосередньо вплинули на Україну. Підписавши 30 вересня 1938 р. Мюнхенську угоду, західні держави намагалися умиритворити Гітлера і дозволили йому розчленувати Чехословаччину (і Закарпаття). Але така політика не мала успіху.

23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько - німецький договір про ненапад (пакт Молотова - Ріббентропа), у нього входив також секретний протокол, у якому Гітлер і Сталін розділили Східну Європу на відповідні сфери впливу. Відповідно до протоколу СРСР поширю-

вав свій вплив майже на всі західноукраїнські землі. Маючи гарантії нейтралітету СРСР 1 вересня 1939 р. Гітлер напав на Польщу і почалася друга світова війна.

Об'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. 17 вересня 1939 р. радянські війська вступили в Східну Польщу і зайняли майже всі землі населені українцями і білорусами. Польська держава перестала існувати. З погляду міжнародного права, угода Сталіна і Гітлера про поділ Польщі звісно було незаконною, але не можна забувати, що і Польща заволоділа Західною Україною в 1921 р. проти волі її народу.

Після двох корекцій остаточну лінію поділу між СРСР і Німеччиною було встановлено новим секретним протоколом при укладенні радянсько - німецького договору про дружбу і кордони 28 вересня 1939 р. Суто польські землі відійшли до Німеччині, за СРСР залишилася Західна Україна і Західна Білорусія, що були об'єднані в УРСР і БРСР. Цей кордон цілком відповідав національним інтересам українського народу і був виправленням історичної кривди по відношенню до нього з боку правлячих кіл Польщі. Протягом усієї війни СРСР вів наполегливу дипломатичну боротьбу за міжнародне визнання возз'єднання західноукраїнських земель. Нарешті на Ялтинській конференції глав урядів 3 великих держав у лютому 1945 р. уряди США й Англії визнали справедливість нового кордону.

Після закінчення другої світової війни з установами нової влади в Польщі змінилися і її відношення з СРСР. 16 серпня 1945 р. був підписаний договір про радянсько-польський кордон. У основному це був кордон, встановлений в 1939 р. За Польщею залишилася тільки населена українцями Холмщина.

Проте, повернемося до початку війни. У червні 1940 р. СРСР змусив Румунію передати йому Бессарабію і Буковину. У такий спосіб в УРСР виявилось ще 7 млн. громадян Західної України.

Після входження Західної України до складу УРСР у 1939 р. на західноукраїнських землях почалося встановлення економічних і політичних структур радянського суспільства. Проте, модернізація регіону здійснювалася в умовах сталінізму, а це означало розширення на Західній Україні тоталітарної системи.

Проте багато політичних і економічних перетворень принесли західним українцям поліпшення :

- було багато чого зроблено для українізації і зміцнення системи освіти (із 6900 шкіл - 6000 були українськими);
- помітно поліпшилося медичне обслуговування населення, особливо сільського;
- були націоналізовані промислові і торгові підприємства, що належали раніш полякам і євреям;
- були експропрійовані польські землевласники;
- почалася індустріалізація аграрного краю;
- почалося навчання і формування кваліфікованих наукових кадрів.

Проте, паралельно з цими реформами почалася і ліквідація створених на Західній Україні політичних, соціально-економічних і культурних відносин і традицій.

НКВС були заарештовані і депортовані на схід українські політичні лідери. Були змушені розпуститися УНДО й інші політичні партії. Від 20 до 30 тисяч активістів втікали в окуповану німцями Польщу. Після ліквідації ліберально-центристських організацій і партій, залишилася тільки одна політична організація - підпільна мережа ОУН.

Ще до німецької окупації почалася насильницька колективізація. Біля 13% селян було колективізовано, що викликало різке невдоволення Радянською владою.

Невдоволення місцевого населення викликала і політика спрямована на ліквідацію греко-католицької церкви. Було заборонено викладати релігію в школі, конфісковані церковні землі, велася антирелігійна пропаганда.

Навесні 1940 р. почалися масові депортації в Сибір і Казахстан. З осені 1939 р. по осінь 1940 р. органами НКВС без суду і слідства було депортовано 10% населення Західної України. Арешт загрожував кожному, кого підозрювали в українському націоналізмі.

Таким чином, приєднання західноукраїнських земель до Радянського України мало суперечливі наслідки. Населення краю тепер стало відокремлено від політичних і культурних цінностей Європи, воно утратило свою національну організацію і політичну структуру. Проте останні не були тільки негативними. Приєднання Західної України до складу УРСР було подією історичного значення. Вперше за багато століть українці об'єдналися в межах однієї державної структури. Нарешті було вирішено польсько-український конфлікт. Почалася досить спізнiла соціальна й індустріальна модернізація регіону.

Німецька окупація України. Рух Опору. 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР. Велика частина німецьких сил - група армій "Південь" повинна була захопити Україну. І саме на Україні Німеччина одержала ряд вражаючих перших перемог. Головна з них - знищення у вересні 1941 р. значних радянських сил у районі Києва й узяття в полон 650 тис. чоловік. Внаслідок цього через 4 місяця після вторгнення Німеччина окупувала майже всю Україну. До грудня 1941 було узято в полон 1,3 млн. українців.

По-різному ставилося до окупації цивільне населення України. На Західній Україні, де радянська влада була особливо не популярною, німців іноді зустрічали як визволителів.

Поспішний відступ Червоної Армії мав трагічні наслідки для політичних в'язнів у в'язницях Західної України. Не маючи можливості їх евакуювати, НКВС із 22 по 29 червня 1941 р. провів масове знищення в'язнів. Усього було розстріляно біля 15 тис. чоловік.

При відступі радянських військ, усі підприємства України, якими могли б скористатися німці, підлягали знищенню. Так у Донбасі були затоплені майже всі шахти, виведені з ладу багато металургійних заводів, знищені усе 54 домни. Здійснювалася масова евакуація за Урал і в Середню Азію військових заводів, кваліфікованої робочої сили і значних вчених-спеціалістів. Усього було вивезено біля 1500 заводів і більш 10 млн. чоловік. Більш третини всього цього було евакуйоване з України. Місцем перебування українського радянського уряду стала столиця Башкирії м. Уфа.

Однієї з найбільше впливових організацій на Україні залишалася ОУН. Як же уклалися взаємовідносини окупаційних військ Німеччини й ОУН?

З початку Другої Світової війни протиріччя в ОУН вирвалися назовні. Між ветеранами 1917-1920 років і молодих радикалів виникли гострі протиріччя. Обидва табори підтримували ідеї українського інтегрального націоналізму, але розходилися в питаннях тактики. Після убивства Коновальця в 1938 році старі члени ОУН пропонували обрати лідером Андрія Мельника, а молоді радикали - Степана Бандеру. У серпні 1939 року на конференції в Римі Андрій Мельник був проголошений керманічем ОУН. Але 10 лютого 1940 року Степан Бандера зібрав конференцію в Кракові. Не зумівши досягти компромісу, в ОУН відбувся розкол. Виникло два крила: ОУН-Б (Бандерівці) і ОУН-М (Мельниковці).

ОУН з ентузіазмом зустріла напад Німеччини на СРСР, розглядаючи його як можливість створення незалежної Української держави. Проте, хоча ОУН і Німеччина мали загального ворога - СРСР, їхньої цілі були різноманітними. Німці розглядали ОУН як диверсійну силу в радянському тилу. ОУН мала ціль, скориставшись війною, розширити свій вплив на всю Україну. Німці по-різному ставилися до ОУН: Абвер (військова розвідка) на чолі з Адміралом В.Канарисом виступав за співробітництво з ним, але нацистський партійний апарат на чолі з Мартіном Борманом не розглядав ОУН як серйозну політичну силу. До того ж німці не знали яку фракцію підтримувати ОУН-М або ОУН-Б.

Вже в перші дні окупації України конфлікт між інтересами ОУН і Німеччини вийшов на передній план. ОУН-Б пішла на ризикований крок, розв'язавши без згоди з німцями проголосити 30 червня 1941 року у Львові відновлення Української держави. На посаду прем'єр-міністра був обраний близький соратник Бандери Ярослав Стецько. Реакція німецького керівництва була швидкою. Вже через декілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало і кинуло у в'язницю Бандеру і його прихильників.

Обидві фракції ОУН, без згоди німців, планували організувати і контролювати місцеву організацію в окупованих районах України. З цією метою вони зібрали біля двох тисяч своїх членів, розділили їх на похідні групи, що повинні були йти в глиб України слідом за наступаючими німецькими військами.

Проте в Німеччині були інші плани. У вересні 1941 року підрозділу СС заарештували і знищили багатьох членів похідних груп ОУН-Б. Через два місяці гестапо стало громити ОУН-М. Було розстріляно більш 40 членів, що грали активну роль. Українські націоналісти пішли в підпілля.

Україна була найбільшою радянською республікою цілком окупованою німцями. У серпні 1941 року цілком ігноруючи національні інтереси українців, Гітлер наказав розбити Україну на окремі адміністративні одиниці. Найбільша - Рейхскомісаріат України на чолі з Еріхом Кохом. Столиця - місто Рівно. Галичина стала одним із районів Генерал-губернаторства Польщі. Буковина і частина Південно-Східної України, включаючи Одесу були передані союзнику Німеччини Румунії. Східні землі навколо Харкова залишалися під юрисдикцією німецької армії. Німецьке керівництво було переконано в тому, що України більше не існує. Німці тримали Україну під своїм повним

контролем. На всі найважливіші адміністративні і господарські посади призначалися тільки німці. З особливою жорстокістю німці ставилися до євреїв і військовополонених. На Україні було створено більш 180 концтаборів. За декілька місяців було знищено біля 850 тисяч євреїв, а протягом війни майже 1,3 мільйона військовополонених.

Німецька адміністрація вирішила, що найкраще експлуатувати сільське господарство України шляхом зберігання колгоспів, але під контролем німців і під іншою назвою. Мала місце жорстока експлуатація селян. У результаті 85% продовольства Німеччина вивозила з України.

Проводилися так само і примусові мобілізації населення для роботи в Німеччині. Робітників зі сходу в Німеччині називали остарбайтери. Усього було вивезено у Німеччину 2,3 мільйона громадян.

Страшна жорстокість нацистської влади виявлялася також стосовно міського населення й української інтелігенції.

Як і в інших країнах окупованої Європи незабаром після приходу німців на Україну виникає підпільний рух, що було головною реакцією на політику нацистів. На Україні вже існували підпільні організаційні мережі ОУН, більшовиків, а на північному заході - поляків, кожна з яких мала власні партизанські сили. Ряди партизан поповнювали колишні червоноармійці, українські націоналісти, комуністи, євреї, остарбайтери і т.д. Партизани в основному зосереджувалися в лісах Волині, болотах Полісся і Карпатах.

Перші партизанські сили українських націоналістів виникли в Полісся і на Волині і на початку не були пов'язані з ОУН. Як тільки почалася війна, місцевий український лідер Тарас Бульба - Боровець сформував частину за назвою "Поліська Січ" (пізніше перейменовану в Українську Повстанську армію - УПА). Як тільки німці спробували розпустити його частину, він повів своїх бійців у ліси, щоб воювати як із німцями, так і з більшовиками.

Наприкінці 1942 року ОУН-Б вирішила сформувати великі партизанські сили, поклавши тим самим початок регулярної української армії.

Для об'єднання всіх націоналістичних рядів, ОУН-Б силою включила до складу своїх формувань підрозділи Боровця й ОУН-М, узявши для них найменування УПА. Головнокомандуючим об'єднаних сил був призначений український офіцер - Роман Шухевич. Наприкінці 1943 року - поч. 1944 року чисельність УПА досягла 30-40

тис. бійців. Вона захопила контроль майже над усією Волинною, Поліссям а потім і Галичиною.

Для підпільної роботи на окупованій території України були також залишені більш 40 тис. комуністів. Проте більшість із них загинуло ще на початку окупації. Проте більш 100 тис. комуністів - робітників і селян виявилися в тилу ворога.

Активна боротьба з загарбниками розгорнулася на північному сході республіки. У Сумській області у вересні 1941 року почав бойову діяльність партизанський загін на чолі з Ковпаком. На Чернігівщині успішно діяли партизани на чолі з Федоровим. Велику роль в організації народного опору грали Центральний штаб партизанського руху й Український штаб партизанського руху, створені в травні 1942 року.

На початку 1943 року Червона Армія розгорнула широкий наступ на фронті. Почалося масове вигнання окупантів із території України. Першим з обласних центрів було звільнене місто Луганськ. У той час як Червона Армія громилла супротивника на фронтах, партизани успішно діяли в тилу. У лютому-березні 1943 року партизанські об'єднання Наумова і Федорова учинили тривалі рейди по території України. Чинили свої рейди і з'єднання УПА. Тільки восени 1944 року УПА провела 800 рейдів. Після того, як Західна Україна була звільнена Червоною Армією, УПА організувала серію акцій щоб перешкоджати організації і депортації українського населення.

Наслідки для України другої світової війни. 1944 рік став роком остаточного звільнення України від німецько-фашистських загарбників. На початку жовтня 1944 року територія України була цілком звільнена від окупантів. А наприкінці жовтня війська 4-го Українського фронту вибили ворога з Закарпаття. На порядок денний стало питання про возз'єднання цього краю з радянської Україною. Перший з'їзд Народних комітетів, що зібрався в листопаді в місті Мукачеве схвалив Маніфест, що проголошував возз'єднання Закарпаття з радянської Україною. На з'їзді була обрана Народна Рада Закарпатської України. 29 червня 1945 року між СРСР і Чехословаччиною була підписана угода про возз'єднання Закарпаття з Україною.

Найважливішим завданням українського народу з початку звільнення окупованої території стало відновлення зруйнованого народного господарства, міст і сіл республіки.

Тільки прямі втрати України склали 285 млрд. крб. Було зруйновано 714 міст і селищ, більш 28 тис. сіл, більш 16 тис. промислових підприємств, 10 млн. чоловік залишилися без житла. 2 травня 1945 року пав Берлін, а 8 травня Німеччина капітулювала. 2 вересня 1945 року капітулювала і Японія. Друга світова війна закінчилася. Великий внесок у перемогу над фашизмом вніс і народ України.

Лекція 24 **УКРАЇНА І ПРОЦЕС ПЕРЕБУДОВИ В СРСР** **(1985 – 1991 рр.)**

1 Причини та мета перебудови в СРСР. 2 Передумови національно-державного відродження України в умовах перебудови.

Причини та мета перебудови в СРСР. Друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ століття стали для Радянського Союзу часом пошуків і випробувань.

Критичне становище, в якому опинився СРСР у середині 80-х років, диктувало необхідність радикальних перетворень. Поворот у внутрішній і зовнішній політиці почався, коли в березні 1985 р., після смерті К.У.Черненко, Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М.С.Горбачова. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС М.С.Горбачов уперше заявив про потребу докорінних змін в економіці і політиці, соціальному і духовному житті. Тому квітень 1985 р. вважається початком перебудови в СРСР, хоч саме поняття “перебудова” з’явилося значно пізніше.

Перебудова відкрила дуже складний, дуже протирічний етап в історії нашого суспільства. Це була відповідь на необхідність ліквідувати зроблені раніше помилки і прорахунки, подолати негативні тенденції і явища в розвитку СРСР. Таким чином, глибинні причини перебудови виходили з деформацій, обумовлених пануванням адміністративно-командної системи, історично обмежених форм соціальної організації суспільства.

Приступаючи до реформ, керівники КПРС вважали, що достатньо лише виправити окремі негативні риси радянської системи. Офі-

ційна концепція перебудови в загальних рисах сформувалася до 1988 року. Було проголошено курс на здійснення двох взаємопов'язаних завдань: 1) радикальної економічної реформи; 2) демократизації суспільного життя, розширення гласності. Кінцевою метою проголошувалася побудова "гуманного, демократичного соціалізму, який мав поєднати ринок з централізованим плануванням, політичний плюралізм з керівною роллю КПРС, суверенітет республік зі збереженням єдиної союзної держави. Проте життя показало, що створена КПРС централізована, адміністративно-командна система не піддається реформуванню. Перебудова як "революція згори" не досягла поставлених цілей, натомість, всупереч задуму її ініціаторів, вона стимулювала революційний процес "знизу", який врешті-решт призвів до знищення тоталітарної системи. Складовою частиною цього процесу стало національно-державне відродження України.

Передумови національно-державного відродження України в умовах перебудови. Розв'язанню національних проблем у реформаторській програмі М.Горбачова відводилося останнє місце. Мабуть, реформатори потрапили в полон десятиліттями нав'язуваних радянськими пропагандистами положень про остаточне і цілковите розв'язання національного питання в СРСР. Головним набутком першого етапу демократизації суспільства стала гласність, що почала поступово переростати у свободу слова. Численні публікації з історичних, політичних, культурних та економічних проблем почали заповнювати безліч білих плям в історії народу та свідомості людей. Почалася руйнація теоретичних догм та ідеологічних стереотипів, виявилась нежиттєздатність комуністичної ідеї.

Роки перебудови відзначалися дедалі зростаючою політичною активністю суспільства. Вона виявлялася у діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, тобто створених Комуністичною партією.

Наприкінці 1987 р. в Україні відбулися перші виступи інтелігенції, невдоволеної повільними темпами перебудови. Восени 1987 р. у Києві був заснований Український культурологічний клуб (УКК). Серед його членів було чимало політв'язнів і дисидентів. Проблеми, що обговорювалися на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури, проте члени УКК викривали «білі плями» історії й таким чином неминуче ставали в опозицію політичному режиму. Одночасно у Львові виникло культурологічне Товариство Лева. Воно

об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Тоді ж члени міжнародного «Пенклубу» виявили ініціативу у створенні Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Навесні 1988 р. при Київському університеті імені Т.Г. Шевченка виникла студентська організація «Громада».

Неформальні організації перебували під пильною увагою КДБ, хоча власті не вдавалися, як раніше, до арештів. Кампанія цькування у засобах масової інформації лише сприяла популяризації неформалів. Непідконтрольні державній партії осередки множилися у геометричній прогресії. Політична ситуація в Україні радикалізувалася. На основі Української Гельсінської групи у березні 1988 р. сформувалася організація республіканського масштабу – Українська Гельсінська спілка (УГС). Її лідером став політв'язень Л. Лук'яненко, звільнений у грудні того ж року. УГС заявила про себе, як про федеративне об'єднання правозахисних груп і організацій.

Починаючи з осені 1988 р. перебудовний процес вступив у свій мітинговий етап. У Львові, Києві, Вінниці і Хмельницькому пройшли перші масові мітинги неформальних об'єднань. Зокрема, у Львові на площі перед університетом регулярно проводилися мітинги, учасники яких вимагали скасування привілеїв для компартійно-радянської номенклатури, звільнення політичних в'язнів, розширення прав союзних республік тощо.

Невдалі спроби реформаторської команди М. Горбачова подолати економічну кризу без переходу до ринкових відносин спричинили істотне погіршення рівня матеріального забезпечення населення. Важелі влади вислизали з рук компартійно-радянської номенклатури. Процес реформ перестав бути керованим. Суспільство вставало з колін і починало пред'являти свій рахунок державі. «Революція зверху» перетворилася на «революцію знизу».

Того ж року група письменників виступила з різкою критикою мовної ситуації в республіці, вимагаючи урядових заходів для розширення вживання української мови. Під тиском громадськості у жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон „Про мови в Українській РСР”. Цим документом юридично закріплювався державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, які мешкали на території України, і створено умови для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного населення. Відповідно до закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в державних установах.

Відроджувався український патріотичний рух. У 1989 р. на мітингу у Львові вперше замайоріло синьо-жовте знамено. Національна символіка стала поширюватись в усій Україні.

Боротьба за відродження Української автокефальної православної, як і греко-католицької, церкви була складовою частиною процесу українського національного відродження. Завдяки широкій підтримці українського суспільства цей рух подолав опір властей та РПЦ і набув стійких тенденцій в подальшому розвитку. Якщо у листопаді 1989 р. в Україні діяло 30 парафій УАПЦ, то в січні 1990 р. – понад 200.

Враховуючи політичну і релігійну ситуацію, архієрейський собор РПЦ, який зібрався у Москві наприкінці січня 1990 р., пішов на певні поступки православним ієрархам України. Єпархії, громади і монастирі на території УРСР були виділені в окрему адміністративну одиницю – екзархат. Екзархат набув самостійності в управлінні і почав іменуватися Українською православною церквою (УПЦ). Однак московський патріарх та синод не надали УПЦ права внутрішнього самоврядування і залишили за собою можливість втручатися у розв'язання будь-яких питань церковного життя.

Почали виникати осередки “неформальних” об'єднань: історико-просвітницької організації “Меморіал”, товариства української мови ім. Т.Г.Шевченко, Студентського братства та ін. Легалізувалася Українська греко-католицька церква, відродилася українська автокефальна православна церква. У 1989 р. виникла перша масова політична організація, що перебувала у фактичній опозиції до КПУ – Народний Рух України за перебудову. Організацію, що згодом стала масовою, започаткувала київська творча інтелігенція. 8-10 вересня 1989 р. відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. На ньому було представлено 1109 делегатів від 1247 первинних груп. 85% делегатів були українцями. 20% делегатів мала партійні квитки, а сім з десяти учасників – вищу освіту. Близько половини їх представляли західні, більше третини – центральні регіони республіки. Кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у створенні нової організації.

28 вересня 1989 р. у «Літературній Україні» була надрукована програма Народного руху України за перебудову, прийнята установчим форумом. У ній проголошувався курс на політичне, економічне й культурне відродження України. Головна мета діяльності - побудо-

ва демократичного та гуманного суспільства, досягнення справжнього народовладдя, добробуту народу, відродження і всебічний розвиток української нації. Наголошувалося на необхідності забезпечити національно-культурні потреби всіх етнічних груп населення.

У березні – травні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та до місцевих Рад. Депутати обиралися прямим таємним голосуванням з альтернативних кандидатур. Напередодні виборів Рух та близькі до нього організації утворили демократичний блок. На 450 мандатів претендувало близько 3 тис. кандидатів. Демократичний блок домогся значного успіху: з 442 обраних депутатів 111 користувалися його підтримкою. Уперше в трьох західних областях компартія змушена була перейти в опозицію. Треба розуміти, що хоч вибори 1990 р. не стали повною перемогою демократії, вони мали велике значення для України. Похитнулася монополія компартії на владу. Уперше в історії Україна одержала демократично обраний парламент. Тепер її доля вирішувалася не в Москві, а в Києві. Керована з Москви перебудова вичерпала себе – починалася нова українська революція.

З 15 травня 1990 р. вперше в історії України Верховна Рада республіки почала працювати на постійній основі. Найважливішою проблемою національного державного будівництва тепер було досягнення реального суверенітету України. Важливим кроком на шляху до суверенітету стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою 16 липня 1990 р.

У зв'язку зі спробою державного перевороту в СРСР 19 серпня 1991 р., позачергова сесія Верховної Ради республіки 24 серпня 1991 р. проголосила незалежність України і створення самостійної держави – Україна.

Найважливішими подіями в житті України стали Всеукраїнський референдум та вибори Президента України 1 грудня 1991 р. В бюлетень для таємного голосування був включений Акт проголошення незалежності України та питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” Понад 28 млн. громадян (або понад 90 %) на це питання відповіли “так”, понад 2 млн. (або 7,5 %) відповіли “ні”. На посаду президента претендувало 6 кандидатів: В.Б.Гриньов, Л.М.Кравчук, Л.Г.Лук'яненко, Л.І.Табурянський, В.М.Чорновіл, І.Р.Юхновський. Президентом України було обрано Л.М.Кравчука, який отримав понад 61 % голосів.

Важливим етапом у створенні незалежної української держави стала угода про ліквідацію СРСР. 7 – 8 грудня 1991 р. в Білорусії під Брестом відбулася зустріч Голови Верховної Ради Республіки Білорусь С.С.Шушкевича, Президента Росії Б.Н.Єльцина та Президента України Л.М.Кравчука. Наслідком зустрічі стала офіційна констатація факту розпуску СРСР, а також підписання угоди про створення СНД, відкритого для усіх колишніх республік та інших країн.

21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. Таким чином вони підтвердили своє розуміння того, що СРСР більше не існує. За цих умов М.Горбачову не залишалось нічого іншого, як оголосити про припинення виконання ним функцій Президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави.

Наприкінці 1991 р. закінчилася епоха, що тривала понад сім десятиліть. Зійшла у минуле радянська форма державності, яка насправді була фіктивною і намертво прив'язувала Україну до тоталітарної наддержави. Народилася нова, демократична Україна.

Лекція 25

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

1 Формування політичної системи незалежної України. Конституція України 1996 р. Політична реформа 2 Утворення політичних партій та блоків в Україні. 3 Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах переходу до ринкових відносин.

Формування політичної системи незалежної України. Конституція України 1996 р. Політична реформа. Проголошення незалежності стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії України, показало початок перехідному періоду, суть якого – у переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері – від тоталітаризму до демократії; у соціальній – від людинигвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній – від класових до загальнолюдських цінностей.

Але українське суспільство було недостатньо підготовлено до державотворчого процесу. Рішуча відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку в умовах відсутності науково-обґрунтованої моделі побудови незалежної держави зумовили на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування. Суспільні перетворення в Україні почалися за вкрай низького рівня політичної та економічної культури мислення. У суспільній свідомості домінуючими були настрої невдоволення, викликані невдачами перебудови. На час проголошення республікою незалежності більшість населення не визначила чітко свого місця у процесі державотворення.

Проголошена незалежність надзвичайно гостро поставила питання про розбудову держави. Одним з найперших державотворчих кроків було запровадження атрибутів державності. Важливими віхами на цьому шляху стали: фіксація кордонів, визначення громадянства, визнання національної символіки як державної, запровадження власної грошової одиниці.

Пріоритетним напрямом державотворчого процесу є формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Вищий законодавчий орган України – Верховна Рада – дістався у спадок від УРСР. Її було обрано ще навесні 1990 р. В цьому були свої позитивні та негативні моменти. Позитивні – забезпечувалася спадкоємність та керованість суспільного розвитку на початковій фазі реформ, існувала база для розгортання державотворення. Негативні – більша частина депутатів Верховної Ради займала консервативну позицію і гальмувала створення правового поля для демократичних перетворень. Перший парламент України прийняв майже 450 законів. На жаль, відсутність науково-обґрунтованої моделі побудови демократичної держави, політичне протистояння тощо негативно вплинули на якість прийнятих юридичних актів. Значна їх кількість мала декларативний характер, не була забезпечена механізмом їхньої реалізації.

Після проголошення незалежності у структурі виконавчої влади України виник новий важливий елемент. Верховна Рада запровадила Інститут Президентства. Президент України є главою держави і главою виконавчої влади. Він пропонує для затвердження Верховною Радою персональний склад Кабінету Міністрів та прем'єр-міністра. В межах своїх повноважень Кабінет Міністрів вживає заходи щодо забезпечення національної безпеки та обороноздатності; розробляє та вирішує практичні питання соціально-економічного розвитку та ін.

Судова влада здійснювалася судовими органами, які в своїй сукупності становлять судову систему України. Складовими частинами цієї системи є Верховний суд республіки, загальні, арбітражні та військові суди. Нагляд за точним виконанням законів на всій території республіки покликана була здійснювати Генеральна прокуратура республіки.

На перший погляд, розпочалася розбудова досить стрункої і зваженої системи управління, проте майже з самого початку свого функціонування вона стала давати збої. Механізм влади або ж пробуксовував при прийнятті рішень, або гальмував практику реформування, або не забезпечував незалежного соціального захисту населення. Внаслідок цього, замість цивілізованого і демократичного розподілу влад виникло двовладдя, а згодом три центри влади – Президент, Верховна Рада та Уряд. Причому складові владної тріади виявилися далеко не рівноправними. Криза влади в Україні значною мірою була зумовлена кризою існуючого державного ладу, його несистемним характером. В основі державного устрою республіки лежало, по суті, механічне поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і залишків радянської влади, що зумовлювало чимало внутрішніх протиріч.

Виникла нагальна потреба нових підходів до розбудови правового поля. Активне державотворення можна було розгортати лише за умови створення відповідної законодавчої бази, а цей процес надзвичайно ускладнювався відсутністю самостійної національної правової системи.

Нарешті 28 червня 1996 р. було прийнято Конституцію України.

Прийняття Конституції України 1996 р. завершило процес становлення політичної системи республіки як єдиного цілісного організму з більш-менш чіткою визначеністю структурних елементів, їх функціонального призначення та принципів зв'язку. Нова Конституція – це документ на виріст: з одного боку вона фіксує та регламентує те, що існує в реаліях, з іншого – вона є своєрідною юридичною програмою нашої країни, яка визначає та стверджує головні принципи та цілі майбутнього розвитку державного процесу. Таке поєднання в юридичному акті реалій та перспектив закладає правові основи для стабільної, безболісної трансформації політичної системи, створює сприятливі умови для динамічного, поступального розвитку суспільства.

З прийняттям Конституції конституційний процес не завершується. По-перше, потрібно було провести копітку роботу щодо тлумачення та конкретизації норм і принципів Конституції та зафіксувати їх у системі кодексів. По-друге, з розвитком держави та суспільства виникатиме нагальна потреба в змінах, доповненнях і додатках до існуючого основного закону держави. Тому після прийняття Конституції законотворчість розгорнулася у двох напрямках – підготовка та затвердження нових законодавчих актів, що базуються на новому основному законі, та трансформація або відміна законів, затверджених до червня 1996 р. Тому нині законодавча база України ще переживає період становлення.

Радикальні зміни у зміст і перспективи політичних трансформацій в Україні внесла так звана «помаранчева революція». Після другого туру президентських виборів, у якому конкурували між собою В.Ющенко і В.Янукович, як відомо, країна опинилася у глибокій політичній кризі, а на початку грудня 2004 р. – перед загрозою громадянської війни. Тривалі переговори влади і опозиції щодо виходу країни з політичної кризи завершилися компромісом – «пакетним голосуванням» 8 грудня 2004 р., яке частково інтегрувало та узгоджувало інтереси протидіючих сторін. Цей компроміс був своєрідною платою за врегулювання кризи без застосування сили, а також свідченням занепокоєння певних політичних еліт України ймовірними ризиками для себе після приходу до влади нового президента. Ухвалений пакет складався з трьох документів: законопроекту про внесення змін у закон про вибори президента і двох проектів поправок до Конституції України (уряд призначається Верховною Радою; президент вносить на затвердження парламенту кандидатури прем'єр-міністра, міністрів оборони та закордонних справ, решту кандидатур міністрів пропонує для затвердження прем'єр-міністр; запровадження імперативного мандата, за яким обрані від політичних партій до парламенту депутати позбавляються його в разі невходження до фракції цієї партії або виходу з неї; проведення виборів до Верховної Ради на пропорційній основі та ін).

Запровадження нововведень передбачалось з 1 вересня 2005 р., якщо до того часу будуть прийняті зміни до Конституції стосовно місцевого самоврядування. Але цього не сталося, тому схвалений парламентом закон вступив в силу з 1 січня 2006 р. самостійно, і в Україні розпочалася конституційна політична реформа.

Згідно з положеннями цієї реформи 26 березня 2006 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. 4% бар'єр подолали тільки 5 політичних партій та блоків (Партія регіонів, «Наша Україна», БЮТ, КПУ, СПУ). Після довготривалих переговорів помаранчевої коаліції створено не було, і в липні 2006 р. була створена антикризова коаліція у складі Партії регіонів КПУ і СПУ, яка і сформувала уряд на чолі з В.Януковичем.

Отже, зробимо висновок, - суть конституційного процесу полягає у забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні політичної культури населення. Його розгортання в Україні ускладнювалося відсутністю самостійної національної правової системи; уповільненим формуванням науково-обґрунтованої моделі майбутнього державного устрою; незавершеністю розподілу функцій між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади; боротьбою навколо законодавства різних політичних сил.

Затвердження основного закону держави створило юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвиненого громадянського суспільства, органічного входження України до світової спільності, переходу українського народу до цивілізованого способу життя.

Утворення політичних партій та блоків в Україні. Сучасне суспільство не може ефективно розвиватися без політичної демократії, яка в свою чергу неможлива без багатопартійності. Але в СРСР в період перебудови, а потім в незалежній Україні становлення політичної демократії проходило і зараз відбувається з великими труднощами. Спочатку дозована гласність та плюралізм в засобах масової інформації, потім – створення політичних клубів та неформальних об'єднань, потім - народних фронтів і нарешті – партій.

Сучасна політична партія – це спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (внаслідок виборів або іншим шляхом), утримання і використання державної влади для реалізації інтересів тих чи інших соціальних груп, верств, етнічних та інших спільностей. Для цього партія має стати правлячою, зайняти в

політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави.

Новітня історія багатопартійності в Україні вже пройшла у своєму розвиткові кілька етапів, під час яких розгорталися та набували динаміки певні суспільно-політичні процеси та тенденції.

Визначимо їх:

I етап – Зародження багатопартійності (сер.1988 – березень 1990 р.): виникнення неформальних організацій, утворення легальної організованої опозиції; активізація діяльності Української Гельсінської спілки, вихід на політичну арену Народного руху України; розмежування та диференціація в середині правлячої Комуністичної партії, організаційна консолідація прихильників Демократичної платформи; виникнення першої формально задекларованої партії - Української національної партії.

II етап – Вихід багатопартійності на державний рівень (травень 1990 р. – серпень 1991 р.): поява парламентської опозиції; збільшення кількості політичних партій (від 1989 р. до серпня 1991 р. утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань).

III етап – Становлення багатопартійності (з серпня 1991 р.) : розширення спектра багатопартійності (на початок серпня 2005 р. в Україні було зареєстровано 127 політичних партій); посилення розколів та дроблення політичних сил; активізація процесу створення місцевих партійних відділень та осередків; підведення під функціонування багатопартійності юридичної бази; зміцнення зв'язків партій з впливовими бізнесовими та юридичними колами; періодичне перегрупування сил, створення політичних блоків для боротьби за владу (ця тенденція особливо була помітною у період виборчих кампаній 1998, 2002 та 2006 рр.)

Треба звернути увагу на характерну особливість формування багатопартійності в Україні, яка полягає в тому, що її вихід на державний рівень передувє її становленню, тобто повноцінній розбудові вертикальних і горизонтальних партійних структур, формуванню власної соціальної бази тощо. Розвиток подій на початку 90-х років привів до того, що у ще не створеної новій партії з'являлась фракція у Верховній Раді.

Процес розвитку багатопартійності відкрив простір для партій досить різнобарвного політичного спектра, але всі вони фактично є ліві, праві або центристські. Ліве крило утворюють 7 партій, найпо-

тужнішими з яких є КПУ, СПУ та СелПУ. 13 партій національного та націоналістичного спрямування формують праве крило. Найпомітнішими партіями тут є НРУ, УРП, КУН, ХДПУ, УНА, ДемПУ. Ці політичні партії лівого та правого крила найбільш організаційно та ідейно-політично сформовані, досить структуровані у центральних керівних органах та на місцях.

Майже 30 партій політичної палітри України вважають себе центристськими, базуючи свою діяльність на ідеях соціал-демократії або ж лібералізму. Парламентські вибори 1998 р. показали слабкість центристських сил – лише 4 партії (ПЗУ, НДП, “Громада” та СДПУ(о)) – зуміли подолати 4 % бар’єр і потрапили до Верховної Ради, а на парламентських виборах 2006 р. лише одна партія – Партія регіонів України.

Характерними рисами розвитку багатопартійності на сучасному етапі є:

1. Мультипартійність, тобто значна кількість політичних партій. Так, якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, в грудні 1993 р. – 27, на початку 1998 р. – 52, то в 2006 р. політичний спектр налічував понад 100 партій.

2. Значна частина партій створювалася не на основі консолідації навколо ідеї, а інтегративним стрижнем виступав, як правило лідер чи група авторитетних людей.

3. Нечисленність партійних лав. Станом на квітень 1993 р. загальна кількість членів усіх партій не перевищувала 200 тис. осіб, що становило тільки 1 % усіх виборців України. Останнім часом ця статистика звичайно змінилася. Наприклад, КПУ має у своїх лавах – 140 тис. осіб, НРУ – 55 тис. Але більшість політичних партій і сьогодні є фактично партіями-карликами. Так, із 28 центристських партій 18 налічують у своїх лавах від тисячі до кількох тисяч членів.

4. Невизначеність соціальної бази. Більшість партій у своїх програмних документах, намагаючись розширити сферу свого ідеологічного впливу, чітко не вказали, виразниками інтересів яких соціальних груп вони є. Їхні програми надзвичайно схожі і характеризуються загальнодекларативними гаслами та апелюванням до всього народу.

5. Порівняно чітка географічна зорієнтованість партій. Націонал-демократи переважають на Заході, партії лівої орієнтації – на Сході.

6. Локальність партійного впливу, столичність партійної діяльності, недостатня поширеність партійних структур у провінції.

7. Поява на політичній арені незареєстрованої «партії влади» (директорський корпус державних та деяких інших підприємств, апарат місцевих рад та держадміністрацій), що має серйозний вплив на перебіг подій у країні.

Треба звернути увагу, що на початку XXI ст. багатопартійність в Україні значною мірою залишалася формальною. Вона не дає змоги створити у Верховній Раді структуровану керівну та опозиційну коаліцію партій, відповідальні перед народом владні структури. Слабкість партій пояснюється недостатньою структурованістю українського суспільства, низьким рівнем політичної культури населення, штучністю створення багатьох партій, програмною непослідовністю та суперечливістю проголошених гасел, які часто не відповідають реальній політичній діяльності, амбіціями та протистоянням деяких політичних лідерів тощо.

Так звана «помаранчева революція» кардинально змінила конфігурацію вітчизняної багатопартійності, зробивши опозиційні партії «провладними», а колишні «провладні» перемістила у табір опозиції. Табір «провладних» політичних сил представляли партії, які підтримали В.Ющенко на президентських виборах 2004 р. і делегували своїх представників до складу нового уряду («Батьківщина», новостворений «Народний союз «Наша Україна», СПУ, ПППУ, ПРП, УНП, НРУ). Більшість із них виступила єдиним блоком під час виборчих президентських перегонів 2004 р. Після здобутої перемоги дедалі відчутнішими стали розбіжності між окремими з них. Це було зумовлено, очевидно, їх різними ідеологічними орієнтирами, політичною вагою, амбіціями їх лідерів та ін. Це призвело до того, що після парламентських виборів 2006 р. «помаранчева коаліція» створена не була. У Верховній Раді виникла нова більшість, і створена так звана антикризова коаліція у складі Партії регіонів, КПУ та СПУ. БЮТ заявив про свою опозиційність. Після підписання Універсалу національної єдності точилися довготривалі переговори про створення широкої коаліції національної єдності.

Отже, процес формування багатопартійної системи в Україні триває, активізується пошук партіями свого політичного обличчя та визначення місця в суспільстві. Вони поступово заповнили практично весь політичний спектр від лівих до правих, якій існує в більшості демократичних держав. Все більшої актуальності набуває проблема

консолідації політичних сил, що дасть їм змогу перетворитися на реальний та впливовий елемент нової політичної системи в Україні.

Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах переходу до ринкових відносин. Політична незалежність України стала передумовою здобуття республікою економічного суверенітету.

Але економічна криза на початку 90-х років негативно вплинула на рівень життя та на соціальну структуру суспільства. Після лібералізації цін 1992 р. основна маса населення опинилася за межею бідності.

Економічні негаразди негативно позначилися на соціальній структурі України. Форсоване розшарування суспільства призвело до соціальної поляризації. Вже у 1992 р. за межею бідності опинилося майже 64 % населення, “середній клас” майже зник, а кількість багатих становила 10 %. Внаслідок цього різко зросло суспільне напруження.

За цих обставин Президент Л.Кучма у жовтні 1994 р. проголосив нову соціально-економічну стратегію. У соціально-економічній політиці було визначено такі основні напрями та пріоритетні завдання:

- 1 Докорінна структурна перебудова виробництва з метою творення ринкової економіки на основі розширення приватного сектора.
- 2 Децентралізація управління економікою.
- 3 Регульована та контрольована державою лібералізація цін.
- 4 Фінансова стабілізація, послаблення податкового пресу, одолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи.
- 5 Соціальний захист, який би перебачив докорінні реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

Перші кроки на шляху здійснення нового курсу були швидкими і рішучими. Вийшли урядові постанови про підвищення зарплат, пенсій та стипендій, про лібералізацію цін та про лібералізацію експорту. НБУ видав постанову про уніфікацію курсу валют та монетаристські методи стимулювання інфляції.

Але далі реалізація нового курсу виявила суттєві недоліки запропонованої ліберальної моделі реформування. Стало ясно, що:

- по-перше, ринок не може регулювати ціни природних монополістів;

- по-друге, глибокі структурні зміни неможливі лише на основі ринкових стимулів, вони відбуваються за допомогою державного програмування;
- по-третє, ринок погано розв'язує соціальні проблеми, а також проблеми невиробничої сфери.

Недосконалий механізм соціальних компенсацій, пов'язаний з лібералізацією цін, не тільки не дав змоги розширити соціальну базу ринкових реформ, а й суттєво підірвав її, зробив проблематичною масову підтримку нового курсу.

Ситуація, що склалася, вимагала певної корекції стратегії 1994 р. У політичних колах пошавилися дискусії щодо пошуку власної української моделі ринкового трансформування економіки, прагматичного врахування особливостей сучасного розвитку республіки. Ці ж ідеї лягли в основу програми антикризових дій, яку Президент обнародував у 1997 р. Основними положеннями програми були прискорення приватизації, легалізація за рахунок лібералізації податкової політики тіньової економіки, активізація інвестиційного процесу, отримання максимального економічного ефекту від зовнішньої торгівлі, енергійний перехід аграрного сектора на рейки інтенсифікації виробництва, піднесення рівня ефективності використання енергоресурсів, економічне забезпечення пріоритетного розвитку соціальної сфери.

За 6 років після проголошення нового курсу в економічній сфері відбулися певні зрушення, зародилася низка позитивних тенденцій та процесів:

1. Сталися певні структурні зрушення.
2. Часткова фінансова і цінова стабілізація.
3. Інтенсифікація процесу приватизації.
4. Започаткування процесу повернення капіталу в Україну.
5. Перегляд податкової системи з метою зменшення податкового тиску на економічну діяльність і забезпечення рівності юридичних та фізичних осіб усіх форм власності.
6. Роздержавлення землі і майна сільськогосподарських підприємств.

Але треба підкреслити, що ці тенденції не набули сталого характеру. Зрушення, спричинені їхньою дією, - це лише прориви в окремих економічних сферах. Ситуація залишилась складною, що засвідчують, наприклад, економічні показники 1-пол. 1998 р. У цей час збитково працювала більша частина (51 %) підприємств. За бартер-

ними умовами підприємствами у 1-пол. 1998 р. було реалізовано 41,7 % продукції. На ринку праці посилилася тенденція зростання безробіття. Восени 1998 р. знову розпочався спад промислового виробництва, розгорнулася інтенсивна девальвація гривні.

Які ж були причини цього?

Загострення проблем реформування економіки були зумовлені недостатнім ступенем обґрунтованості економічних реформ, повільним формуванням правової бази реформування, протистоянням між гілками влади, опором реформам з боку опозиційних сил, недосконалим механізмом соціальних компенсацій, зовнішньоекономічними прорахунками тощо.

Отже після багатьох років пошуку оптимальної моделі реформування, апробації різних її варіантів в економіці України позитивні тенденції та процеси перепліталися з негативними. Про певне оздоровлення вітчизняного економічного сектора свідчить зменшення бюджетного дефіциту, певні структурні зрушення, пожвавлення в деяких галузях промисловості, започаткування процесу повернення капіталу в Україну, зниження від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі тощо. Водночас зберігаються негативні процеси – зростає кількість збиткових підприємств, значна кількість продукції реалізується через бартерні угоди, невпинно збільшується заборгованість держави із виплат заробітної плати, зростає безробіття тощо.

Але за роки реформ, особливо після 2001 р. в економічній сфері відбулися глибокі якісні зрушення, зародилися та набрали силу позитивні тенденції та процеси. Було сформовано основні атрибути національної економіки – фінансову, податкову, митну, банківську та інші системи, що сукупно визначають основну економічну інфраструктуру державності. Відбувся перелом у реформуванні відносин власності. Набрала сили активний і незворотний процес розширення корпоративного та приватного секторів економіки. Станом на 1 січня 1999 р. форму власності змінили вже 61,8 тис. підприємств, у тому числі за період з 1994 по 1999 р. – 50,3 тис. На початок 2001 р. понад 70% загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах. Значні зміни відбулися в аграрному секторі, де завершився перший етап земельної реформи. Суттєві зрушення відбулися у сфері ціноутворення. Реалізація нового курсу дала змогу утвердити ринковий механізм ціноутворення, здійснити складний перехід до світових цін, запровадити ліберальний режим зовнішньої торгівлі, за-

безпечити товарну насиченість ринку та подолати хронічну дефіцитність національної економіки.

Після спаду світової фінансової кризи окреслилося поступове зростання базових економічних показників в Україні.

Протягом 2004 р. валовий внутрішній продукт (ВВП) зріс порівняно з відповідним періодом минулого року на 12%, обсяги промислового виробництва – на 12,5%, виробництво валової сільськогосподарської продукції – на 19,1%. Позитивні зрушення відбулися у зовнішній торгівлі: порівняно з січнем – листопадом 2003 р. майже на 43% зросли обсяги експорту. Протягом 2004 р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції з 198 країнами світу (у 1998 р. – з 164 країнами, 2000 р. – з 187). Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі за результатами 2004 р. становило 3412,4 млн. дол.

Але ці тенденції та явища не набули сталого характеру. Ситуація залишається складною, адже наближення вітчизняної економіки до ринку супроводжується такими негативними процесами:

- збереження та поглиблення структурних деформацій;
- катастрофічний рівень фізичного та морального старіння основних виробничих фондів;
- неефективне використання реального економічного потенціалу;
- низький рівень економічної свободи та високий рівень економічного ризику;
- загроза безпеці держави у сфері енергопостачання;
- «тінізація» та криміналізація економіки;
- загострення проблем у соціальному секторі.

Отже, Україна в черговий раз перебуває на вирішальному етапі своєї історії. Її майбутнє цілком залежить від далекоглядності та рішучості лідерів, толерантності та зваженості в діях політичних сил, єдності та віри народу в свої сили.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В. Курс української історії – К.: Либідь, 1998. – 616 с.
2. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Академ-видав, 2005. – 688 с.
3. Видатні постаті в історії України IX-XIX ст. : Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети: Довід. видання / В.І.Гусев та ін. - К.: Вища шк., 2002. – 359 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.:Наук. думка, 1992. – 544 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ-XX століття: Навч. посібник - К.: Генеза, 2000. – 360 с.
6. Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. Кн.1: Навч. посібник / За ред. М.І.Панова. - К.: Ін Юре, 2002. – 474 с.
7. Дещинський Л.Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність: Ч.І. - Львів: Бескид Біт, 2002. – 224 с.
8. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. – К.: Глобус, 1992. – 238 с.
9. Історія України : нове бачення /Під ред. В.Смолія : В 2 т. – К.: Україна, 1995. – 350 с.
10. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев/ - Львів: Світ, 1996. – 488 с.
11. Історія України в особах: IX-XVIII ст. /Замлинський В. та ін. - К.: Україна, 1993. – 357 с.
12. Історія України в особах: ХІХ – ХХст. / Войцехівська І. та ін. – К.: Україна, 1995. – 480 с.
13. Історія України: Навчальний посібник / Під ред М.О.Скрипника. – К.: ЦНЛ, 2003. – 367 с.
14. Історія України та її державності: Навчальний посібник / За наук. ред. Л.Є.Дещинського. – Львів: Бескид Біт, 2005. – 367 с.
15. Історія України ХХ – поч. ХХІ ст.: Навч. посібник / Панченко П.П., Барановська Н.П. – К.: Знання, 2004. – 582 с.
16. История Украины. Курс лекцій / Под ред. Н.Н.Олейника. - Харьков: Консум, 2002. – 368 с.
17. Історія України: Посібник / За ред. Г.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. - К.: Академія, 2002. – 480 с.

18. Котова Н.О. Історія України: Навчальний посібник. – Х.: Одісей, 2005. – 416 с.
19. Курс лекцій з історії України. – Донецьк; Київ: ЕАІ-Пресс, 1998. – 415 с.
20. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: Навч. посібник. - Харків: Одісей, 2001. – 480 с.
21. Лановик Б.Д. Історія України: Навч. посібник. - К.: Знання-Пресс, 2001. – 698 с.
22. Литвин В.М. Історія України: Навч. посібник. - К.: Знання-Прес, 2002. – 669 с.
23. Мицик Ю.А. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 576 с.
24. Мирончук В.Д. Історія України: Навч. посібник. - К.: МАУП, 2002. - 327 с.
25. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін. - К.: Вища шк., 2002. – 719 с.
26. «Оранжевая» революція. Версія, хроніка, документи / Составитель М.Погребинский. – К.: 2005. – 415 с.
27. Політична історія України ХХ ст.: У 6-ти т. – К.: Генеза, 2002-2003. – 720 с.
28. Рибалка І. Історія України. – Ч.1. – Харків : Основа, 1995. – 448с.
29. Рибалка І. Історія України. – Ч.2 – Харків: Основа, 1997. – 480 с.
30. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
31. Світлична В.В. Історія України: Навч. посібник. - К.: Каравела; Львів: Новий Світ, 2003. – 308 с.
32. Україна крізь віки: У 15-ти томах. – К.: 2000.
33. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. – Харків, 2005. – 317 с.
- 34.

Навчальне видання

АЛЕКСЄЄВ СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ
ДОВБНЯ ОЛЬГА АНАТОЛІЄВНА
ЛЯШЕНКО ЄВГЕНІЯ ПЕТРІВНА

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
КОРОТКИЙ КУРС ЛЕКЦІЙ**

Навчальний посібник

Редактор О.О.Дудченко

Верстка О.П.Ордіна

Підп. до друку   Формат 60х84/16
Папір офсетний. Ризограф. друк. Ум. друк.арк   .   Обл.-вид.арк.   .
Тираж   прим.   Зам.№

Видавець і виготівник
«Донбаська державна машинобудівна академія»
84313, м. Краматорськ, вул. Шкадінова, 72
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
серія ДК №1633 від 24.12.2003 р.